

Державний
архів
Дніпропетровської
області

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

СПАДЩИНА

до 100-річчя
Державного архіву
Дніпропетровської області

Збірник наукових статей і документів

ВИПУСК

/ 5

Дніпро
2022

УДК 930.25(477.63):94(477)

С 71

Упорядник, редактор Нонна Юзбашева

Вступ Олени Легостаєвої

Оригінал-макет Юрія Малієнка

Рецензент

*Віктор Ченцов — доктор історичних наук, доктор наук
з державного управління, Заслужений діяч науки і техніки України,
голова Вченої ради університету митної справи та фінансів,
професор*

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Державного архіву Дніпропетровської області (протокол № 4 від 10.08.2022)

С 71

Спадщина: До 100-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. статей і док. / Державний архів Дніпропетровської області; упор., ред. Н. Юзбашева. Дніпро, 2022. Вип. 5. 300 с.

ISBN 978-617-952-780-7

м

Збірник присвячений 100-річчю Державного архіву Дніпропетровської області. До його складу вміщено добірки архівних документів, наукові статті, написані науковцями, архівістами, музейними працівниками, які висвітлюють стан архівної справи в нашому краї, актуальні історичні теми. Для істориків, архівістів, усіх, кого цікавить історія України.

УДК 930.25(477.63):94(477)

© Державний архів Дніпропетровської області, 2022

© Автори статей, 2022

© Юрій Малієнко, обкладинка, дизайн, верстка, 2022

ISBN 978-617-952-780-7

ЗМІСТ

ВСТУП

Легостаєва Олена. До 100-річчя Державного архіву Дніпропетровської області	[10
---	------

ЧАСТИНА / 1

Журба Олег. Архівна культура Катеринослава кінця XVIII — початку XX ст.	[14
---	------

Юзбашева Нонна. Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України про організацію архівної справи на Катеринославщині—Дніпропетровщині в 1920—1926 рр.	[27
---	------

Ченцова Надія. Василь Олексійович Греков — історик та архівіст ...	[85
--	------

Киструська Ніна. Про склад документів колекції «Документальні матеріали про висланих із Дніпропетровської області куркулів, членів їхніх родин та спецпоселенців», яка зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області	[89
--	------

Фанигін Юрій. Терентій Вікторовський — життя та доля між нацистською окупацією та сталінськими репресіями. Засудження та спогади архівіста	[98
--	------

Шумейко Ольга. Зміни в системі архівних установ області в умовах нового адміністративно-територіального поділу	[122
--	-------

ЧАСТИНА /2

Світленко Сергій. Образи історичного простору в інтелектуальній спадщині Київської Русі	[136
---	-------

Хідман Йорген, Чирук Святослав. Переселення шведських селян з острова Хійумаа до Південної України у 1781–1782 роках. Нові факти та ідеї	[145
---	-------

Старостін Валентин. Формування комплексу громадських будівель міста Самарчика — Новомосковська у XVIII — першій чверті XIX сторіччя	[168
--	-------

Кочергін Ігор. Міське самоуправління Катеринослава другої половини XIX — початку XX століття	[181
--	-------

Берестень Юрій. До історії розвитку річкового судноплавства та транспортної інфраструктури Придніпров'я (друга половина 50-х років — 60-ті роки XX століття)	[205
---	-------

Буригін Богдан. А. Добровольський — археолог, науковець, практик (1885–1956)	[214
--	-------

Ігнатуша Олександр. З історії автокефальної церкви на території краю за Дніпровими порогами (20-ті роки XX ст.)	[220
--	-------

Пахоменков Юрій. Листи І. Труби до Ю. Магалецького
(1921—1922 рр.) [230

Романчук Дмитро. Діяльність місії Фрітьофа Нансена
на Катеринославщині а 1922—1923 рр. [241

Чепурко Олександр. Спогади Віталія Миколайовича Бабічева
як джерело з історії сталінських репресій [251

Швидько Ганна. Нові дані до біографії та діяльності в гірничому
інституті академіка А. В. Писаржевського [277

Буланова Наталія. Повсякденне життя мешканців Кам'янського
під час нацистської окупації 1941—1943 рр. [287

ВСТУП

ДО 100-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Шановні читачі, перед вами 5 випуск збірника наукових статей і документів «Спадщина», присвячений 100-річчю створення Державного архіву Дніпропетровської області. Підготовку збірника розпочато наприкінці 2021 р. та перервано широкомасштабною російською агресією. Незважаючи на труднощі воєнного стану, було прийнято рішення щодо видання збірника спочатку в електронному вигляді, а за першої можливості — у звичайному паперовому. Вважаємо, що заради перемоги у війні ми маємо працювати, творити, сприяти розвитку історичної науки.

П'ять років пройшло з виходу 4 випуску «Спадщини». Що нового відбулося за цей час в Державному архіві? Сьогодні в архівосховищах зосереджено близько 2 млн. одиниць зберігання документів Національного архівного фонду (НАФ), які містять величезну культурну спадщину багатьох поколінь. Архів продовжує активно комплектуватися документами про сучасні події в політичному та суспільному житті країни. Це документи, які висвітлюють події Революції Гідності, воєнні дії на території Донецької та Луганської областей, спалах пандемії COVID-19 та боротьбу з її поширенням. Розпочато ініціативне комплектування документами щодо подій, пов'язаних із війною Російської Федерації проти України.

Державний архів Дніпропетровської області як місцевий орган управління архівною справою та діловодством має у своєму підпорядкуванні 20 архівних управлінь (відділів) райдержадміністрацій та міських рад, 41 трудовий архів органів місцевого самоврядування, архівні та діловодні підрозділи близько 200 підприємств, установ та організацій — джерел комплектування Державного архіву. Завдяки ефективному контролю з боку Державного архіву протягом 2021 року успішно пройшла реорганізація архівних відділів райдержадміністрацій у рамках проведення адміністративно-територіальної реформи.

Проводиться робота щодо інформатизації архівної справи. Новини архівної діяльності, науково-довідковий апарат, публікації та документальні онлайн виставки, оцифровані документи, описи, картотеки та видання доступні на сайті архіву. Ведеться планове оцифрування метричних книг церков та описів до документів НАФ. Архів активно поповнює централізовану базу даних про жертви політичних репресій 1920—1950-х років. «Український мартиролог ХХ ст.», яка розташована на офіційному веб-порталі Державної архівної служби України та є інтегральною частиною великого міжнародного проєкту ЮНЕСКО зі створення електронної енциклопедії «Порушення прав людини: міжнародний довідник архівних джерел».

З кожним роком зростає затребуваність архівної інформації. Щорічно архівом виконується більше 4 тис. запитів юридичних та фізичних осіб. Для проведення наукових та генеалогічних досліджень, вивчення історії підприємств та населених пунктів, підготовки статей, пошуку документів для підтвердження прав та пільг в читальних залах працює щороку близько 1 тис. дослідників.

Для популяризації архівних документів готуються статті, теле- та радіопередачі, виявлені документи презентуються на виставках. В останні роки нарівні з традиційними стендовими виставками документи подаються на онлайн виставках.

Вводяться до наукового обігу нові архівні документи, які можуть бути цікаві не лише архівістам, історикам, краєзнавцям, а й широкому колу читачів. Діяльність міського самоврядування Катеринослава в другій половині 1917 р. всебічно розкрита в опублікованих «Журналах зборів Катеринославської міської думи. Серпень—грудень 1917 р.». Це видання стало у 2020 р. переможцем конкурсу наукових праць імені Василя Веретенникова.

Триває робота щодо перегляду грифів обмеженого доступу до архівних документів. Протягом 2017—2021 рр. знято гриф секретності із 1257 справ колишнього СРСР. Введено до наукового обігу нову інформацію щодо роботи органів прокуратури, внутрішніх справ, народних судів, органів управління сільським, комунальним та транспортним господарствами, з питань землеустрою та землекористування, православної церкви та релігійних культів.

Продовжується робота з підготовки архівних довідників за галузевою програмою «Архівні зібрання України». У 2019 р. виданий «Анотований реєстр описів. — Т. 1. Фонди дорадянського періоду». Підготовлений до видання другий том по фондах радянського періоду.

П'яте видання збірника «Спадщина» включає в себе статті та документи щодо архівного будівництва та про сучасний стан розвитку архівної справи. У статтях відомих істориків та архівістів досліджуються актуальні та маловивчені проблеми історії України.

Висловлюємо щирі подяку всім авторам цього збірника та сподіваємося на подальшу співпрацю. Дякуємо директору ЦДАВО України Ларисі Левченко, директорів Центру вивчення сімейної історії «Метрика» Олексію Новікову за сприяння в отриманні цифрових копій документів ЦДАВО, а також дизайнерові Музею історії Дніпра Юрію Малієнку за підготовку макета цього видання.

ОЛЕНА ЛЕГОСТАЄВА

*Виконуюча обов'язки директора
Державного архіву Дніпропетровської області*

ЧАСТИНА

/ 1

УДК 930.25 (477.63) «18/19»

ОЛЕГ ЖУРБА

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та архівознавства
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

АРХІВНА КУЛЬТУРА КАТЕРИНОСЛАВА КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХХ ст¹.

Анотація. Представлений процес становлення та еволюції архівної культури Катеринослава кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. як частини регіональної історичної культури та формування міського духовно-культурного ландшафту. Показано, що історико-архівні сюжети, поставлені в контексти історичної урбаністики, інтелектуальної і нової соціальної історії, широкого і розгалуженого напрямку memory studies, регіональної історіографії та історичної культури можуть набувати цілком нового звучання і смислів. Результатом дослідження стало виявлення трьох періодів в еволюції катеринославської архівної культури, визначення їх змістовного наповнення та особливостей.

Ключові слова: архівна культура, регіональна історіографія, регіональна історична культура, катеринославські архівні зібрання, Катеринославська учена архівна комісія.

Введення та використання поняття «архівна культура» в сучасному архівознавстві викликано необхідністю суттєвого оновлення та переосмислення завдань цієї традиційної історичної дисципліни в умовах глобалізації, інформаційної революції та міждисциплінарної взаємодії. Саме це поняття, яке розпочинає використовуватися українськими дослідниками, ще не визначено достатньо чітко і стало предметом фахових дискусій [4]. На мій погляд, термін «архівна культура» охоплює не лише сферу професійної діяльності фахових архівістів та кола професійних виробників архівних знань та кадрового потенціалу галузі, але й простір масових уявлень щодо ролі і місця рукописної спадщини в громадському житті, тієї суспільної взаємодії, що відбувається навколо цього в процесі становлення

¹ Основні положення роботи ґрунтуються на тексті доповіді: Журба О. І. Архіви в уявленнях катеринославців ХІХ — початку ХХ ст. // Матеріали ХІІ Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надторіжжя» (9—12 жовтня 2021). Дніпро, 2021 та одержали розвиток у статті «Архівні горизонти катеринославців ХІХ — початку ХХ століття», що була направлена до редакції часопису «Архіви України».

відповідного духовно-культурного простору, інтелектуального середовища, історичної культури регіону.

Складність полягає в тому, що поняття «архівна культура», «архівна думка», «архівні уявлення» недостатньо відрефлексовані у вітчизняному архівознавстві. Це повною мірою стосується і регіонального рівня. Тут можна констатувати певний прогрес. І хоча історія архівної справи в Катеринославській губернії ще не написана, проте досягнуто достатньо високого рівня освоєння цієї теми в історіографії. Іще на початку ХХ ст. представники першого покоління професійного цеху місцевих істориків, згуртовані Катеринославською ученою архівною комісією (1903—1919): В. Біднов, В. Данілов, Д. Дорошенко, Я. Новицький, В. Пічета, А. Синявський зробили перші кроки в розробку історії місцевої архівної справи. Майже через століття завдяки дослідженням М. Ковальського [17], С. Абросимової [1—3, 18], О. Журби [8—15], а також зусиллями співробітників Державного архіву Дніпропетровської області (далі ДАДО — О. Ж.), які видали 4 випуски спеціалізованого регіонального архівознавчого альманаху «Спадщина» [23—26], згадана проблематика повернулася до кола професійних зацікавлень істориків та архівістів. Головним предметом цих студій ставали історія формування архівних зібрань, дослідження їхнього складу та інформаційного потенціалу, діяльність місцевих архівістів, використання рукописної спадщини в історичних студіях. Найважливішим наслідком сучасних архівознавчих досліджень стало планування та реалізація в регіоні високопрофесійних археографічних проєктів, які одержали всеукраїнське визнання. Невипадково, головними осередками археографічної праці стали інституції, на які покладені обов'язки збирання, збереження, наукового опрацювання та використання рукописної спадщини: ДАДО [9] та Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (далі ДІМ — О. Ж.) [6].

Накопичений протягом століття історіографічний досвід в цілому завершив екстенсивний етап нагромадження емпіричного матеріалу, але він вирізняється певною герметичністю у підходах до вивчення історії архівної справи.

Одним з перспективних напрямків архівістики можна вважати розширення контекстуалізації проблем регіонального архівознавства. Сюжети, пов'язані з історією архівної справи в регіоні, поставлені в контекст історичної урбаністики, інтелектуальної і нової соціальної історії, широкого і розгалуженого напрямку *memory studies*, регіональної історіографії та історичної культури, можуть ставати як метою наукового дослідження, так й інструментом вирішення широкого комплексу історико-культурологічної проблематики, надавати історії архівної справи цілком нового звучання і смислів.

Тому, на мій погляд, представляється важливим окреслити основні контури проблеми формування архівної культури катеринославців як складової регіональної історичної культури загалом. Поняття «історична культура» розуміється тут як процес виробництва, споживання, збереження і трансляції історичних знань та уявлень у певному культурному просторі на різних рівнях функціонування «історичного» в суспільно-політичних, соціальних, повсякденних та інтелектуальних практиках.

Архівна справа в регіоні була започаткована з архівуванням документації Коша останньої Запорозької Січі. Проте сфера документування була доволі вузькою, а переважна частина відносин регулювалася звичаєм. Інтеграція наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. земель колишньої Запорозької Січі та Кримського ханства до Російської імперії, поширення на цій території її бюрократичних структур створили умови для виникнення регулярного документообігу на офіційному та приватному рівнях. Серед них: засвоєння правил оформлення документів, створення, відбір, збереження та опрацювання масивів офіційної документації, формування навиків роботи з текстами, виникнення уявлень про цінність архівних матеріалів, підготовка відповідних кадрів. Водночас міцна прив'язка архівних практик та уявлень до обслуговування запитів державної влади та місцевого самоврядування робила їх невід'ємною складовою діяльності адміністраторів та чиновників. Тому не дивно, що елементи архівної культури кристалізувалися в середовищі, яке своєю службою та соціальним статусом було пов'язане з владою.

Масова роздача земель у новоприєднаних до імперії регіонах призвела до формування наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. родових осередків та утворення численних приватних архівів (Миргородські, Родзянки, Криштаровичі, Шмакови та інші). Мені вдалося виявити описи 12 архівів катеринославських дворян та фамільний фонд (описи в 4 томах) херсонських поміщиків Фальц-Фейнів у фондах ДАДО. Самі справи були втрачені в часи Другої світової війни, але описи все ж таки надають можливість реконструювати склад, обсяг, хронологічні межі та репертуар архівних справ приватного характеру. Фрагменти дворянських архівів зберігаються також у сховищах ДІМу, куди вони, найвірогідніше, потрапили на початку 1920-х рр. стараннями Д. І. Яворницького, який нетривалий час, поєднуючи посади керівника губернського архіву і музею, переніс частину архівних фондів до музейного рукописного зібрання, врятувавши в такий спосіб інформативні справи від майбутніх непоправних втрат [10].

Незрілість форм інтелектуального життя до останньої чверті XIX ст. визначила запізнений старт процесу становлення елементів архівної культури на Катеринославщині. Водночас сам факт накопичення масивів архівної документації засвідчував необхідність і цінність її присутності

у соціальних практиках та уявленнях катеринославіців. Особливо показово тут дбайливе ставлення до епістолярного жанру, яке продемонстрували родини катеринославських дворян Нечаєвих та Шпербергів, багато поколінь яких зберігали у сімейних архівах комплекси листування членів своїх родин з кінця XVIII ст., що дало змогу на межі XX—XXI ст. здійснити ряд блискучих археографічних видань, які суттєво розширили знання про сферу приватного та суспільного життя дворянства Південної України та їхнє ставлення до власних рукописних зібрань як до важливої родинної і суспільної цінності [20].

Початок розшуків архівних багатств на Катеринославіщині був пов'язаний із імпульсами, які виходили від верховної імперської влади. Відомі укази Катерини II, розпорядження обер-прокурора Синоду О. І. Мусіна-Пушкіна, які стимулювали виявлення стародавніх літописів та раритетних документів заради дослідження ресурсів та історії регіонів. Деякий відгук ці заклики знаходили і в нашому краї. Так, справа № 127 за 1791 р. з опису втраченого фонду Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря має характерну назву, яка, без сумніву, відображає перші евристичні спроби місцевих діячів у галузі архівної справи: «Изследование между библиотеками не окажутся какие рукописные в российской истории летописи или замечания по книгам церковным» [11].

Перші прояви суспільного зацікавлення долею рукописної спадщини в нашому краї, пов'язані з іменами А. О. Скальковського та архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова; 1781—1858). Перший з них за підтримки генерал-губернатора М. С. Воронцова, починаючи з 1835 р., здійснив декілька експедицій у пошуках старих архівних зібрань, які мали б стати основою регіонального історичного архіву. Міське чиновництво, виконуючи розпорядження влади, допомагало оглядати архівні фонди, які вийшли з оперативного використання, описувати їх та передавати до Одеси. Таким чином, у Катеринославі в другій половині 1830-х рр. був знайдений і врятований від фізичного знищення архів Коша Запорозької Січі, що стимулювало подальші розшуки рукописних старожитностей з пізнавальною, дослідницькою метою [16].

Відчуваючи підтримку влади, спираючись на нагромаджений до того часу значний масив архівного матеріалу, реагуючи на «дух часу», який робив історичні студії соціально престижними, в 1830—1840-х рр. велику евристичну роботу в архівній галузі розгорнув місцевий архієпископ Гавриїл. Її результатом стало обстеження церковних архівів на предмет їх інформаційної значимості для дослідження місцевої історії, формування відповідного комплексу копій архівних джерел, створення на цій основі оригінальних досліджень та археографічних публікацій з історії Катеринослава та Новоросійського генерал-губернаторства в цілому, церков і монастирів підвладної єпархії. Користуючись своїм статусом і службовим

становищем, Гавриїл, спираючись на своїх підлеглих, створив цілу мережу інформаторів про архівні скарби краю, вимагаючи від них виявлення, копіювання та відправлення до нього найцінніших документів [15]. Внаслідок архівних обстежень у архієпископа накопичився великий комплекс копій документів другої половини XVIII — початку XIX ст., який був ним упорядкований і переплетений у три великих рукописних історичних збірника, що нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вони заслуговують не лише на окреме джерелознавче дослідження, але й надають неоцінений матеріал для постановки низки проблем у контексті вивчення архівної думки та архівної культури: коло історичних інтересів регіонального духовенства, його проблемно-тематичні зацікавлення, критерії відбору архівних документів тощо.

Система обстеження і використання архівів, створена Гавриїлом, після його від'їзду припинила своє існування. Це, з одного боку, засвідчувало виняткову роль персонального фактору, відсутність кадрового та інтелектуального потенціалу для продовження такої роботи, а з другого, перервність у формуванні стійкої архівної культури регіону як одну із характерних ознак модерного інтелектуального ландшафту Катеринослава та його історичної культури в цілому [8].

Лише через 30 років, наприкінці 1870-х рр., інтерес до місцевих рукописних старожитностей відновився зусиллями інше одного архієрея, єпископа Феодосія (О. Г. Макаревського; 1822—1885), робота якого відбувалася за алгоритмом його попередника. Інтенсивні розшуки церковних архівів проводили численні співробітники та підлеглі архієпископа, які привчалися бачити в давніх, вже не потрібних в оперативному використанні документах важливу культурну цінність. Головною метою цих пошуків була реконструкція історії церковних установ краю. Їх результатом став колосальний фоліант, в якому на основі архівного матеріалу реконструйовувалася рання історія всіх церков та монастирів Катеринославської губернії до початку XIX ст. [27]. Праця єпископа Феодосія зберігає свої наукове значення й досі, бо більша частина документів, які згадувалися та щедро цитувалися, зникла в роки Другої світової війни.

Архівна активність деяких місцевих православних ієрархів, безумовно, зіграла вирішальну роль у формуванні серед провінційної публіки уявлень про важливість і цінність рукописної спадщини. Отже, до початку 1880-х років основною соціальною групою, що демонструвала зацікавленість у роботі з архівними документами, було духовенство. Водночас, значна частина світської освіченої публіки Катеринославщини в останній чверті XIX ст. вже мала достатню гімназійну та університетську виучку, яка передбачала формування основ архівної культури через засвоєння історико-філологічних дисциплін, студіювання численних археографічних

видань, поширення в регіоні історичної періодики. Це створювало передумови для кадрового забезпечення зрілої, повноцінної структури історичної та архівної культури регіону в недалекому майбутньому.

Лише із початком промислового розвитку регіону з 1880-х рр. та суттєвим зростанням й урізноманітненням інтелектуального ландшафту Катеринослава в середовищі освіченої публіки почала визрівати ідея утворення місцевого архіву та губернської архівної комісії для збереження, наукового та просвітительського використання рукописів [3]. Подібні заклики все частіше звучали зі сторінок місцевих газет «Степь» (1885), «Екатеринославский юбилейный листок» (1887), «Екатеринославские губернские ведомости» (1895), «Приднепровский край» (1899), а також у журналі «Киевская старина» (1899). Мотивація цих пропозицій зводилася до необхідності наукової розробки регіональної історії, виховання місцевого патріотизму засобами «архівної реанімації» славних сторінок минулого, прагнення до засвоєння форм і структур життя великих європейських та імперських міст, для яких наявність архівних інституцій усвідомлювалася як норма. Так, на сторінках «Екатеринославского юбилейного листка» зазначалося, що «...местные архивы содержат богатый исторический материал, неразобранный и подвергающийся разным случайностям (продажа и пр.); в Екатеринославе же найдется много лиц с ученою подготовкою, найдется и просвещенное сочувствие к делу, а следовательно, на средства нравственные и материальные, чтобы сдвинуть дело, рассчитывать можно. Казалось бы своевременным открытие Екатеринославской архивной комиссии, которой предстоит почтенная задача сохранить богатый исторический материал и обогатить науку сведениями за целое столетие жизни края» [5, с. 222].

Суспільне зацікавлення архівними раритетами, на мій погляд, може також розглядатися не лише як спосіб легітимації регіональних особливостей, але й як консервативна реакція частини соціуму на надзвичайно швидку модернізацію регіону, яка загрожувала руйнуванню традиційних форм життя.

Яскравим підтвердженням готовності катеринославського соціуму усвідомлено формувати місцеву архівну культуру з її суспільним і когнітивним запитом, кадровим потенціалом, інституційними структурами, рефлексіями щодо ролі та місця архівного документа в громадських і наукових практиках стала робота Катеринославського губернського статистичного комітету. На початку ХХ ст. він прийняв програму широкого економічного, статистичного, природно-кліматичного обстеження регіону і підготував декілька випусків довідкового видання «Екатеринославская губерния» з досить глибокими дослідженнями, виконаними місцевими інтелектуалами. Не обмежуючись експертизою поточного стану справ, Комітет поставив завдання вивчення «... различных сторон ея жизни за

возможно больший период времени» [21]. Спираючись на результати власних обстежень місцевих архівів, співробітники Комітету представили історико-економічні екскурси з історії продовольчої справи, лісорозведення, мобілізації земельних ресурсів, розвитку сільського господарства тощо. Особливої уваги в контексті окреслення архівних горизонтів Катеринославщини заслуговує фундаментальне і унікальне для регіонального історіографічного середовища дослідження І. А. Ребріна, присвячене підготовці та реалізації в губернії Селянської реформи 1861 р. і цілком побудоване на результатах рунтовних архівних обстежень [22]. У передмові до третього випуску довідника відзначалося, що такий документально обрнтований історичний екскурс є надзвичайно актуальним, бо «...именно теперь, когда вопрос об экономическом и правовом устройстве крестьян стоит на очереди, следует посмотреть как совершалась великая реформа, послужившая основанием для новой жизни крестьян...» [21, с. II]. Для цього І. А. Ребриним був залучений архів колишнього Катеринославського губернського із селянських справ присутствія. Свою пізнавальну позицію автор пояснював, цілком виходячи з позитивістського образу науки: «Статистический комитет совершенно сознательно устраняет свое вмешательство в факты минувшей действительности крестьянского дела в губернии, становясь от возможных упреков за отсутствие объективности под зашити «кавычек» и самих «архивных дел», которых просмотрено было и использовано для работы 387, объемом нередко до 350, а иногда и до 400 с лишком листов» [22, с. 2].

Важливо, що автор усвідомлював і окреслював у монографії перспективи архівних розшуків з означеної теми: «Очень жаль, что за недостатком времени и при срочности работы нельзя было использовать архивные дела мировых посредников и уездных мировых съездов, перешедшие от бывших уездных по крестьянским делам присутствий в ныне существующие уездные съезды; не использованы также дела бывшей палаты государственных имуществ и казенной палаты, архивные дела канцелярий губернского и уездных предводителей дворянства, губернского комитета по устройству быта помещичьих крестьян, временной комиссии по подготовке местных условий ко введению реформы 1861 года и некоторых других местных учреждений, находившихся в том или ином отношении к крестьянской реформе...» [22, с. 3]. Відмічу, що робота І. А. Ребрини, про якого, до речі, майже нічого не відомо, а його текст ніколи ще не розглядався в контексті формування місцевого історіографічного середовища, стала не лише найбільшою за обсягом історичною монографією, виробленою в катеринославському інтелектуальному просторі початку ХХ ст., але й винятковим джерелом інформації для наступних досліджень з історії Великих реформ і селянського питання в регіоні. Справа в тому, що всі архівні зібрання, на які спирався І. А. Ребрін втрачено. Саме тому його робота, де щедро

читуються фрагменти рукописів та цілісні документи, справедливо може розглядатися як своєрідна археографічна публікація.

Іще одним проявом архівної культури Катеринославічини стало приватне колекціонування рукописів з пізнавальною та дослідницькою метою. Таких свідоцтв небагато. Серед них лист О. М. Захарченка, титулярного радника, службовця катеринославського відділення Державного банку, дійсного члену Катеринославського губернського статистичного комітету, відправлений з Катеринослава 30 березня 1883 р. до редакції журналу «Киевская старина». Цей лист зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки НАН України і був оприлюднений Т. Ф. Литвиною в журналі «Київська старовина» [19]. В ньому йшлося про придбання О. М. Захарченком у одного з місцевих старожилів найповнішого списку невідомого рукопису видатної пам'ятки суспільної думки середини XVIII ст. «Разговора Великороссии с Малоросией» Семена Дівовича. Лист був спровокований публікацією у лютневій книжці журналу за 1882 р. одного із списків цієї пам'ятки і містив докладний опис зовнішніх параметрів рукопису, а також порівняння його змісту з надрукованим текстом. У нашому контексті важливо те, що освічений катеринославець включався до ширшого інтелектуального простору як активний автор архівознавчих та джерелознавчих студій.

Від архівних мрій про створення спеціалізованої інституції, яка б об'єднала місцевих ентузіастів розшуків рукописних скарбів до їх реалізації, минуло майже 20 років, коли у 1903 р. розпочала свою роботу Катеринославська губернська учена архівна комісія. Потужний індустріальний бум, центром якого ставав Катеринослав, динамічно змінював не лише соціально-економічну ситуацію, зовнішні параметри міського ландшафту, але й інтелектуальний та духовно-культурний потенціал міста. На межі XIX—XX ст. в Катеринославі сформувалося професійне середовище істориків, здатних реалізовувати складні проєкти, згуртовувати навколо себе краєзнавців, істориків-аматорів, просто зацікавлених співгромадян, які розуміли важливість і значимість архівного документа та архівної справи для міста, регіону, країни. Зазначу важливу особливість створення міського фахового середовища: воно стало результатом інтелектуального імпорту, тобто залучення до катеринославського духовно-культурного простору випускників історико-філологічних факультетів університетів Москви (В. І. Пічета), Києва (А. С. Синявський та Д. І. Дорошенко), Харкова (Д. І. Яворницький), Ніжина (В. В. Данілов) та Київської духовної академії (В. О. Біднов). Не зважаючи на різну професійну виучку та проблемно-тематичні уподобання, всі вони отримали якісну фахову підготовку і були орієнтовані на професійне освоєння незвіданого архівного простору Катеринославічини. Зверну також увагу на вік представників першого

покоління представників катеринославського цеху професійних істориків. Більшості з них у 1903 р., коли виникла Катеринославська учена архівна комісія, не було й 30 років: В. І. Пічеті виповнилося 25 років (у Катеринославі у 1903—1905 рр.), В. В. Данілову — 23 (викладав у 1905—1907 рр.), Д. І. Дорошенку — 22 (працював у Катеринославі в 1910—1913 рр.), В. О. Біднову — 27. Молоді, амбітні, з навиками «спілкування» з рукописними джерелами, вони робили перші кроки у професійній кар'єрі, активно долучаючи до предмету своїх досліджень виявлення, опрацювання та популяризацію архівних багатств регіону.

Старші ж за віком, досить статусні в міському середовищі персони, — директор комерційного училища А. С. Синявський, якому було 37 років, та директор крайового музею Д. І. Яворницький (48 років) — патрунували молодших колег, брали на себе питання комунікації з владою, в тому числі й у справі організації обстежень місцевих архівних сховищ.

Вершиною діяльності місцевої наукової інституції стала публікація десяти випусків «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии». Це видання надзвичайно репрезентативно представляло архівну культуру регіону: напрямки, тематику, форми і методи архівної роботи, широту і фаховість кадрового складу архівної громадськості. Матеріали «Летописи» створюють можливості для реконструкції втрачених архівних фондів, а також архівних ідеалів, втілених у намічені, обговорювані, доручені до виконання, але так і не реалізовані плани, проекти та програми виявлення, опрацювання, використання та видання рукописних багатств краю [2].

Найактивнішу участь у виданні «Летописи» брали саме місцеві професійні історики. Так, перу В. Біднова належить 32 позиції, В. Данілову — 10, Д. Дорошенку — 3, В. Пічеті — 7, А. Синявському — 12, Д. Яворницькому — 4. Із загальної кількості праць в усіх 10 томах (182) майже 43 % (78) опубліковано саме дипломованими фахівцями [18]. Проте, якщо поррахувати анонімні рецензії, протоколи зібрань Комісії, випущені без підпису, інформацію без авторства про наукові та історичні події, які, напевно, писалися саме істориками-професіоналами (найвірогідніше А. С. Синявським, який як Товариш Голови Комісії виконував обов'язки редактора усіх 10 випусків), то частка цією когорти збільшиться до 50 %.

Але ж інші 50 % матеріалів архівознавчого збірника надали аматори, любителі місцевої історії, краєзнавці, тобто той регіональний інтелектуальний актив, для представників якого архівний документ ставав не лише науковою, але й культурною та суспільною цінністю. Ними була опублікована низка окремих архівних документів, огляди родових та особових архівних зібрань, церковних архівів, персоналогічні та проблемно-тематичні дослідження, побудовані на використанні винайдених рукописів.

Автори були впевнені у значимості пошуків і оприлюднення архівного матеріалу та активно піклувалися про його збереження та публічну репрезентацію. Особливо яскраво це відобразилося у протоколах засідань Комісії.

Якщо під регіональними «архівними горизонтами» розуміємо усвідомлення значимості перспектив архівознавчих проєктів, то саме протоколи Комісії надають можливість побачити, які стратегії архівної евристики та едиції, наукового опрацювання та збереження уявляло і конструювало катеринославське архівознавче середовище на початку ХХ ст. Серед «архівних мрій» катеринославців, які потроху розпочали реалізовуватися, але так і не були завершені, пріоритетне місце займали описи: а) історичних документів церковних і монастирських архівів катеринославської єпархії; б) сімейних архівів дворян катеринославської губернії; в) архівних справ повітових предводителів дворянства; г) історичних документів громадських і казенних установ губернії. Наступним пріоритетом Комісія визначала створення колекції спогадів катеринославців, причому як шляхом збирання і опрацювання наявного матеріалу, так і звертаючись до земляків із закликом творити нові мемуарні джерела. Важливою в горизонтах архівних очікувань Комісії визнавалася справа збирання та публікації документів, присвячених відомим катеринославцям та значимим місцевим родинам.

Отже, сама Комісія на початку ХХ ст. стала стабільним майданчиком обговорення прикладної архівознавчої проблематики, осередком спілкування професійних істориків та аматорського середовища, у взаємодії яких формувалася специфіка регіональної архівної культури як сегменту інтелектуального ландшафту динамічного індустріального міста та губернії в цілому.

Безумовно, така ситуація не була ексклюзивною. Потужні модернізаційні процеси, що активно розгорнулися в другій половині ХІХ ст. та охопили всі сторони життя Російської імперії, створили умови для потужного регіонального архівного руху, який своєрідно виявився і на Катеринославщині.

Оригінальним джерелом для визначення місця архівів та архівної справи в уявленнях катеринославців можна вважати комплекс листування самого авторитетного і статусного місцевого історика — Д. І. Яворницького. Формальний кількісний аналіз використання понять «архів» та «архівна справа» у перших шести томах (1997—2012) фундаментального археографічного епістолярного серіалу приніс такі результати:

№ тому	Рік видання	Назва тому	Кількість згадок «архів» та «архівної справи»
1	1997	Листи вчених до Д. І. Яворницького	34
2	1999	Листи діячів культури до Д. І. Яворницького	9
3	2005	Листи діячів культури до Д. І. Яворницького	23
4	2005	Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури	23
5	2010	Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького	19
6	2012	Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького	11
Разом			129

Докладний аналіз змісту і контекстів даного «архівного» листування інше попереду, але попередні спостереження дозволяють із впевненістю стверджувати, що архівна проблематика, хоча і не була центральною, займала важливе місце не лише у спілкуванні фахових істориків, але й в уявленнях освіченої публіки. Зверну увагу, що архівні сюжети активно включалися у спілкування відомого історика не лише з професійними музейниками, науковцями, діячами культури, але й з далекими від фахових зацікавлень Д.І. Яворницького кореспондентами.

Отже, в еволюції катеринославської архівної культури можна виділити три періоди: 1) кінець XVIII ст. — 1820-і рр. — зародження уявлень про цінність рукописних матеріалів під впливом зовнішніх обставин та адміністративних стимулів, початок регулярної архівно-діловодської практики; 2) 1830 — 1870 рр. — виникнення приватної ініціативи в середовищі вищого місцевого духовенства, залучення до евристичної роботи їх підлеглих; характерна перервність розвитку архівних зацікавлень; 3) 1880-ті рр. — початок XX ст. — формування повної структури архівної культури (професійна архівна робота фахових істориків, аматорські зусилля в пошуках і популяризації архівної справи, формування масових уявлень про культурну та соціальну цінність архівів). Архівна культура набула розвинених, в тому числі й інституційних форм, стала невід’ємною частиною міського інтелектуального пейзажу та регіональної історичної культури.

Бібліографічні посилання:

1. Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославіщині // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 129—135.
2. Абросимова С. В., Журба О. І. Едиційна археографія в Україні у XIX—XX століттях: плани, проекти, програми видань. Катеринослаvsька учена архівна комісія (1903—1919 рр.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ: енеза, 2001. Вип. 2. С. 430—452.
3. Абросимова С. В. «Летопись» екатеринославских архивистов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии: в 11 вып. Выпуск 1. Репринтное издание. Днепропетровск, 2010. С. 6—15.
4. Бездрабко В. В. Архів, архівіст, архівна культура: ідея, метафора, постання майбутнього образу // Архіви України. 2019. № 2. С. 42—66.
5. Екатеринославский юбилейный листок. 1787 — 9 мая — 1887. Апрель и май. Екатеринослав, 1887. № 23. С. 222.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1997—2021. Т. 1—7.
7. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII — перша половина XX століття) / упоряд.: С. Абросимова, А. Бойко. Запоріжжя, 2003. 488 с.
8. Журба О. І. Історична культура Катеринославіщини та особливості формування історичної пам'яті регіону // Харківський історіографічний збірник. 2016. Вип. 15. С. 163—173.
9. Журба О. І. Археографічні видання Державного архіву Дніпропетровської області (з кінця XX століття) // Спадщина. Дніпро, 2018. Вип. 4. С. 262—273.
10. Журба О. І. Втрачені папери катеринославського дворянства у Державному архіві Дніпропетровської області // Спадщина: 36. статей. — Дніпропетровськ, 2008. Вип. 2. С. 21—40.
11. Журба О. І. Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославіщині у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. // Архіви України. 2002. № 4—6. С. 179—188.
12. Журба О. І. Перша історична та археографічна розвідка з історії міста Катеринослава // Гуманітарний журнал. 2000. № 3—4. С. 211—229.
13. Журба О. І. Про початок історико-археографічних досліджень на Катеринославіщині // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). Дніпропетровськ., 1995. С. 184—187.
14. Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринослаvsької ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. С. 34—46.
15. Журба О. І. Новоросійські археографічні та історичні студії архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) // Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї інституції. Дніпропетровськ. 2003. С. 190—254.
16. Історичний начерк архівного фонду Коша Запорозької Січі // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713—1776. Київ, 1994. С. 14—18.

17. Ковальский М. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903—1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 год. М., 1989. С. 52—57.
18. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904—1915): Библиограф. довідник / укл.: С. В. Абросимова, О. І. Журба, М. В. Кравець. Київ, 1991. 43 с.
19. Литвинова Т. Ф. Про невідомий список «Разговора Великороссии с Малороссией» Семена Дівовича // Київська старовина. 2000. № 1. С. 155—159.
20. «Пишу тебе, мой ангельский друг...» (Из эпистолярного наследия начала XIX века) / сост. С. Абросимова, А. Бойко. Запорожье, 1997. 146 с.
21. Предисловие // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Екатеринослав, 1903. С. I—II.
22. Ребрин И. А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Екатеринослав, 1903. Отд. I. С. 1—312.
23. Спадщина: до 100-річчя створення системи архівних установ України та 95-річчя Державного архіву Дніпропетровської області / упор. Н. А. Юзбашева; ред.: Н. В. Киструська, Н. А. Юзбашева; Держархів Дніпропетровськ. обл. Дніпропетровськ., 2018. Вип. 4. 276 с.
24. Спадщина: до 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. ст. / Держархів Дніпропетровськ. обл. Дніпропетровськ., 1999. 200 с.
25. Спадщина: до 85-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. ст. / Держархів Дніпропетровськ. обл. Дніпропетровськ., 2008. Вип. 2. 268 с.
26. Спадщина: зб. наук. ст. / упор. Н. А. Юзбашева; ред.: Н. В. Киструська, Н. А. Юзбашева; Держархів Дніпропетровськ. обл. Дніпропетровськ., 2012. Вип. 3. 344 с.
27. Феодосий (Макаревський А. Г.) Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Днепропетровск, 2000. 1080 с. [Репринт з видання 1880 р.]

УДК 930.25(477.63)

НОННА ЮЗБАШЕВА

начальник відділу інформації

та використання документів,

Державний архів Дніпропетровської області

**ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ
ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ АРХІВНОЇ СПРАВИ
НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ—ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ
В 1920—1926 рр.**

Анотація. Публікуються документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які висвітлюють організаційний стан архівної справи на Катеринославщині—Дніпропетровщині у 1920—1926 р., роботу архівної комісії при губернському відділі народної освіти, комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів (наукової розробки архівів), Катеринославського губернського архівного управління, початок діяльності Катеринославського (Дніпропетровського) окружного архівного управління, Крайового історичного архіву.

Ключові слова: архівна комісія при губернському відділі народної освіти, комісія з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів (наукової розробки архівів), збереження архівних документів, губернське архівне управління, окружне архівне управління, Крайовий історичний архів.

Традиційно у випусках видання Державного архіву Дніпропетровської області «Спадщина» публікуються дослідження науковців і архівістів, а також добірки документів та матеріалів, присвячені історії архівної справи в нашому краї. У даній добірці розміщено документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), які здебільшого не були введені до наукового обігу. Ми знаходимо в них нові дані, які не були відомі. Мова, перш за все, йде про установи, завданнями яких були архіви та архівні документи.

На початку радянського періоду в Україні був гострий паперовий голод, і організації, установи, що потребували паперу, почали використовувати чисті аркуші архівних документів задля своїх канцелярських потреб. Деякі документи цих інституцій у подальшому ввійшли до складу Національного архівного фонду, і сьогодні ми знаходимо чимало архівних документів, написаних на зворотах документів дорадянської доби. У 1922 р. Катеринославське губернське бюро Істпарт констатувало, що до втручання

архівних діячів загинуло до 50 % документів, маса архівного матеріалу й досі на базарі (док. № 10).

Оскільки цінні історичні джерела втрачалися, виникла нагальна потреба їх збереження. У січні 1919 р. при Наркоматі освіти був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) [2, арк. 2], при якому працювала архівна секція [2, арк. 17]; на місцях створювалися відповідні архівні секції (архівні комісії) при губернських відділах народної освіти (Губнаросвіта). З документів випливає, що при Катеринославській губнаросвіті з 8 серпня 1920 р. працювала архівна комісія¹, яка мала взяти на облік архіви всіх дорадянських установ і вважалася установою, завданням якої була організація архівної справи в губернії. Першим головою комісії був професор М. Ф. Злотников, представник від Губнаросвіти. Пізніше в документах зустрічається інша назва комісії — архівно-археологічна, можливо, через те, що її очолював професор Д. І. Яворницький.

У лютому 1920 р. створено Особливу комісію при Всеукраїнському ревкомі; через місяць вона функціонувала під назвою Особливої всеукраїнської архівної комісії (ОВАК) і була передана в управління справами Раднаркому. До завдань ОВАК належало проведення реєстрації і охорона архівів, відокремлення документів, що не мали історичної й політичної цінності. На місцях працювали відповідні губернські комісії [1].

У Катеринославі було створено Комісію з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів. Документи не дають можливості встановити точну дату її відкриття, тому що відомості часом суперечливі. За одними даними, вона була організована 5 квітня 1920 р., при ній працювала майстерня для відокремлення чистого й напівчистого паперу (док. № 1). За іншими даними, із квітня 1920 р. при Поліграфвідділі працювала майстерня з розробки архівів, і тільки після втручання Істпарту та архівної секції при Губнаросвіті з приватною ініціативою, 12 грудня 1920 р. було організовано комісію з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів (док. № 3). Остання дата здається помилковою, оскільки збереглися документи цієї комісії, датовані 30 вересня, 6 грудня 1920 р. (док. № 1, 2). Можна припустити, що Комісію з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів було створено приблизно одночасно з архівною комісією при Губнаросвіті, а конкретна її робота проводилася з 12 грудня, оскільки саме з цієї дати надавався звіт про діяльність. Членами комісії були представники від Губревкому (Леонов — голова комісії), Губнаросвіти (Злотников), Югбуму (Белицький), робітничо-селянської інспекції (Бутовський). У штаті співробітників було також 10 осіб, які проводили безпосередню роботу, 2 інструктори, які керували цією

¹ У документах згадується також назва архівна секція при губернському відділі освіти.

роботою, а також діловод та 2 чорнороби (док. № 3). Засідання комісії проводилися 16 разів на місяць (док. № 6).

Ця комісія мала також іншу назву — Комісія з наукової розробки архівів, яка зазначалася на печатці, кутовому штампі разом із відомчою приналежністю до Губвиконкому. Відповідно до звіту за перший місяць роботи, усі архіви були взяті на облік. Після проведеної експертизи цінні з політичної точки зору документи передавалися Істпарту, із загальноісторичної — архівній секції при Губнаробразі, інші надходили до майстерні та паперової фабрики (док. № 3).

У документах Комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів (наукової розробки архівів) йдеться про відсутність координації з ОВАК, яка не відповідала на прохання надати інструкції щодо наукової та практичної розробки архівів, тому «робота та організація проводилася за планом та розпорядком, встановленими самою комісією» (док. № 3). Але обидві комісії працювали у взаємному контакті, що не дивно, тому що до складу обох входили одні й ті самі особи — Леонов, Злотников. Навіть прохання до ОВАК надати інструкції від імені архівної комісії було складено на бланку комісії з наукової розробки архівів і завірено її печаткою (док. № 2).

Після створення у вересні 1920 р. при Наркоматі освіти УСРР Головного архівного управління як єдиного керівного архівного органу архівна секція ВУКОПМИС та ОВАК з їхніми місцевими комісіями були ліквідовані і на місцях створені губернські архівні управління.

Катеринославське губернське архівне управління¹ отримало від своїх попередників результати їхньої праці, про які дізнаємося з анкети про стан архівів м. Катеринослава, що знаходилися під охороною губернської архівно-археологічної комісії. З документа випливає, що на облік було взято цінні історичні джерела з Канцелярії губернатора, Губернського правління, Окружного суду, Контрольної палати, Казначейства, Духовної консисторії, Генерал-губернатора, Палати губернського земського суду та ін. Комісією було з'ясовано, які комплекси документів збережені, а які втрачені, в яких умовах зберігаються, чи загрожує їм небезпека і які заходи необхідні для охорони документів та приведення їх у порядок (док. № 7).

Отже, можна зазначити, що завдяки роботі двох комісій вдалося розібрати і врятувати документальний комплекс, що надалі склав основу Катеринославського крайового історичного архіву.

¹ Про діяльність Катеринославського губернського управління, а також Катеринославського окружного архівного управління, Катеринославського крайового архіву див.: Юзбашева Н. А. Становлення архівної справи на Катеринославщині // Спадщина: До 100-річчя створення системи архівних установ України та 95-річчя Державного архіву Дніпропетровської області. Дніпро: ДІРА, 2018. Вип. 4. С. 13–14.

Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, що публікуються, розміщено в хронологічній послідовності. Тексти друкуються мовою оригіналів, стилістичні та мовні особливості зберігаються. Без застережень розставлені пунктуаційні знаки та виправлені граматичні помилки. Скорочено написані й недописані слова, якщо вони не є загальновідомими скороченнями, реконструйовані в тексті у квадратних дужках. Частина документів публікується у витягах, пропуски текстів позначено три крапкою. Документи супроводжуються легендами із зазначенням пошукових даних, автентичності, способу відтворення тексту, наявності печаток, штампів.

Бібліографічні посилання:

1. Цвітков А Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія / Архів Львівського університету. URL: [https:// archive.lnu.edu.ua/a-tsvitkov-osoblyva-vseukrajinska-arhivna-komisiya/](https://archive.lnu.edu.ua/a-tsvitkov-osoblyva-vseukrajinska-arhivna-komisiya/). (дата звернення 12.08.2022)
2. ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 23.

Документ № 1

Лист відділу робітничо-селянської інспекції при Катеринославському губраднаргоспі щодо діяльності Комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів

№ 3030

30 вересня 1920 р.

В ответ на в[аше] отношение от 28/IX-с[его] г[ода] за № 6430 VI отдел РКИ сообщает нижеследующее.

Комиссия по изъятию и утилизации ненужных архивных материалов организована 5 апреля с. г.¹ в составе представителей от Полиграфотдела, Отдела Наробраза. При Комиссии организована мастерская, разрабатывающая все свозимые из разных учреждений архивы. Негодные к употреблению архивы сдаются для переработки на Бумажную Днепровскую фабрику, остальная часть бумаги после сортировки распределяется между учреждениями. 50 % всей перерабатываемой в мастерской бумаги забронировано за Югбумом с 15 сентября с. г. За время своей работы Комиссией выработано в мастерской 2756 пуд[ов] 03 фунта, отпущено разным учреждениям и организациям — 2222 пуда 30 фунтов.

Заведывающий 6 Отделом рабоче-кр[естьянской]
инспекции при Губсовнархозе Г. [Залюбовский]

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 95—95 зб. Рукопис. Оригінал.
Кутовий штамп: Отдел Государственного Контроля Екатеринославской губернии. VI отделение по ревизии операций при ГСНХ.

¹ Тут і далі сего года.

Документ № 2

Лист Катеринославської губернської комісії з наукової розробки архівів до Особливої всеукраїнської архівної комісії щодо надіслання інструкцій

№ 1

6 грудня 1920 р.

Екатеринославская архивная комиссия при Губнаробразе просит выслать ей инструкции и все материалы, касающиеся вопроса научной и практич [еской] разработки архивов.

Председатель проф. М. Злотников
Секретарь Леонов

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 229. Рукопис. Оригінал. Кутовий штамп: УССР. Екатеринославский Губернский Исполнительный Комитет. Комиссия по научной разработке архивов». Кругла печатка: Екатер [инославский] Губерн [ский] Исполнит [ельный] Ком [итет]. Комиссия по науч [ной] разработке архивов.

Документ № 3

Доповідна записка Комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів (з наукової розробки архівів) про свою роботу

Не пізніше 12 січня 1921 р.

Организация комиссии по изъятию и утилизации ненужного архивного материала (комиссии по научной разработке архивов) производилась путем несколько отличным, вероятно, от пути организации ее в центре и других городах. В Екатеринославе с апреля 1920 года существует при полиграфическом отделе мастерская по разработке архивов. Мастерская эта занята систематической и интенсивной разработкой архивов города (в будущем предполагается разработка архивов и губернии) в целях выделения чистой и полустойкой бумаги. Работа вплоть до дня организации [нашей] комиссии велась без всякого научного надзора. Уничтожались архивы без разбора, и только благодаря счастливой случайности и заботливости заведывающего местной мастерской большая часть наиболее ценных городских архивов избежала уничтожения (уничтожен архив Казенной палаты, архив губернского правления расстроен при перевозке в амбар мастерской). Ни Полиграфотдел, ни Югбум, ни Центр в лице ОБАК не принимали решительно никаких мер, дабы положить конец варварскому уничтожению исторических и научных ценностей. Уничтожение

велось бы и дальше, если бы не вмешались в порядке частной инициативы Комиссия по изучению истории партии и революции при Губкоме КПУ и архивная секция Губнаробраза, которыми Югбумом в конце концов и была организована с 12 декабря 1920 год [а] соответствующая комиссия. Комиссии не было представлено никаких инструкций и указаний Центра. Работа и организация велась по плану и распорядку, установленными самой комиссией. Некоординированность работы с Центром вследствие отсутствия указаний из последнего дает себя чувствовать. В настоящее время Комиссия существует на деньги, присланные из Центра (200 000 руб.). Комиссия по изъятию и утилизации ненужного архивного материала состоит из 4 человек. Членами ее являются: ответственный представитель ревкома т. Леонов, представитель Наробраза проф. Злотников, представитель Югбума т. Белицкий и представитель рабоче-крестьянской инспекции т. Бутовский. Комиссия имеет штат сотрудников в 10 человек и 2 инструкторов, руководящих работой. Работа ведется в следующем направлении и следующим образом. Все архивы взяты нами на учет. Отдан приказ об их неприкосновенности. Большинство из них ...¹ под непосредственным надзором комиссии. Архивы, назначенные для разработки, осматриваются на местах, или в большинстве случаев, так как архивы находятся в чрезвычайно разрушенном состоянии в специальном помещении. В этом помещении они просматриваются в целях выделения ценного материала научного. Выделенный материал, ценный с политической точки зрения, передается в историческую комиссию при Губкоме; материал, ценный с общеисторической точки зрения, — в архивную [сек]цию при Губнаробразе на предмет хранения и детального научного изучения. Весь материал, не имеющий научной ценности, передается в мастерскую и Бумажную фабрику для разработки. За период времени от 12 декабря [1920 г.] по 12 января 1921 год [а] комиссией разобрано и представлено на фабрику ненаучного материала 3000 пуд [ов] архивов. Сотрудники вполне удовлетворяют потребностям мастерской в бумаге. Ни один архив, ни одно дело исторического значения не уничтожаются. В настоящее время рассматривается архив Губернского правления, Окружного суда и Охранного отделения. Средства на содержание комиссии на межведомственном совещании постановлено разделить следующим образом: расходы по перевозке и научной разработке ценного научного материала берет на себя Наробраз, а содержание сотрудников и хозяйственные расходы по изъятию и утилизации архивного материала — Центр в лице ОВАК. В настоящее время средства (200 000 руб.) уже на исходе. 100 000 рублей, присланные Комиссией, не получены. В случае получения они хва-

¹ Згаслий текст.

тят¹ на очень короткий период времени. Комиссия представляет при сем смету тех расходов, которые приходится на ОВАК, и просит, утвердив ее, выслать денежную сумму, вполне обеспечивающую возможность дальнейшей продуктивной работы на срок не менее трех месяцев. Задержка в высылке денег повлечет за собой в ближайшее время остановку деятельности комиссии.

Предс[едатель] Леонов

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 251—251 зб. Рукопис. Оригінал. Кутовий штамп: УССР. Екатеринославский Губернский Исполнительный Комитет. Комиссия по научной разработке архивов. Кругла печатка: Екатер[инославский] Губерн[ский] Исполнит[ельный] Ком[итет] по науч[ной] разработке архивов.

Документ № 4

Лист Комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів до ОВАК із проханням надіслати інструкції й кошти

15 квітня 1921 р.

Екатеринославская комиссия по изъятию и утилизации ненужного архивного материала неоднократно направляла в ОВАК сметы, отчеты о работе и требования денег. Комиссией был послан нарочный с заданиями того же характера. Ответа никакого не последовало, указания не были даны, деньги не были высланы. Работать при условии полной оторванности от Центра не представляется возможным. Необходимы как деловые указания, так и средства.

Комиссия настоятельно просит в самое непродолжительное время выслать необходимые для текущей работы суммы и соответствующие распоряжения и инструкции.

Председатель Леонов

Секретарь [Быстряков]

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 289 зб. Рукопис. Оригінал. Кутовий штамп: УССР. Екатеринославский Губернский Исполнительный Комитет. Комиссия по научной разработке архивов. Кругла печатка: Екатер[инославский] Губерн[ский] Исполнит[ельный] Ком[итет]. Комиссия по науч[ной] разработке архивов.

¹ Так у документі.

Документ № 5

Кошторис комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів (з наукової розробки архівів)

20 травня 1921 р.

№	Наименов [ание] расход [ной] стат [ьи]	1 мес.	12 мес.	Примечание
1	Оплата членов комиссии	12800	153600	
2	Оплата сотрудн [иков] , ве- дуц [их] непосред [ствен- ные] работ [ы]	120000	440000	
3	Оплата инструк [торов-] - руков [одителей]	27000	324000	
4	Оплата делопроизвод [и- теля]	12000	144000	
5	Оплата чернорабочих	12200	146400	
6	Хозяйств [енные] расходы	100000	1200000	
7	Канцелярские расход [ы]	1000	12000	
8	Отопление	17000	204000	
		302000	3624000	

рубл [ей] три миллиона шестьсот двадцать четыре тысячи

Председатель комиссии Леонов
Секретарь

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 230. Рукопис. Оригінал.
Кругла печатка: Екате р [инославский] Губе рн [ский] Исполнит [ельный]
Ком [итет] . Комиссия по науч [ной] разработке архивов.

Документ № 6

Пояснювальна записка до кошторису Комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів (з наукової розробки архівів)

20 травня 1921 р.

1. Заседания 16 раз в месяц. Членов комиссии — 4. Оплата каждому по 200 р [ублей] за заседание (3 часа).

2. Сотрудников ведущих непосредственную работу — 10 человек. Получают по 23 разр [яду] (4000 руб.) + 200 %.

3. Инструкторов-руководителей 2 человека. Получают по 27 разр [яду] (4500 руб.) + 200 %.

4. Делопроизводитель — 1 чел [овек]. Получает по 23 разряду (4000 руб.) + 200 %.

5. Чернорабочих — 2 челов [ека]. Получают по 6 разр [яду] (2440 руб.) + 150 %.

6. -----

7. -----

8. -----

Председатель комиссии

Секретарь

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 231. Рукопис. Незавірена копія.

Документ № 7

**Анкета про сучасний стан архівів м. Катеринослава,
що знаходились під охороною губерньської
архівно-археологічної комісії**

24 січня 1922 р.

Название архивов	Центральный губернский архив	Бывший архив губернского правления	Архив бывший городской управы, ныне Коммунхоза	Отдел архивных материалов по истории партии и революции в губернии («Истпарт»)
Адрес	Екатерининский проспект д [ом] 82 и помещение архива бывш [его] Губернского Правления	Проспект, уг [ол] Новодворянской, двор бывшего Губернского Правления	Проспект, дом 6 [ывшей] Городской Управы, ныне Коммунхоза	Проспект, д [ом] № 42. Помещение Музея революции

Название архивов	Центральный губернский архив	Бывший архив губернского правления	Архив бывший городской управы, ныне Коммунхоза	Отдел архивных материалов по истории партии и революции в губернии («Истпарт»)
Описание помещения	Архив помещ[ен] в б[ывшем] торг[овом] магаз[ине]	Архив помещается в помещении архива Губернского Правления во 2-ом этаже. В нижнем этаже находится советская мастерская, отделенная деревянной перегородкой	Архив помещается в нижнем полуэтаже о 2-х окнах с одной дверью, с цементным полом и нестораемым сводом. Помещение не соответствует цели и ненадежное вследствие выхода окон на улицу и отсутствия решеток	Архив помещается совместно с музеем в большой комнате, бывшем торговом магазине
Каких учреждений архивы	Окружного Суда, Губ[ернского] Правления, Губземуправы, Контр[ольной] палаты, Казначейства, Духовной консистории и др.	Губернск[ого] Правления, б[ывшего] Генерал-губернатора, Палаты губернского зем[ского] суда и др.	Городской управы и часть архива быв[шего] Сиротского суда	Губернского жандармского и Охранного отделения, Канцелярии губернатора и Генерал-губернатора б[ывшего] Губ[ернского] правления

Название архивов	Центральный губернский архив	Бывший архив губернского правления	Архив бывший городской управы, ныне Коммунхоза	Отдел архивных материалов по истории партии и революции в губернии («Истпарт»)
Каких годов стар [ейшие] дела	1829	Конца XVIII века (с 1796 г.)	1786	1848
Уничтожались ли дела и каких годов	Уничтожались в период революции разных годов стихийно и с ведома Архивно-археологической комиссией эксплуатировались Югбумом в целях использования бумаги фабрикой Югбума	То же. Наблюдалось многократные кражи со взломом. Более половины дел (ценных) расхищено	Расхищений не было. Архив сохранился лучше других. До революции дела уничтожались. Акт об уничтожении нет.	Расхищались в период революции, и архив создан из остатков дел, указанных в графе 4-й, учреждений
Угрожают ли сейчас опасность и почему	Угрожает вследствие несоответствия помещения центр. архива и условиям переживаемого времени	Угрожает вследствие отсутствия изолированности архива (см. 3ю графу) и стихийных краж и взломов	Угрожает вследствие отсутствия надежных запоров и железных решеток на рамах, выходящих на улицу	Угрожает вследствие отсутствия отдельного от музейных комнат помещения и отсутствия надежной охраны

Название архивов	Центральный губернский архив	Бывший архив губернского правления	Архив бывший городской управы, ныне Коммунхоза	Отдел архивных материалов по истории партии и революции в губернии («Истпарт»)
Что надо сейчас предпринять для охраны архива	Необходимо сконцентрировать архив в более надежном помещении, которым Арх [ивной] комиссией избрано помещение бывшей Духовной Консистории. Необходим отпуск кредитов Центром на приспособления и перевозки	Необходимо изолировать помещение архива, удалив слесарную советскую мастерскую в другое место, устроив железные решетки в окнах и надежные запоры или перевезти весь остаток дел в помещение Центрального архива	Необходимо немедленно приспособить архив к охране, устроив решетки и надежные запоры	Необходимо устроить при музее отдельное изолированное помещение с надежными приспособлениями и запорами
Что надо предпринять в будущем для приведения архива в порядок	Необходимо составить инвентарные описи оставшихся дел, ввести карточную систему дел и приспособить архив для занятия	Необходимо составить опись оставшихся после расхищения дел и тако-вые, если невозможно приспособление помещения, перевезти в Центральный архив	Необходимо пересмотреть дела, составить опись их и часть дел передать на хранение в Центральный губернский архив	Необходимо составить описи дел и каталог, приведя в порядок дела, и организовать правильную выдачу дел для научных работ, обеспечив возвращение и целостность материалов

Название архивов	Центральный губернский архив	Бывший архив губернского правления	Архив бывший городской управы, ныне Коммунхоза	Отдел архивных материалов по истории партии и революции в губернии («Истпарт»)
Под чьей охраной находится архив в настоящее время	Архив находится под охраной Архивно-археологической комиссии	То же	То же	Архив находится под охраной Губкома УКБ

Председатель Эварницкий
Секретарь, член Комиссии Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 11—11 а. Машинопис. Оригінал. Кругла печатка (текст нерозбірливий).

Документ № 8
**Лист Катеринославської губернської
вченої архівно-археологічної комісії**

№ 2

24 січня 1922 р.

В Главархив Украины
профессору Д. И. Багалею

Препровождая при сем копию сметы Комиссии на 1922 г., Комиссия сообщает, что она крайне скудно снабжается средствами от местного Губнаробраза, вследствие чего за отсутствием средств в течение 1921 года не могла выполнить многих своих предположений. Для пользы дела Комиссия признает целесообразным открытие кредитов в пределах сметы в непосредственное распоряжение Комиссии, о чем Комиссия и ходатайствует пред Главархивом.

Одновременно с сим Комиссия просит Главархив выслать руководящие декреты, приказы и инструкции, определяющие права и функции Комиссии и ее взаимоотношения с прочими советскими учреждениями.

Неполучение означенных инструкций до настоящего времени весьма затрудняет деятельность Комиссии.

Председатель Комиссии профессор Д. Яворницкий
За секретаря Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1—1 зб. Рукопис. Оригінал.
Кутовий штамп: УССР. Екатеринославский Губернский Исполнительный
Комитет. Сов[ет] раб[очих], кр[естьянских] и красн[оармейских] деп[утатов]. Губ[ернский] отдел народного образования. Общій подотдел».

Документ № 9
Кошторис витрат Катеринославської губернской
архівно-археологічної комісії на 1922 р.¹

24 січня 1922 р.²

Наименование расходов	К-тво	На сумму	Итого по %	Итого по ст.	При- меч.
Ст. I §1 Личный состав					
а) председатель Комиссии	1				
б) товарищ предсе- дателя	1				
в) секретарь ко- миссии	1				
г) члены комиссии	2				
д) инструктор	1				
е) делопроизводи- тель	1				
ж) архивариус	1				
з) сторожей при архивах	2				

¹ Слова «ученой археологической комиссии» окреслено кружками, поряд записано «управ-
ления».

² Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

Наименование расходов	К-тво	На сумму	Итого по %	Итого по ст.	Примеч.
и) курьер	1				
Итого 11 человек по средне прожиточному минимуму по 525 т[ысячи] в месяц, а всем 5775 т[ысяч] х 12 м[есяцев]	—	—	6930000		
§ 2 Канцелярские и хозяйствен. расходы					
а) На покупку бланков, книг, бумаги и проч[их] принадлежностей	—	1000000			
б) Хозяйствен. расходы	—	1000000	2000000		
§ 3. Ученая и учеб[ная] часть					
а) составление описей, подготовка архивного материала к печатанию и издание периодического органа Комиссии	—	10000000			
б) печатание изданий учено-архивного исторических материалов		5000000	15000000		
§ 4. Содержание помещений, ремонт и приспособление их					

Наименование расходов	К-тво	На сумму	Итого по %	Итого по ст.	При-меч.
а) Отопление: на отопление в течение зимних месяцев 5 печей в 2х архивах и помещении Комиссии потребуется угля каменного считая в среднем по 20 пуд [ов] на печь в месяц; 20 п [удов] х 5 х 6. Дров на растопку и варку пищи сторожей	600 пуд. 1 куб. с [а-жень]	6000000 1500000			
б) Освещение: освещение исчисляется из расчетом расхода керосина по 2 лампы на каждый архив и помещение комиссии, а всего 6 ламп по 1/4 ф [унта] в день 1/4 ф [унта] х 6 х 360	13 п [удов] 20 ф [унтов]	2160000	9660000		
в) Ремонт: 1) ремонт и оборудование двух архивов и приспособление их к приему архивных материалов из других архивов; 2) оборудование и ремонт помещения Комиссии	— —	5000000 1000000	 6000000		

Наименование расходов	К-тво	На сумму	Итого по %	Итого по ст.	При- меч.
§ 5. Путевое до- вольствие и разъ- езды					
Обследование архивов в городе и губернии, поезд- ки инструкторов, командировки в центр за инструк- циями и на ссуды, чит [ая] от 10 до 20 командировок	—	10000000	10000000		
Ст. III Съезды На организацию одного съезда с участием предста- вителей от уездов для рассмотрения и обсуждения вопро- сов архивно-ар- хеологического характера с целью централизации ар- хивных материалов потребуется до					
Ст. IV Организац [ион- ные] расходы					
а) Печатание бро- шюр, приглашений, воззваний, прото- колов и научно-ар- хивно-археологи- ческих материалов включая стоимость бумаги и...	—	—	5000000		

Наименование расходов	К-тво	На сумму	Итого по %	Итого по ст.	При-меч.
б) Перевозка архивных материалов в Центральный архив здесь в городе из других архивов и уездных архивов по железной дороге	—	—	10000000	15000000	
Всего по смете				131960000	

Подлинное за подлежащими подписями

С подлинным верно:

Председатель Комиссии профессор Д. Яворницкий

За секретаря Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 2—2 зб., 4. Рукопис. Завірена копія.

Документ № 10

Записка про втрату архівних документів

Не раніше 7 липня 1922 р.¹

Екатеринослав. До вмешательства архивных деятелей от Югбума погибло до 50 %. Масса арх. материала еще и теперь на базаре. Часто Музей Арх[ив] Революции скупает ценные в истор[ическом] отнош[ении] докум[енты] на базаре.

Екат[еринославское] губбюро Истпарт

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 9. Рукопис. Оригінал. Позначка червоним олівцем: 7.VII.22. По устн[ому] сообщению представ[ителя] из Екатеринослава на съезде.

¹ Датується за позначкою на документі.

Документ № 11

Звіт про діяльність Катеринославського губерньського архівного управління за період з 1 лютого до 1 жовтня 1922 р.

12 жовтня 1922 р.

Согласно постановления Совета Народных Комиссаров УССР от 17/I с. г. и предписания Главархива от 23/III с. г. № 47 взамен Архивно-археологической комиссии приказом по Губнаробразу за № 117 было организовано Губернское архивное управление в составе: 1) заведывающего Губархом профессора Д. И. Эварницкого, 2) члена профессора М. Ф. Злотникова, 3) ученого секретаря И. С. Степанова, 4) сотрудника заведывающего канцелярией и делопроизводством И. Г. Чернявского и 5) трех сотрудников для работ в архивах по разборке дел: А. М. Алексеева, Т. И. Романченко, Н. А. Долодаренко и курьера Е. П. Садового.

Отсутствие денежных средств на какие бы то ни было работы по упорядочению архивного дела в г. Екатеринославе и губернии лишило возможности осуществить намеченный губархом план работ. Ввиду чего деятельность Губарха за настоящий отчетный период выразилась в работах по спасению и сохранению изъятых быв. Архивной комиссией у Югбума архивных материалов и по охране находящихся в ведении Губарха двух больших архивов, а именно: бывшего Губернского Правления и Духовной Консисории.

В каких условиях протекала и протекает работа Губарха по спасению архивных материалов и по охране архивов, Главарху было сообщено отношением от [20] /VI с. г. за № 29.

В дополнение к отношению № 29 необходимо сообщить, что отсутствие средств лишает возможности организовать охрану архивных помещений и произвести в них необходимые работы с целью защиты таковых от посягательств злоумышленников, так как в обоих архивах выбиты окна, а исправить их нечем.

В данное время особо угрожаям является архив быв [шей] Духовной консистории, попытки к разграблению которого и теперь еще не прекращаются из-за отсутствия при нем охраны, а разбитые окна слабо защищены.

Какой-либо финансовый отчет по Губарху за истекший отчетный период немислим, так как никаких денежных средств у Губарха не было.

О расходах, понесенных Губархом на перевозки архивных материалов и откуда добывались средства на эти расходы, указано в отношении № 29.

Заканчивая настоящий краткий отчет, считаю долгом сообщить, что до получения хотя бы небольших денежных средств о какой-либо работе

Губарха по упорядочению архивного дела в губернии говорить невозможно.

Заведывающий Губархом, профессор Д. Эварницкий
Секретарь Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 15—15 зб. Рукопис. Оригінал.

Документ № 12
**Лист Катеринославського губарху Укрцентрархіву
про свою діяльність**

№ 23

14 травня 1923 р.

Вследствие предписания от 6 февраля с. г. за № 7, полученного 22 того же февраля, мною было созвано совещание из представителей Губарха и Губбюро Истпарта для обсуждения вопросов по реорганизации Губарха при Губисполкоме и составления плана работ, главным образом по выделению архивных материалов, имеющих историко-революционное значение.

Ввиду того, что предписанием за № 7 дается задание на 1 полугодие с. г. и что до конца полугодия оставалось всего лишь три месяца, кои можно было бы использовать для работ, и что за такой короткий срок развернуть работу в общегубернском масштабе не представится возможным, совещание это признало целесообразным в первую очередь приступить к разборке и систематизации архивных материалов, имеющихся уже в непосредственном ведении Губарха, и принять все меры к тому, чтобы работа эта была закончена к концу первого полугодия. Для подготовки же к работе следующего полугодия решено незамедлительно приступить к обследованию архивов в г. Екатеринославе и его окрестностях (пригородах), по губернии же разослать запросы Уисполкомам о состоянии на их территориях архивов и, в зависимости от ответов, командировать сотрудников Губарха на места для фактического обследования таковых, если, конечно, будут отпущены на эти командировки средства.

В зависимости от намеченного плана работ штат сотрудников Губарха на первое полугодие определен следующий: заведывающий Губархом — 1, помощник и заместитель его — 1, заведывающий историко-революционным отделом — 1 (от Истпарта), архивариусы, они же исследователи — 2, секретарь — 1 и сторож-курьер — 1, всего 7 человек. Кроме этого штат [а] постоянных сотрудников для работ по разборке архивных материалов и их систематизации решено пригласить от 10 до 15 чел [овек] студентов, интересующихся архивным делом, не вводя их в штат постоянных сотрудников Губарха, и оплачивать их труд за фактически проведенную работу из надлежащего расчета.

Применительно к намеченному плану работ и штату сотрудников была составлена смета расходов на 1-е полугодие и представлена Губисполкому в дополнение к ранее возбужденному ходатайству о принятии Губарха в его ведение.

Постановлением Президиума Губисполкома от 22/III с. г. содержание Губарха в первое полугодие принято на местные средства, смета была передана Финансово-бюджетной комиссии для рассмотрения и утверждения, Губерн [скому] отделу предложено было выяснить в Центре вопрос о содержании Губарха, так как в Постановлении ВУЦИКа от 3/1 с. г. указаны о том, на какие средства должен содержаться Губарх, не имеется.

В заседании финансово-бюджетной комиссии от 30/III с. г. № 11 смета Губарха, исчисленная в сумме 28 356 р [рублей], была заслушана и, несмотря на незначительность ее исчислений, уменьшена и утверждена в сумме 21 485 руб. В счет каковой суммы в конце апреля м[есяца] в распоряжении Губарха на первоначальные расходы был открыт кредит в сумме 8 000 руб. С открытием кредита немедленно были начаты подготовительные работы по приведению архивного инвентаря в порядок и приступлено к обследованию архивов города.

Доводя вышеизложенное до сведения Укрцентрархива, прошу сделать подтверждение Губисполкому о том, что Губарх должен содержаться на местные средства, дабы избежать задержек по утверждению сметы на второе полугодие.

Копия сметы и именной список штатных сотрудников Губарха при сем прилагаются¹.

Заведывающий Губархом, профессор Д. Эварницкий
Секретарь Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 2—3 зб. Рукопис. Оригінал.

Документ № 13

**Лист Укрцентрархіву Катеринославському губарху
про розшук евакуйованих польських архівів**

№ 178

16 травня 1923 р.

Прилагаю при сем список польских архивов, эвакуированных в Екатеринославскую губ., Укрцентрархив просит Вас разыскать их, принять меры к их охране и об исполнении сообщить ему.

Зав. Секретариатом

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 1. Рукопис. Відпук.

¹ *Именный список див.:* Спадіщина: До 100-річчя створення системи архівних установ України та 95-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. ст. і документів. Дніпро: АІРА, 2018. Вип. 4. С. 75.

Документ № 14
Звіт про діяльність Катеринославського губернського архівного
управління за травень 1923 р.

6 серпня 1923 р.¹

І. А. Личный состав

На 1 мая состояло штатных сотрудников Губарх:

1) заведывающий Губархом профессор Д. И. Эварницкий.....	1
2) помощник и заместитель заведывающего профессор Ю. А. Фохт.....	1
3) заведывающий Историко-революционным отделом, секретарь Ист-
парта Г. С. Новополин.....	1
4) секретарь И. Г. Чернявский.....	1
5) архивариусы-обследователи А. К. Захвалинский и В. А. Греков.....	2
6) сторож-курьер М. А. Кочевский.....	1
Итого: 7 чел.	

Изменений за май месяц в личном составе не было.

Б. Штатный техперсонал

С 14 мая были приглашены поденно сотрудники для работы по разборке архивных материалов (согласно сметы и плана работ) в количестве 5 человек.

II. О выполненных работах за май месяц

Главным заданием Губарха за май месяц было приведение в порядок двух находящихся уже в ведении Губарха архивов: бывшего Губернского правления и архива, находящегося в здании бывшей Духовной консистории. Одновременно Губарх поставил своей целью выявить и обследовать насколько это окажется возможным при малочисленности штата и другие, еще неизвестные Губарху архивы.

Для приведения в должный порядок вышеозначенных архивов было приглашено, согласно сметы, пять поденных сотрудников, из коих одного, однако, с самого начала пришлось выделить по просьбе Почтового управления для отсортирования из телеграфной отчетности за 1921 год задействованных лент за тот же год ценных в историческом отношении исторических материалов и предоставления остального бумажного хлама Почтовому управлению.

За май месяц разобран и приведен в порядок и рассортирован по рубрикам, согласно Инструкции, находившийся в хаотическом состоянии архив бывш [его] Губернского правления, так что в настоящее время можно уже приступить к составлению описей и дальнейшей подготовке его для научной разработки.

Что же касается второй задачи — выявления и обследования других архивов, то в работе этой встретились препятствия, заключающиеся

¹ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

в том, что почти все учреждения дореволюционного времени за время революции и гражданской войны были переформированы, перемещались и переформировывались, а в связи с сим и архивы этих учреждений, если не погибли вовсе, то в большинстве случаев развезены по разным местам, почему первые опыты обследования архивов не могли дать желательных результатов и пришлось заняться выявлением таковых путем составления справок в Губстатбюро и Совнархоз о всех существующих ныне учреждениях в городе и Губернии.

Фактическому обследованию в городе были подвергнуты восемь архивов, а именно: Почтово-телеграфной конторы, бывш[ей] Уездной земской управы, Совнархоза, Рабоче-крестьянской инспекции Екат[еринославской] жел[езной] дор[оги], Епархиального свечного завода, Табачной фабрики бывш[ей] Джигита и Государственного кожевенного завода.

Работа по выявлению учреждений при посредстве Губстатбюро и Совнархоза еще не закончена, но уже зарегистрировано около 400 учреждений города и губернии.

Кроме этих работ в городе Губархом были командированы оба архивариуса в конце мая м[есяца сего] г[ода], а именно с 26-го по 30 мая в гор. Новомосковск для обследования архивов Самарского монастыря близ города Новомосковска и Собора в гор. Новомосковске, так как церкви их, если бы уцелели, представляли бы значительную историческую ценность. При обследовании этих церквей оказалось, что в Самарском монастыре сохранилась самая незначительная часть архива, около 3 пудов, а в Новомосковском Соборе — весь архив погиб и никаких материалов не обнаружено. Остатки архива Самарского монастыря доставлены в Центральный губернский архив.

По имеющимся сведениям, приходится констатировать общее печальное состояние архивов дореволюционного времени, так как большинство старых архивов погибло и исчезло тем или иным путем, а уцелевшие от некоторых из них жалкие остатки хранятся небрежно, что объясняется отсутствием понимания у представителей различных учреждений их научной и исторической ценности и усвоенным большинством из них взглядом на архивы старых учреждений как на бумагу, подлежащую утилизации по усмотрению.

III. Об исполнении поручений Центрархива

а) Предписание с. г. № 25 о розыске литовских архивов: Юрбургского волостного правления и Вильямпольской мящанской управы выполнено. Акты милиции гг. Бердянска и Мелитополя представлены Центрархиву при отношении Губарха от 27/V с. г. за № 32.

б) Предписание с. г. № 178 о розыске польских архивов: 1) Радзивилловской таможни, 6) Шипкогорской таможни и 3) Магистрата г. Лукова приведено Губархом в исполнение. Запросы о розыске таковых сделаны Бердянскому, Таганрогскому и Кадиевскому исполкомам, но ответов от них в мае м[есяца] не получены не были.

в) Предписание с. г № 105 о необходимости выяснения положения материалов по истории труда приводится в исполнение. Задание для выполнения этой работы сделано, но ввиду недостаточного штата сотрудников работа эта производится совместно с другими обследованиями и как только будет закончена, требуемые сведения будут представлены Украинскому Центрархиву.

Финансово-материальная часть

Незначительные ассигнования по смете на апрель, май и июнь м[еся] цы с. г. не дали возможности осуществить в мае мес[яце] намечавшийся скромный план общей организации Губарха, почему осуществление такового приходится вести постепенно, дабы избежать значительных перерасходов по смете, т. к. к помещению двух архивов, находящихся в ведении Губарха — бывш[его] Губ[ернского] Правления и бывш[ей] Духовной Консистории — остаются неотремонтированными, окна в обоих архив[ах] выбиты и лишь слабо защищены досками и старым железом; в архиве бывш[его] Губернского правления необходимо починить крышу.

Для внутреннего оборудования архивов представилось лишь возможным изготовить столы и скамьи для работ по разборке архивных материалов.

Канцелярия Губарха из-за недостатка средств не имеет письменного стола и стульев и для оборудования таковой пришлось изготовить два простых стола и скамьи.

Ощущается недостаток и в других предметах и принадлежностях канцелярского обихода.

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 17—18 зв. Машинопис. Оригінал.

Документ № 15

Зі звіту про діяльність Катеринославського губернського архівного управління за серпень 1923 р.

12 січня 1924 р.¹

І. Личный состав

В отчетном месяце в личном составе Губарха произошли следующие перемены и перемещения. Приказом Губисполкома от 16/VIII за № 98 и 23/VIII за № 42 т. Захвалинский А. К. и т. Фохт Ю. А., согласно их прошениям, уволены из Губарха, будучи освобождены — первый от должности архивариуса с 9/VIII, второй от должности помзавгубархом с 15/VIII. На их место приказом Губисполкома № 42 зачислены архивариуса-

¹ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

ми т. Романченко Т. Н. с 10/VIII и т. Глазунов Ф. Г. с 15/VIII, а архивариус т. Греков В. А. перемещен на должность помзавгубархом с 15/VIII. Таким образом, на 15/VIII штатные должности в Губархе были замещены следующими лицами:

- 1) завгубархом профессор Д. И. Эварницкий
- 2) помзавгубархом В. А. Греков
- 3) завед [ывающий] истор [ико] -революц [ионным] отделом Г. С. Нополин

- 4) секретарь И. Т. Чернявский
 - 5) архивариус-обследователь Т. Н. Романченко
 - 6) архивариус-обследователь Ф. Г. Глазунов
 - 7) курьер М. А. Кочевский
- Итого: 7 чел.

Нештатный технический персонал. За отсутствием денежных средств разборка Центрального архива в первой половине отчетного месяца временно была прервана и лишь во второй половине августа снова была возобновлена, причем с помощью пяти поденных сотрудников закончена была начатая в предыдущие месяцы разборка архива [...] ¹.

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 4—4 зб. Рукопис. Оригінал.

Документ № 16

**Лист Катеринославського губарху в Укрцентрархів
щодо передачі цінних документів із сейфів
губернського фінансового відділу до Губарху**

№ 22

24 лютого 1924 р.

Вследствие распоряжения Валютного управления Наркомфина в местном Губернотделе в настоящее время производится под руководством представителя Губарха разборка документов, хранившихся в банковских сейфах в дореволюционное время. Среди разобранных документов есть документы, имеющие важную научно-историческую ценность, как: крепостные акты, запродажные, грамоты 18 и первой половины 19 века, мемуары, письма и проч., а также переписка, дневники и выписи из судебных процессов, так назыв [аемых] политических. Так как все названные документы местного происхождения принадлежали или же принадлежат местным жителям, а равно и события, описанные в них, большей частью носят местный характер, то желательно было бы, чтобы они поступили в местный Губернский архив. Между тем, в инструкции, присланной Ва-

¹ Інші розділи звіту опущені.

лютным управлением для руководства при разборке сейфов, нет указания на таковую передачу их.

Ввиду этого Губарх просит возбудить ходатайство пред Валютным управлением о передаче местным Губернским отделом всех научно-исторических и революционного характера документов, хранившихся в сейфах, в Екатеринославский губернский архив.

Завгубархом Д. Яворницкий

Секретарь Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 17–18. Рукопис. Оригінал.

Документ № 17

Зі звіту про діяльність Катеринославського губернського архівного управління за січень–квітень 1924 р.

№ 68

12 липня 1924 р.¹

I. О личном составе

На 1 января с. г. состав Губарха был следующий:

1. завгубархом профессор Эварницкий Д. И.
2. помзавгубархом Греков В. А.
3. завед[ывающий] ист[орико]-револ[юционн]ым отделом Новополин Г. С.
4. секретарь Чернявский И. Т.
5. архивн[ый] исследователь Романченко Т. Н.
6. [архивный исследователь] Глазунов Ф. Г.
7. курьер Кочевский М. А.

Согласно ходатайства Истпарта, на должность зав. ист[орико]-рев[олюционн]ым отделом приказом по Губисполкому от 10/IV-24 г. № 23 был назначен с 1 марта с. г. на место т. Новополина Г. С. тов. Шишов П. П. Других перемен в личном составе за истекший период не было.

Содержание личного состава оплачивалось Губисполкомом на средства местного бюджета по ставкам «Работпрос». [...]

II. Исполнительные работы

С окончанием октября прошлого года вязки и укладки на полках сохранившихся от разгрома во время гражданской войны архивных дел б[ывшего] Губернского правления и б[ывшей] Духовной Консистории по их делопроизводственным фондам Архивное управление намеревалось немедленно же приступить к составлению предварительной инвентарной описи их, независимо от текущей работы по части выявления новых

¹ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

и перевозки беспризорных и утративших делопроизводственное значение архивов в Губернский архив. С этой целью еще в сентябре прошлого года оно возбудило ходатайство об отпуске денежных средств на неотложный ремонт обоих своих архивных помещений, в особенности архива б [ывшего] Губернского правления как находящегося в катастрофическом состоянии. Так, крыша на нем настолько ветха, что вода протекает не только в верхний, но и нижний этаж, подвергая порче сложенные в них дела, а штукатурка на потолках настолько отсырела, что во многих местах уже обвалилась и время от времени продолжает обваливаться и теперь. В печальном состоянии находятся и окна. Будучи без стекол, они кое-как частью забиты досками или старым железом, частью оставлены только с одними железными переплетами, вследствие чего в архиве царит полумрак, лишающий возможности работать на местах у полок; а в зимнее время во время выюг снег хлопьями проникает через окна в архивные помещения, из которых в буквальном смысле приходилось выбрасывать его лопатами наружу. Между прочим, на указанный ремонт составлена была смета технической комиссией, вызванной Управлением из Коммунхоза для осмотра архивных помещений. Смета эта была исчислена в сумме 322 рубля 28 коп., но за отсутствием средств ремонт произведен не был. Ввиду сложившихся обстоятельств Управление вынуждено было на время отказаться от мысли приступить к составлению архивной инвентарной описи и по-прежнему ограничить свою работу — 1) выявлением и обследованием новых, еще не взятых на учет, архивов; 2) руководств[ом] в случаях вызова учреждениями по упорядочению их архивов; 3) перевозкой в Губернский архив беспризорных и утративших делопроизводственное значение архивов; 4) контролем уже зарегистрированных архивов; 5) выдачею справок по требованию учреждений. В этом направлении и велась работа двумя архивариусами помзавгубархом в течение отчетных месяцев [...].

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 22—22 зб. Машинопис. Оригінал.

Документ № 18

Лист Катеринославського Губарху в ЦАУ з проханням надати допомогу у вирішенні питання з фінансуванням

№ 71

17 липня 1924 р.

Препровождая при сем отчеты о деятельности вверенного мне Губарха за май и июнь м[есяц] с. г., считаю необходимым в дополнение к сим отчетам сообщить, что с октября м[есяца] п[рото]чного г[ода] и по сие

время Губархом никаких средств на хозяйственно-операционные расходы от Губисполкома получено не было.

По смете Губарха на 1923/24 г., хотя и были открыты кредиты, но по общей смете Губисполкома, и как оказалось, кредиты эти были поглощены другими расходами по Губисполкому и, несмотря на ходатайства Губарха о восстановлении таковых, восстановлены не были. Ввиду чего в мае м[есяце] с. г. Губархом и была составлена дополнительная смета расходов для получения хотя бы каких-либо средств на летний сезон работы Губарха, впредь до открытия кредитов на новый 1924/25 бюджетный год.

В конце июня м[есяца] я лично обращался с просьбой к Предгубисполкома о возможно скорейшем открытии кредитов Губарху по дополнительной смете и докладывал о тяжелом материальном положении Губарха. В ответ на мое ходатайство Предгубисполкома, хотя и обещал ускорить разрешение этого вопроса, но в связи с затруднительностью финансового положения по местному бюджету смета Губарха по сие время не утверждена. По наведенным же справкам в Бюджетной комиссии выяснено, что самые скромные требования Губарха по этой смете будут значительно сокращены, т[ак] н[апример], Губархом испрашивалось добавление должностей одного архивариуса и пяти поденных разборщиков для работ по разборке архивных материалов на летний период, т. е. на три месяца, а Бюджетная комиссия предполагает оставить лишь две должности разборщиков. Приблизительно такие же сокращения предполагаются и по др. ст[атьям] сметы. Открытие же кредитов по этой смете и отпуск по ним средств можно ожидать не ранее последних чисел текущего июля м[есяца] или первых числах августа.

Отсутствие средств и такая неопределенность положения крайне тяжело отзывается на работе Губарха и лишает возможности Губарх вести планомерно свою работу.

Для устроения таких ненормальных явлений полагаю необходимым ходатайствовать пред центральной властью о том, чтобы кредиты по сметам Губарха выделялись из кредитов Губисполкома и бронировались, так как при существующем положении нет никаких гарантий на то, что и кредиты предстоящего бюджетного года не будут израсходованы на другие нужды Губисполкома и Губарх также не останется без средств.

Зав Губархом профессор Д. Яворницкий
Секретарь Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 26—27 зб. Рукопис. Оригінал.

Документ № 19
Зі звіту Губарху за липень 1924 р.

15 серпня 1924 р.¹

[...] II. О выполненных работах

В июле месяце из-за отсутствия средств приступить к работам по разборке уже накопленного значительного количества архивных материалов, а равно и к перевозкам выявленных архивов не представилось возможным. Ввиду чего сотрудниками Губарха производились работы по составлению инвентарных описей архивных дел, находящихся в Центральном губернском архиве.

Составление этих описей начато с самого старого делопроизводственного фонда, частично уцелевшего от архива бывш [его] Губернского правления, а именно с описи запорожских дел из канцелярии бывшей Новороссийской губернии.

За отчетный месяц было рассмотрено и внесено в опись 55 дел объема от 3 до 191 листа. Все описанные дела относятся ко второй половине 18 столетия, начиная с 1760 года. Большая часть этих дел военно-уголовного характера, а именно о набегах гайдамацких загонов, оперировавших в неразграниченных с Россией польских областях, а также о побегах из разных мест полков военнослужащих; другая часть дел представляет собою военную переписку, связанную с бывшей так называемой первой турецкой войной в правление императрицы Екатерины II и состоит из секретных донесений начальников разных воинских частей Киевскому генерал-губернатору Ф. М, главным образом, по р. Буге и «Уманском Ключе».

Между прочим, среди описанных дел имеется копия челобитной войска запорожского Низового, поданная в бытность кошевым атаманом Петра Калнишевского на высочайшее имя по поводу открывшейся войны России с Турцией, с выражением верности престолу и готовности запорожцев служить русскому оружию и вместе с тем с просьбой оградить от всякого посягательства со стороны обывателей Екатерининской провинции на принадлежащие запорожцам земли в Елисаветградской провинции и других местах.

Кроме описи архивных дел в отчетном месяце были приняты и перевезены в архив: библиотека бывш [его] Екатеринославского уездного училища в количестве 165 книг разных годов и изданий, представляющих собою большой интерес для историков и археологов, изучающих историю местного края, архив Медитопольской заготконторы и из центральной почтовой конторы материалы утилизационного характера на двух платформах [...].

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 35—35 зб. Машинопис. Оригінал.

¹ Датуються на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

Документ № 20
**Витяг з наказу Губвиконкому № 2
про призначення Дашевського завідувачем Губарху**

29 серпня 1924 р.

§ 5. Тов. Дашевский назначается заведывающим Губернским архивом.
Проф. Эварницкому надлежит сдать все дела Губернского архива т. Дашевскому и приступить к исполнению своих обязанностей (прямых) заведывающего Музеем Поля.

Основание: Постановление Губисполкома 16/VIII с. г.

Подлинный за надлежащими подписями.

С подл [инным] верно: Секретарь Губарх Чернявский

ЦДАВО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 41. Рукопис. Завірена копія.

Документ № 21
**Лист Дашевського в Укрдержархів
про призначення його завідувачем Губарху**

№ 98

04 вересня 1924 р.

Прилагаю при сем выписку из приказа по Губисполкому от 29/VIII за № 2 о назначении меня на должность Завгубархом на место профессора Д. И. Эварницкого, сообщаю, что в исполнение возложенных на меня сим приказом обязанностей я вступил 16-го августа с. г.

Зав. Губархом В. Дашевский

Секретарь Чернявский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 40. Рукопис. Оригінал.

Документ № 22
**Лист ЦАУ Дашевському щодо неможливості
затвердити його на посаді заочно**

№ 98

17 вересня 1924 р.

Укрцентрархив уведомляет Вас, что не имея Вашего curriculum vital¹ и не зная Вашего архивного стажа, он с своей стороны не может утвердить Вас заведующим Губархом, но по присылке curriculum vital рассмо-

¹ Тут резюме.

трет Вашу кандидатуру и предложит вместе с тем приехать в Харьков для получения надлежащих инструкций.

Соответствующее сообщение послано Укрцентрархивом Екатеринославскому ГИКу.

Зам. Управ. Укрцентрархивом Дм. Багалея

Зав. Секретариатом О. Водолажченко

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 38. Машинопис. Незавірена копія.

Документ № 23

Виступ В. А. Дашевського на Всеукраїнській нараді архівних працівників зі звітом про роботу Губарху

8 грудня 1924 р.

Архивные фонды Екатеринославского губарха страшно пострадали во время гражданской войны, сопровождавшейся частой сменой властей. В особенности много погибло их во время махновщины. Сохранилось не более четверти тех архивных материалов, которые были налицо перед революцией.

Штат Губарха состоит из 7 человек. Финансовое положение неудовлетворительно. На хозяйственные и операционные расходы в текущем году до октября не были отпущены средства по смете и потому нельзя было произвести ремонта здания архива б[ывшего] Губ[ернского] Правления, в котором сосредоточены главнейшие архивные фонды. В это помещение свозятся архивные фонды в порядке концентрации. За отчетное время было перевезено 2 фонда. Были приняты архивы 12 продорганов. Одним из сотрудников Губарха производилась разборка сейфовых документов, в результате которой ряд очень ценных документов поступил в Истарх. Ядро Истарха составляют материалы, хранящиеся в архиве б[ывшего] Губ[ернского] правления, и фонд Духовной Консистории. Начата работа по приведению в порядок некоторых фондов, приступлено к описанию так называемых запорожских дел.

Историко-революционные материалы находятся в ведении Истпарта, а заведывающий революционным архивом проходит по штатам Губарха.

В распоряжении Губарха имеется около 3000 пудов архивных материалов, переданных управлением Екатеринославской ж[елезной] д[ороги] и почто[во]-тел[еграфным] ведомством. Эти материалы представляют собою груду разбитых бумаг. Несомненно, что большая часть их подлежит утилизации. Но для этого необходимо подвергнуть весь материал внимательной разборке.

Я недавно вступил в заведование Губархом. Ознакомившись с положением дела, я наметил следующие неотложные задачи: 1) выявление и взятие на учет всех архивов, как в самом Екатеринославе, так и в губернии, 2) концентрация архивов дореволюционных учреждений, 3) приведение в порядок архивов Губ [ернского] правления и Духовной консистории.

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 97—98. Машинопис. Незабірена копія.

Документ № 24 Звіт губарху за грудень 1924 р.

27 січня 1925 р.¹

I. О личном составе

В отчетном месяце в личном составе сотрудников Губарха произошли следующие изменения: приказом губисполкома от 28 ноября за № 82, согласно постановления штатной комиссии при РКИ, сокращены должности секретаря и двух архивариусов и оставлены следующие должности:

1. завгубархом Дашевский В. Л.
2. председатель экспертно-разборочной комиссии (вместо помзавгубархом) Греков В. А.
3. заведывающ [ий] историко-революционным отделом Смирницкий Н. М.
4. архивариус Чернявский Ив. Г.
5. курьер-сторож Кочевский М. А.

II. О выполненных работах в декабре месяце

В декабре месяце истекшего года архивные работы по сложившимся обстоятельствам протекали с меньшей продуктивностью, чем в предшествовавшие месяцы. Причины, обусловившие собою пониженную интенсивность работ, — это сокращение штата сотрудников губарха и арест архивариуса.

Сокращение штата нанесло существенный ущерб работе Губарха, значительно парализовав его деятельность. Дело в том, что из 8 человек прежнего состава губарха штатной комиссией оставлено всего 5 сотрудников со включением в это число курьера, а именно сокращены должности секретаря губарха и двух архивариусов. Таким образом, вся архивная работа по общеисторическому отделу губарха легла на трех сотрудников, причем, так как должность секретаря была упразднена, то один из сотрудников занят был, главным образом, отправлением канцелярских и хозяйственных

¹ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

обязанностей, уделяя только в редких случаях время для архивных работ. А с арестом же его, последовавшем 20 декабря минувшего года, губарх очутился еще в большем затруднении при производстве своих операционных работ и волей-неволей вынужден был сократить их до минимума.

При всем том, в отчетном месяце были выполнены следующие работы.

Первое всего, закончена была опись связок архивных дел б [ывшего] уездного суда, сохранившихся от разгрома во время гражданской войны и конфискованных у Югбума. Всего описано таких связок 57.

Затем у заводского архива имени т. Петровского (б [ывший] Брянский завод) перевезено в Губернский центральный архив 230 п [удов] архивного материала, который, согласно акта, составленного комиссией при обследовании его, был принят на вес как утилизационный материал, не имеющий научной ценности. Такого же рода был принят на хранение материал б [ывшего] Губпрома в количестве двух мешков весом в 7 п [удов].

Далее, от Екатеринославского окрисполкома было принято по описи и перевезено в губернский архив 112 метрических книг, представленных восьмью районными загсами, а именно: Каменским, Мануйловским, Диевским, Прядивским, Лоцманско-Каменским, Чаплинским и Петриковским, Елизавето-К [аменским].

Наряду с этими работами один из сотрудников с перерывами продолжал в губфинотделе начатую им еще в прошлом месяце работу по изъятию научно-исторических и историко-революционных документов из банковских сейфов дореволюционного времени. Всего за отчетный месяц изъято и внесено в особую сдаточную опись 247 документов.

Наконец, в течение отчетного месяца наведено 9 справок в делах, сданных Губпродом в губернский архив на хранение.

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 7—7 зб. Машинопис. Оригінал.

Документ № 25

Лист Катеринославського губарху до Центрального архівного управління щодо влаштування курсів з архівознавства

№ 36

23 лютого 1925 р.

На предложение Укрцентрархива от 28 января с. г. за № 55 Екатеринославский губарх сообщает, что устройство губернских курсов по архивоведению в объеме программы, составленной Центрархивом, является делом не только желательным, но и положительно необходимым. Не говоря уже о том, что подготовка молодых людей, желающих посвя-

тить себя архивному делу, дает им возможность на местах без особых, быть может, без всяких затрат прослушать намеченный программой курс архивоведения и практически ознакомиться с архивоведением, она вместе с тем устранит одно из серьезных затруднений, с которым губархам приходится считаться при подборе своих сотрудников, а затем в будущем она несомненно гарантирует и большую продуктивность архивных работ на местах. Но в осуществлении проектируемых курсов Екатеринославский губарх предвидит для себя большое затруднение. Это затруднение, прежде всего, касается финансовой стороны курсов.

Несомненно, что организация курсов, так или иначе, потребует известных затрат, как например, по удовлетворению лекторов зарплатой и другие хозяйственные нужды при оборудовании курсов. Между тем Екатеринославский, по крайней мере, Губарх не располагает для сего никакими средствами. Кроме того, в Екатеринославе у него нет на примете и настолько осведомленных в архивоведении лекторов (за исключением проф. Эварницкого), которые могли бы вести теоретический курс его. Ввиду этого Губарх и полагал бы, чтобы оборудование в г. Екатеринославе курсов как в финансовом, так и в отношении лекторов взял на себя Укр-центрархив.

Что касается, затем, положения о курсах, то оно не вызывает никаких недоумений и возражений. Точно также и программа курсов, преследующая, главным образом, практическую подготовку будущих архивных работников, по мнению Губарха, достаточно определена, обстоятельна и вполне отвечает своему назначению. Если что и можно сказать по поводу ее, так это разве только то, что теоретическая часть ее несколько широка и отчасти предъявляет к слушателям курсов повышенные требования по сравнению с тем заданием, которая она ставит себе, а именно практическую подготовку будущих архивных работников (пункт 5 программы).

Имея в виду неодинаковый уровень развития и образования слушателей курсов (примечание ко 2-му пункту положения о курсах), эта подготовка, будучи кропотливой и сложной, и без того займет у них немало времени для усвоения практических и технических приемов рациональной постановки архивного дела. В особенности это надо сказать относительно приобретения ими навыка читать старинные документы полууставом или вязью и разбираться в содержании их.

Впрочем, как новое дело, она, с точки зрения практического применения, требует своей проверки на опыте, который, в зависимости от местных условий, откроет ее дефекты, если таковые окажутся, и укажет, какие необходимо сделать в ней изменения или дополнения.

Завгубархом Дашевский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 9—9 зб. Машинопис. Оригінал.

Документ № 26

**Лист губарха в Укрцентрархів щодо результатів роботи
Катеринославської губерньської вченої архівно-археологічної комісії**

№ 102

22 травня 1925 р.

На предложение Укрцентрархива от 12 мая с. г. за № 776 Екатеринославский губарх сообщает, что в августе месяце 1920 года при ГубОНО была организована Губернская ученая архивно-археологическая комиссия в составе: председателя, его товарища, секретаря и трех членов, один из кот [орых] по назначению Губнаробраза как его представитель. Технический аппарат Комиссии, согласно приказа Губнаробраза за № 205, состоял из делопроизводителя, курьера и сторожа. Ввиду малочисленности состава Комиссии последняя, дабы справиться хотя с частью своих работ, решила сама подготовить кадр постоянных работников и технических сотрудников из числа студентов историко-филологов. Такие сотрудники и были намечены Комиссией в числе семи человек. Таким образом, к декабрю месяцу 1920 года состав Комиссии был уже закончен и выработан план работ ее в соответствии нуждам переживаемого момента, а именно — составлена была инструкция о штате Комиссии и ее функциях, а также выработано было обязательное постановление, направленное против хищнического истребления архивов, которое, будучи утверждено Губисполкомом, опубликовано в газете «К Труду» за 27 мая 1921 г.

Согласно выработанной инструкции, влияние Комиссии должно было простирается на всю губернию, фактически же деятельность ее из-за отсутствия средств и малочисленности сотрудников ограничивалась только территорией г. Екатеринослава и его пригородов.

За все время своего существования с сентября 1920 по 1922 г. Комиссия выполнила фактически следующие работы:

- 1) закончена была внутренняя организация ее;
- 2) произведено обследование большинства архивов города;
- 3) выработана была и проведена в жизнь (при поддержке ГубОНО) чрез Губревком обязательное постановление об охране архивов;
- 4) произведена разборка значительной части бумажных залежей на складах архивной мастерской и сделана оттуда частичная выемка архивных материалов;
- 5) приостановлена начавшаяся было без ведома Комиссии ликвидация архива б [ывшего] Губернского правления;
- 6) установлен надзор за утилизацией архивов Полиграфическим отделом.

Наконец, 7) положено было основание Губернскому центральному архиву.

Всю поименованную работу Комиссия произвела при исключительно неблагоприятной обстановке. К моменту вступления ее к отправлению своих обязанностей почти все архивы города находились в крайне плачевном состоянии: архивные помещения в большинстве были без стекол, вследствие чего чрез разбитые окна в них проникал дождь, а зимою снег, который во время оттепели подмачивал и портил архивные дела. Далее, за охраной архивов никто не наблюдал, и архивные материалы беспрепятственно расхищались обывателями, а учреждения, за отсутствием дров, употребляли их на топливо. Полиграф же бесконтрольно забирал их для переработки на фабрики.

Вследствие этого от некоторых архивов, в лучшем случае, остались груды хаотически сваленных и разорванных бумаг, как, например, в архивах б[ывшего] Губернского правления, Духовной консистории и др., некоторые же совершенно погибли, как архивы б[ывших] Казенной палаты, Окружного суда, Нотариальный, Дирекции и инспекции школ, всех средних учебных заведений г. Екатеринослава, Екатеринославского уездного воинского присутствия, Дворянской опеки, Электрической станции, Городской больничной кассы, Екатеринославского епархиального и уездного училищных советов, Губернской земской больницы; от других же остались жалкие остатки. И только архивы Межевого управления, Горного института и значительная часть архива б[ывшего] Екатеринославского государственного банка уцелела от разгрома, благодаря счастливой случайности.

Вот почему, спасая архивы, Комиссии пришлось вести настоящую борьбу с учреждениями, заинтересованными в утилизации их.

Что касается Губбюро Истпарта, та таковое организовалось в августе месяце 1923 года.

Загубархивом Дашевский

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 40—41 зб. Машинопис. Оригінал.

Документ № 27

Зі звіту Губарху за квітень—червень 1925 р.

18 липня 1925 р.¹

І. Особистий склад

В минулому кварталі в особистому складі співробітників губарху здійались слідуючі зміни: наказом по секретаріату губвиконкому за чч. 50 та 61

¹ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

на вакантні посади архіваріусів залічені Чуйченко А. Н. та Іванов О. Г.¹, перший з 10, а останній з 21 квітня біжучого року.

Таким чином, особистий склад губарха на 1 червня біжучого року складається з таких осіб:

- 1) завідуючого губарха Дашевського В. А.
- 2) голови вивізної-розборчої комісії Грекова В. О.²
- 3) зав. історико-революційним п[і]д[і] відділом Смирницького М. М.
- 4) архіваріуса Чуйченко А. Н.
- 5) [архіваріуса] Іванова О. Г.
- 6) гінця-сторожа Кочевського М. А. [...]

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 54. Машинопис. Оригінал.

Документ № 28

Зі звіту про роботу Дніпропетровського окрарху за жовтень—грудень 1925 р.

1 січня 1926 р.³

І. Особистий склад

В минулому відчитному кварталі в особистому складі співробітників Окрарху здійлялись слідуючі зміни: наказом по Секретаріату Катеринославського окрвиконкому за ч...⁴ з 1 жовтня цього року тов. Іванова О. Г. звільнено з посади архіваріуса на підставі його власної заяви, й таким чином до 1 листопада штат залишався лише з 4 співробітників, а саме: Дашевського В. А., Смирницького М. М., Грекова В. О. і Чуйченко А. Н., а першого листопада також по тому окрвиконкомі на вакантні посади інспектора-інструктора, архіваріуса та архівіста резервного архівосховища залічені слідуючі особи: Щусь О. П., Кочевський М. А., Запорожський П. П. Таким чином, особистий склад співробітників Окрарху на перше січня 1926 року складається з слідуючих осіб:

1. зав. Окрархом Дашевський В. А.
2. інспектор-інструктор Щусь О. П.
3. розборщик Греков В. О.
4. розборщик Смирницький М. М.
5. архіваріус Чуйченко А. Н.

¹ У тексті документа тут і далі помилково Іванів А. Г.

² У тексті Грекова В. А.

³ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

⁴ Так у документі.

6. то же Кочевський М. А.

7. архівіст резервного архівосховища Запорозький П. П. [...]

V. Фінансові справи

За відчитний квартал Окрархом не одержувалось ніяких сум від Окрвиконкому на його канцелярські, господарчі і інші витрати.

Зав. Окрархом Дашевський

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 99, 106. Машинопис. Оригінал.

Документи № 29—32

**Листування Катеринославського окружного архівного управління
з Укрцентрархівом щодо залишення архіву
Канцелярії новоросійського губернатора на місці**

19 квітня — 10 липня 1926 р.

Документ № 29

№ 87

19 квітня 1926 р.

До Укрцентрархіву
Відношенням своїм від 2 лютого ц. р.¹ за ч. 176 Укрцентрархіву повідомив Катеринославський окрарх про свою постанову вилучити з цього архіву Архів Канцелярії був[шої] Новоросійської губернії для Харківського центрального істархіву й пропонував Окрарху припинити працю по впорядкуванню та науковому опису його. Чим, власне, викликана така постанова Укрцентрархіву, про це Окрарх не повідомлено, і він гадає, що вилучення названого архіву мабуть обумовлюється припущенням про його загальнодержавне або ж центральне значіння. Але якщо це так, то таке припущення Укрцентрархіву про характер архіву бувш[ої] Новоросійської губерні[ї] потребує пояснення. Річ у тому, що оскільки удалось з'ясувати це при поверховому огляді згаданого архіву під час нумерації його справ, архівних справ з загальнодержавним значінням невелика кількість; переважно справи мають місцевий характер, тісно зв'язаний з історією місцевого краю або ж бувш[ої] Катеринославської губернії й зокрема з історією Запоріжжя, все життя якого проходило на території сучасної Катеринославщини. Тому природньо, що вивчення як й наукова розробка таких архівних справ більш доречна й доцільна саме в м. Катеринославі. І це треба сказати тим більш, що завдяки майже центральному положенню, яке займало м. Катеринослав на території був-

¹ Тут і далі цього року.

ш [их] запорозьських вольностей, майбутнім дослідникам буде можливість без особливих труднощів та витрат поповнити свої розвідки по архіву бувш [ої] Новоросійської губернії шляхом безпосереднього огляду історичних місцевостей або топографії місцевого краю та вивчення уцілівших в ньому численних пам'ятників запорозької старовини по часті зібраних в місцевому краєвому музеї, — як це робили в свій час А. Скальковський, Д. Яворницький, Г. Надхін та інш. при розробці матеріалів названого архіву, що торкається історії бувш [ої] Новоросійської губернії. Потім, передача архіву канцелярії бувш [ої] Новоросійської губернії в Харківський істарх загрожує Катеринославському істарху позбавленням наукової бази для розробки інших архівів, що мається в Окрарху, надто розпорошених та уривкових завдяки нищенню їх під час громадянської війни. До того ж необхідно прийняти до уваги і старість цього архіву, яка робе небезпечною перевозку його в розумінні дальнішого руйнування, хоч би й при самому старанному пакуванні. Нарешті, праця по впорядкуванню, систематизації та науковому реєстру архіву бувш [ої] Новоросійської губернії вже розпочата, вироблений також і план дальнішої праці по розробці та вивченню його.

З огляду на вищесказане міркування, Катеринославський окрарх наводить недоцільним передачу архіву Канцелярії бувш [ої] Новоросійської губернії Харківському центральному істарху й прохає Укрцентрархів змінити свою постанову про вилучення його із Катеринославського окрархіву й залишити його на місці.

Т. в. о. Зав. Окрархом Щусь
Зав. Істархом Пахоменко

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк.9. Машинопис. Оригінал.
Резолюція: «т. Веретеннікову. Докласти. 23/IV. Рубач».

Документ № 30

№ 861

28 травня 1926 р.

До Катеринославського окрарху
На № 87 від 19/IV-26 р.

Укрцентрархів пропонує Історичному архіву подати якомога точні та повні відомості, якого роду та в якій кількості переховуються в архіві справи й документи, що належать до діловодних фондів яких-будь установ Січі Запорізької, хоч би вони були в якомусь іншому діловодному фонді. Коли таких матеріалів досі ще не виявлено, то чи можна сподіватися на їх виявлення і в яких саме фондах архіву. Далі треба повідомити Укрцентрархів, чи є в діловодному фонді кол [ишньої] Канц [елярії] Новорос [ійської] губ [ернії] які-будь папери, що надійшли з установ Січі Запорізької;

коли такі папери є, то чи трапляються вони лише деколи ц. т., їх декілька десятків або дуже багато в даному діловодному фонді. Крім цього треба надіслати відомості, якщо є дані (не переводячи особливих розшукувань), про відносну вартість історичного змісту цих паперів.

Зав. Укрцентрархівом Рубач

Т. в. о. Зав. від [ділу] архівознавства Веретенников

Зав. канц [елярії] Юрченко

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк.10—10 зв. Машинопис. Оригінал.

Документ № 31

№ 182

26 червня 1926 р.

До Укрцентрархіву
Пропозиція Укрцентрархіву від 28-V ч. 861 подати якомога точні та повні відомості щодо решток архіву бувшої Січі Запорізької викликала з боку Історичного архіву перегляд значної частини справ бувшої Новоросійської губернії, переважно за 1760 — [17] 70 роки; внаслідок проробленої, але ж ще не закінченої роботи в цьому напрямку Істархів має вже можливість засвідчити слідує:

1) Справ й документів, що належать до діловодних фондів установ Січі Запорізької, не виявлено і навряд чи можна сподіватися на їх виявлення, бо рештки Запорізького архіву були вивезені Скальковським в Одесу ще коло половини XIX в.;

2) Папери, що надійшли із Січі Запорізької, в діловодних фондах колишніх — канцелярії Новоросійської губернії та Головної канцелярії Новосербського корпусу трапляються, але ж загалом їх не багато, приблизно декілька десятків, з них значна частина вже надрукована (в місцевих виданнях, напр [иклад], Терновським, Бідновим й інш.), а останні особливо значної вартості з історичного боку не уявляють (наприклад, звістки про рухи кримських татар під час війни 1768—1774 рр. й т. п.).

3) З огляду на дуже обмежену кількість (2 особи) співробітників Істарху й виконання інших завдань, ця перевірна робота ще не закінчена, але ж є сумнів в тому, щоби можна було сподіватися на якісь нові цінні наукові винаходи в старих діловодних фондах нашого Істарху щодо історії Січі Запорізької.

Зав. Окрархом Біленька

Зав. Істархом проф [есор] Пархоменко

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк.11—11 зв. Рукопис. Оригінал.

Документ № 32

30 червня¹ 1926 р.

Ввиду отсутствия какого-либо делопроизводственного фонда Сечи Запорожской в Екатеринославском историческом архиве (а имеются там только 2—3 десятка бумаг в делопроизводственном фонде Новороссийского губернатора, несомненно принадлежащих именно этому фонду), ввиду того, что фонд Новороссийского губернатора не может быть разрываем по общему принципу, во-первых, во-вторых, он принадлежит по существу к архивным материалам, долженствующим храниться в Краевом историческом архиве, считаю правильным все имеющиеся в Екатеринославе материалы по Сечи Запорожской оставить на месте их нынешнего хранения.

Т. в. о. Зав. отд. архивоведения В. Веретенников

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 13—13 зв. Рукопис. Оригінал, автограф. Резолюція: «т. Веретенніков. Треба відмінити розпорядження від 2/VI № 176 в частині перевізки в Харків справ Новоросійсько-го губернатора. 6/VII. Рубач».

Документ № 33

**З доповіді Катеринославського окружного архівного управління
про роботу²**

29 квітня 1926 р.³

[...] ⁴ П. Особистий склад

[...] 2 лютого наказом ОВК звільнено з посади розборщика історично-революційного відділу тов. Смірницького й на його місце того ж часу призначено тов. Яшиш. Таким чином, особистий склад Окрарху на 1 квітня 1926 року складається персонально з слідуєчих осіб.

1. зав. Окрархом Дашевський
2. зав. Істархом Пархоменко
3. інспектор-інструктор Цюсь
4. розборщик Яшиш

¹ У документі помилково зазначено липня.

² Доповідь підготовлено для виступу на з'їзді архівних працівників і надіслано до Укрцентр-архіву.

³ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

⁴ Тут і далі у документі опущено текст, зміст якого наводиться в інших документах збірника.

5. розборщик Греков
6. архіваріус Чуйченко
7. архіваріус Кочевський
8. архівіст рез[ервного] архівосхов[ища] Запорожський. [...]

ХІ. Висновок

Для того, аби налагодити роботу, зробити її плановою й продуктивною, на думку Окрарху необхідно зробити наступне.

1) Збільшити штат Окрарху на 2 чоловіка, одного для історично-революційного відділу й другого для Істарху.

2) Необхідне збільшення кошторису по стат[ті] командировок на райони з метою виявлення історично-революційного матеріалу та архівів бувших поміщиків, а також інструктування по раціональній постановці архівної справи в них.

3) Налагодити роботу в історично-революційному відділі, виділивши фонди Жандармського охрального відділу в окремий закритий архів, а на останній матеріал, склавши опис, приступити до наукової розробки, притягаючи до цього суспільність під керівництвом Істарху.

4) Головну увагу в роботі Істарху звернути на виявлення й наукову розробку матеріалів по Жовтневій революції.

5) На думку Істарху, разом з тим продовжувати наукову розробку в Істархиві архівних матеріалів дореволюційної доби взагалі, між інших продовжити науковий опис архіву бувшої Новоросійської губернії, який має значний науковий інтерес і викликає зацікавленість місцевих наукових робітників.

6) Одремонтування взагалі помешкань, аби мати змогу працювати в більш сприятливих умовах, а також відокремити спеціального помешкання для фондів Істарху.

Т. в. о. зав. Окрархом Щусь

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 16—16 зб., 19. Машинопис. Оригінал.

№ 34

До Дніпропетровського окрарху

№ 1216 10 липня 1926 р.

В доповнення й пояснення свого розпорядження від 2 лютого б. р.¹ Укрцентрархів повідомляє, що архівний фонд Новоросійського губернатора призначено до передачі в майбутній Краєвий архів в Дніпропетровську

¹ Тут і далі біжучого року.

й поки що до організації цього архіву повинне залишитися у складі Історичного архіву вашого Окрарху.

Т. в. о. Зав. від [ділу] архівознавства Веретенніків

Зав. канц [елярії] Юрченко

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк.13—13 зв. Машинопис. Відпуск.

Документ № 35

Особова справа Дніпропетровського окрарху за 1925/1926 рр.

Не раніше 13 — не пізніше 29 липня 1926 р.

Персональний склад

Завідатель Окрархом

В. Л. Дашевський — з 1924 р. (колишн [ій] зав [ідувач] Губархом), 43 р., українець, осн [овна] професія — педагог, освіта — вища філологічна, арх [івний] стаж — 2 роки, чл [ен] КП(б)У. Звільнено з посади з 27/V ц. р.

З. А. Біленька — з 27/V ц. р. (затвердж [ена] Колег [егією] ЦЯУ 23/V ц. р. пост [анова] № 13, арт. 5, 28 р., єврейка, осн [овна] проф [есія] — кравчиха, освіта — домашня, арх [івний] стаж — з травня ц. р., чл. КП(б)У з 1919 р.

Завідатель Істархівом

В. О. Пархоменко — з 15/XI-25 р. , 46 р., укр [аїнець], осн [овна] проф [есія] — історик, професор, освіта — вища (Археологічного) Ін [ституту] ту), арх [івний] стаж — 5 років, позапарт [ійний], звільнено в серпні ц. р.

Робітники Окрарху

По посадам: інспектор-інструктор, 2 розбирача, 3 архіваріуса (крім зав. Окрархом і зав. Істархіву).

зріст (вік)		націон [аль- ність]		освіта			арх[івний] стаж		партій- н[ість]
20— 30 рр.	вище 50 р.	укр [аїн- ці]	євр [ей]	ниж- ча	сер [едня]	вища	1 р.	3 р.	чл [ен] КП(б)У 2
4	2	5	1	2	3	1	5	1	ЛКСМ 1
									п [оза] парт [ій- ні] 3

Кошторис Окрарху

Призначено за кошторисом на рік:

На зарплатню — 6893 карб [ованців]

[На] операт [ивно] -організ [аційні] видатки — 1606

Разом, крб. 8499

I і II кварт. Фактично одержано за два квартали

На зарплатню крб. 3367.77

[На] операт [ивно] -організ [аційні] видатки] — 426.50

Разом, крб. 3794.27

В I кварталі за відчитний квартал Окрархом не одержувалося ніяких сум від Окрвиконкому на його канцелярські, господарчі й інші витрати (з відчиту за I кварт [ал]).

III квартал	Призначено	Фактично одержано
-------------	------------	-------------------

На зарплатню	1599	1673
--------------	------	------

[На] опер [ативно]

-орган [заційні]

видатки]	1244	1470
----------	------	------

Разом	2843	3144
-------	------	------

Архівні помешкання

2 помешкання архівосховища та 1 під Управлінням.

1) Помешкання по вул. Держинського № 2 (архівосховище колиш [нього] Губернськ [ого] правління).

Площа — ¹

Кубатура — ²

Полиць — 400 погон [них] метр [ів]

Верхній поверх — устаткований полицями гаразд (360 пог [онних] метр [ів]); нижній поверх устаткован [ий] — не зовсім (40 пог [онних] метр [ів]).

2) Помешкання по вул. Ворошилова, 12 (кол [ишньої] Духовної консисторії).

Площа — 68 кв [адратних] саж [нів] .

Кубатура — 136 куб [ічних] саж [нів] .

Полиць — 240 пог [онних] метр [ів] .

Полицями устатковане гаразд.

3) Помешкання під Управлінням (вул. Держинського, 2, во дворі на 2-му поверсі флігеля).

Помешкання Управління складається з 4 кімнат. Воно розподілене так: 1) канцелярія, 2) розборочна кімната, 3) читальний зал та 4) кабінет

¹ Не зазначено.

² Не зазначено.

завідателя. В нижньому поверсі цього флігеля живуть приватні мешканці. [...]

Характеристика архівних помешкань
З відчиту за III квартал

Архівні помешкання

Дніпропетровський Окрарх відає двома архівосховищами, що були зазначені в відчиті попереднього кварталу.

По характеру своєму архівосховища слідує:

1) Архівосховище кол[ишнього] Губправління: в пожежному відношенні досить безпечне, вогке, напівтемне, дах залишається й до цього часу не одремнтованим, через що в час дощів вода проходить в середину архівосховищ і нищить архівні матеріали. Окрархом в цьому відношенні вживаються заходи: визвано техніка Окркомгоспу, яким складено дефектного акту і кошторису на одремнтування архівосховищ взагалі, що в скорий час буде надіслано на розгляд бюджетно-фінансової комісії ОВК.

Помешкання канцелярії, яке територіально зв'язане з цим, складається з двох поверхів, причому нижній поверх до цього часу служить помешканням для приватних осіб, а верхній пристосовано для потреб Окрарху. Кімнати ці досить світлі. В деяких місцях попсований дах. Вікна, що залишаються без стекол, — застіклені, й взагалі кімната приведена в належний стан.

2) Помешкання колишньої духовної консисторії (по Ворошилівській вул. ч. 12) цілком відокремлено від перших двох, пристосовано для архівосховища гаразд, але ще не досить устатковане полицями. В минулому кварталі переводилась крадіжка архівного матеріалу через те, що вікна були не гаразд облаштовані, зараз вікна облаштовано залізними ґратами і крадіжка матеріалу припинена. Саме помешкання в пожежному відношенні безпечне, але на другому поверсі мешкають приватні особи, що в деякій мірі робить небезпечним цілість архівного матеріалу; щодо цього, Окрархом піднято питання перед Окркомгоспом і ОВК щодо виселення мешканців та придбання антипожежного приладдя.

Переведено також і застеклення архівосховищ, але дякуючи тому, що рядом з ними маютьсся сусіди — дитячі будинки, переводиться дальніше биття стекол. З цього боку Окрархом вживались рішучі заходи щодо припинення таких явищ і маютьсся наслідки.

Всі зазначені помешкання закріплені за Округовим архівним управлінням на підставі постанови ВУЦВКУ від 2/VII-23 р., але постановою Губвиконкомом не було приведено.

Концентрація архівних матеріалів

В I кварталі

Прийнято фондів — 14

лінійн [ний] розм [ір] — 500 пог [онних] метр [ів] ,

	з них: дорев [олюційних] — 7 післярев [олюційних] — 7 арх [івних] матеріалів 1917—21 рр. — 7 фонд [ів] за описами — 1 фонд без опису — 13 [фондів]. Прийнято фондів — 4 лінійн [ійний] розм [ір] — 20 пог [онних] метр [ів], з них: дорево [люційних] — 1 післярев [олюційних] — 3 арх [івних] матеріалів 1917—21 рр. — 3 фонд [и] за описом — всі 4 фонд [и]. Прийнято фондів — 8 фондів лінійн [ий] розм [ів] — 15 пог [онних метр [ів], з них: дорев [олюційних] — 4 післярев [олюційних] — 4 арх [івних] матеріалів 1917—21 рр. — у 4 фонд [ах].
В II кварталі	
В III кварталі	
В I кварталі	Архівно-технічна робота Розібрано: фондів — 4 лін [ійний] розм [ір] — 500 пог [онних] метр [ів] з них: дорево [люційних] — 3 фонд [и] (Канц [елярія] Новоросійськ [ого] губернатора, Брянський завод та жандармські фонди) післярево [люційні] — 1 фонд. Розібрано: фондів — 5 фондів лін [ійний] розм [ір] — 200 пог [онних] метр [ів] з них: дорево [люційні] — 1 (Труб [ний] завод) післярево [люційні] — 4. Розібрано і описано: по 1 дорево [люційному] фонду (Канц [елярія] Новор [осійського] Губерн [атора]), лін [ійний] розм [ір] — 2 метр [и].
В II кварталі	
В III кварталі	Розібрано: фондів — 11 лін [ійний] розм [ір] — 50 пог [онних] метр [ів]

з них:

дореволюційні — 4 фонди

післяреволюційні — 7.

Інструктування дієвих установ

В I кварталі Інспектовано-інструктовано 23 установи (всі в окремості).

В II кварталі Те ж — 6 установ в окремості — 5 установ в районі центру — 1 [установа]

В III кварталі Те ж — 6 установ в окремості — 6 установ в районах — 3 (в 2 районах).

Робота читального залу

В I кварталі

В II кварталі

Працював — 1 (має наукові праці) — за власною ініціативою з 4 відвідуваннями, видано справ — 20. «Праця його полягала в розборці справ колишнього Новосербського корпусу з метою вивчення становища Запоріжжя напередодні його скасування» (з відчиту). Читального залу майже не улаштовано.

«Було декілька звернень по вивченню професійного руху на Катеринославщині, але за відсутністю матеріалів було відмовлено» (з відчиту).

«При історично-революційному відділі проводяться заняття студентського семінару по російській історії при Катеринославській кафедрі, якими використано 225 справ» (з відчиту).

В III кварталі

Працював — 1 (має наукові праці). 10 відвідувань, видано 31 справ [у]. Тема — становище Запорізької Січі; відвідував за власною ініціативою.

По історико-революційному відділу

Продовження роботи студентського семінару — працювало 10 осіб, використано 414 справ (по історико-революційних архівних матеріалах).

Секретар Істпарту переглянув 241 справу з жандармських фондів за 1906 рік для складання хроніки революційного руху і 47 справ за 1916 рік.

Обслуговування урядових і громадських установ

- В I кварталі Видано на тимчасове користування 9 справ — Окрсоцзабезу, Окрплану та Упр [авлінню] місц [євого] транспорту. Окрплану видано проект плану шкільної мережі по переведенню обов'язкового загального навчання в колишн [ьому] Новомосковському повіті. Упр [авлінню] місц [євого] транспорту — з фонду Міської управи 7 альбомів з фотографічними знімками залізничних мостів.
- В II кварталі Видано на тимчасове користування 4 справи — Окрсоцзабезу та Торгпрому.
- В III кварталі Обслуговування Істпарту — дивись «Робота читального залу».

Видача довідок

- В I кварталі Вимог — всього 100:
від установ — 92
прив [атних] осіб — 8
задоволено — 95
незадоволено — 5.
- В II кварталі Вимог — всього 16:
від установ — 9
прив [атних] осіб — 7
задоволено — 6
незадоволено — 10.
Витрачено часу — 32 год [ини] .
- В III кварталі Вимог — всього 69:
від установ — 62
прив [атних] осіб — 7
задоволено — 48
незадоволено — 21.

Діяльність експертної комісії

- В I кварталі (За відчитом) — Окрархом було прийнято утилізаційного матеріалу: 1) від заводу ім. Леніна — 214 пуд [ів], 2) з фондом Міської управи — 25 пуд [ів], 3) від ОФО (матеріали дорево [юційного] часу) — 503 пуд [и] та 4) колишн [ього] Губстатбюро — 200 пуд [ів]. Всього 942 пуд [и]. «Наслідком роботи попередньої спеціально організувавшійся експертної комісії, яка працювала в попередньому році, провадився

В II кварталі	продаж утилізаційного та паперового матеріалу, за який зав. Окрархом було одержано за відчитну добу 590 карб [ованців] в рахунок так проданого матеріалу, як й авансово (з відч [иту] за II квартал). т. Дашевський, 2) зав. Істархівом — т. Пархоменко, 3) інспектор-інструктор — т. Щусь та 4) розбирач — т. Греков.
В III кварталі	Переведено експертування над арх [івними] матеріалами Катерининської залізниці — сл [ужби] зв'язку та електротехніки (до 500 пуд [ів]).
В I кварталі	Наради в архівній справі Скликано нараду міських архіваріусів з метою раціонального ведення архівної справи.
В II кварталі	15 червня зав. Істархівом тов. Пархоменко зробив доклад в місцевому науковому товаристві про працю I Всеукраїнського з'їзду архівних робітників.
В I кварталі В II кварталі	Популяризаційна діяльність -----
В II кварталі	Вміщено 1 відозву в місцевій пресі та 1 статтю в часописі «Заря» № 11. «...Окрархом вкупі з Істпартком була надрукована в місцевій пресі відозва щодо роз'яснення вартості всіх архівних паперів і винаходу історико-революційного матеріалу доби 1917—21 років й сконцентрування їх в Окрархиві. Була також надрукована в часописі «Заря» № 11 бібліографічного характеру стаття щодо раціонального ведення архівної справи» (з відчиту за II квартал)». Доклад — дивись «Наради в архівній справі». Студентський семінар — див. «Робота читального залу».
В III кварталі	Студентський семінар — див. «Робота читального залу»
В I кварталі	Книжковий і газетний фонди По книжковому фонду: Врятовано і перевезено до Окрарху цінну бібліотеку колишн [ьої] Новомосковської повітової школи, що складається з 1500 кн [иг] , серед яких є видання XVIII та першої половини XIX ст.

Знайдено та перевезено до Окрарху бібліотеку колиш [нього] співробітника архівної комісії А. Скриленко в кількості до 4 пуд [ів].
За проханням, Окрплану виділено і видано для його довідкової біб [ліотеки] теки з архіву Катеринос [лавського] повіт [ового] земства 137 книг (по 1 прим [ірнику] всіх видань).

В II кварталі

В III кварталі

Прийнято одного поденного робітника для розборки газетного матеріалу, що знаходиться в іст [орико] -револ [юційному] від [ділі], внаслідок — виявлено газети за 1917—21 рр.

Робота Історичного архіву при Окрарху

Історичний архів організовано в II кварталі.

З відчиту Окрарху за II квартал: «Робота Істарху. Діяльність Істарху, що був організований при Окрарху лише в відчитному кварталі, полягала, головним чином, у підготовчій праці по систематизації хронологічно розпорошених під час громадської війни справ одного з найстаріших архівів Окрарху, а саме архіву канцелярії кол [ишньої] Новоросійської губернії. З цією метою була проведена вибірка по інвентарному реєстру номерів зв'язок, в яких мались справи за один й той же рік, і приступлено до групування самих справ по їх хронологічним ознакам; разом з тим із фонду канцелярії Катеринославського губернатора вилучено 21 в'язку справ, які помилково там опинились. Ці справи належать до архіву канцелярії кол [ишньої] Новоросійської губернії. Паралельно з цим розпочато також і науковий реєстр їх, який, не дивлячись на те, що в середині кварталу було надіслано наказ Укрцентрархіву, по розпорядженню завокрархом і з огляду на деякі міркування (див. окремо), з перервами продовжувався до кінця минулого кварталу. Взагалі на протязі відчитного кварталу було прочитано та науково описано 181 справа цього фонду ріжного обсягу — від 2 до 1721 аркушів. Далі, згідно наказу Укрцентрархіву від 15/I ч.—91, Істарх зайнятий був виявленням та концентрацією архівних матеріалів революційної доби 1917—21 рр. Такі матеріали виявлені ним поки що лише в двох архівах: в архіві бувш [ої] Катеринославської міської управи та на заводі ім. Дзержинського в м. Кам'янському¹. В першому архіві із купи хаотично складених на підлозі різних паперів співробітниками Істарху були вибрані і прийняті по реєстру 39 справ, що становлять собою журнали засідань й постанови з канцелярським листуванням органів міського самоврядування різних типів, послідовно змінюваних один одного

¹ У документі Кам'янецькому.

на протязі 1917—18—19 років, — на превеликий жаль, справ лише уривкових та розпорошених. Позаяк праця була забарна, то у співробітників Істпарту вона відібрала 10 днів; цей матеріал надалі має бути об'єктом спеціального дослідження.

Для виявлення та вилучення в Окрарху такого роду матеріалів із архіву заводу ім. т. Дзержинського туди був командирований один із співробітників Окрарху, який знайшов в заводському архіві цілу низку коштовних архівних матеріалів історично-революційного характеру, що торкається робітничого питання, діяльності заводської наради, військово-промислового комітету, сометалу¹, Ради з'їзду південних гірничих промисловців та інш. за час 1917—20 рр., всього вагою до 15 пуд [ів]. Матеріали ці в сучасний мент приводяться до ладу для задачі їх по реєстру в Окрархів, також вживаються заходи взагалі по виявленню установ і фондів зазначеного революційного часу, по виборці та реєстру науково-коштовних документів із банківських сейфів дореволюційного часу. Всіх таких документів вилучено та зареєстровано до 1200, рахуючи в це число й особисті документи.

Потім, зав. Істархом вкупі з зав. Окрархом були оглянуті два архіви — архів історично-революційного відділу та архів, що переховується в краєвому музеї. В останньому були справи різних установ бувш [ого] Новомосковського повіту, наприклад: Нижнього земського суду, поліції, та інш. Після огляду першого архіву влаштовано було засідання вкупі з Президією Істарху по питанню регулювання взаємовідносин Окрарху з Істпартом щодо завідування й розборки матеріалів історико-революційного відділу, які знаходяться в помешканні Істпарту. Нарешті, в відчитному кварталі Істарх був заклопотаний організацією інформаційно-довідкової книгозбірні, заснування якої вже розпочато: із книгозбірні бувш [ої] Новомосковської повітової школи, що була перевезена в Окрарх в жовтні минулого року, відокремлено коло 160 науково-коштовних книжок та періодичних видань для організуємої інформаційно-довідкової книгозбірні.

Крім того, з метою поповнення книгозбірні Істарху місцевими виданнями, що мають наукове та довідкове значення, Окрарх звернувся до Окрстатбюро та Гірничого ін [стит] ту з проханням надіслати для організуємої книгозбірні свої видання. Окрстатбюро вже надіслало свої видання в кількості 25 примірн [иків], а Гірничий ін [сти] тут обіцяє надіслати. Нарешті, при Істархові намічений семінар по вивченню архівознавства, але ж проведення його в життя поки що затримувалось з огляду на не вияснення питання про те, який саме фонд буде надалі описуватись в Істархові, а також з огляду на неповне з'ясування справи взаємовідносин Істарху з історико-революційним відділом його.

¹ Так у тексті.

В III кварталі. Заключення по відчиту відділу архівознавства ЦАУ (т. В. І. Веретенников): «Робота Іст [оричного] архіву провадилася цілком правильно і пророблено її досить інтенсивно (якщо прийняти до уваги малий штат робітників); також правильно було намічено основні лінії роботи. Бажано тільки по змозі прискорити загальне виявлення архіву (за діловодними фондами) і необхідно до жовтня закінчити проект плану розподілу матеріалів між архівосховищем Окрарху та Краєвим іст [оричним] архівом, який має зорганізуватися».

Реєстрація ЄДАФу¹

Занесено на картки 39 діловодних фондів

В I кварталі

В II кварталі

В III кварталі

«Згідно пропозиції Укрцентрархіву, Окрархом було закінчено складання на всі маючися архівні фонди, але опісля перевірки їх виявилось, що вони не систематизовані, хронологічно розпорошені або більше всього частки того чи іншого фонду знаходяться в других, зовсім не віднесених до них фондах, і складання картотек на них прийшлося залишити до їх перегляду, розробки та упорядкування, що здійснити поки що не удалось завдяки малій кількості співробітників Окрарху, і тому із пророблених картотек в цьому кварталі всього залишилось правдивих лише 16 картотек» (з відчиту).

I квартал

II квартал

III квартал

Виконання обіжників

Видано обов'язкову постанову ОВК з 30/X-25 р. по архівній справі.

Обіжн [ик] № 91 з 1/II (по іст [орико] -револ [юційних] мат [еріалах]). — «Відомості майже зібрані і скоро надішлються» (відповідь 19/IV).

Обіжн [ик] № 506. — Не виконано, прийнято «до відому».

[Обіжник] № 544 (по іст [орико] -револ [юційних] мат [еріалах]). — «Вед».

[Обіжник] № 855. — «Готуються».

Видано обов'язкову постанову ОВК № 55 з 26/VII ц. р. в зміну обов'язк [ової] пост [анови] № 47 з 30/X-25 р. (оголошено в місцевій газеті «Звезда» з 1/VIII ц. р. № 175).

¹ Тут і далі Єдиний державний архівний фонд.

	Робота канцелярії Окрарху	
	Вхідних паперів	Вихідних
I кв.		
II [кв.]	129	66
III [кв.]	112	129

Командировки до Окрарху з ЦАУ

- В липні 1925 р. 1) Інспектор-інструктор ЦАУ тов. М. П. Тарасов в справі реорганізації Губарха на Окрарх. Доповідь його на роб [очій] колег [ії] в засід [анні] з 3/VIII-25 р. (прот. № 84, п. 1).
Письмовий доклад — з 1/VIII-25 р.
Співдоповідь його на робо [чій] кол [егії] (по докладу завідателя Окрархом тов. Дашевського) в зас [іданні] з 10/IX-25 р. (прот [окол] № 87, п. 1).

Командировки з Окрарху до У [крцентрархі] ву

- В вересні 1925 р. 1) Зав. Окрархом тов. Дашевський з докладом про хід реорганізації Губарха на Окрарх (Доповідь його на робоч [ій] колег [ії] У [крцентрархі] ву в засіданні з 10/IX-25 р., прот. № 84, п. 1).
- В травні 1926 р. 2) Т [имчасово] в [иконуючий] о [бов'язки] зав. Окрархом тов. Шусь і зав. Істархом тов. Пархоменко — делегати I Всеукраїнського з'їзду архівних робітників.

3 відчиту за I квартал

«Виконання намічених по плану праць примусило Окрарх не залишати їх при наявності його штату, а пригостити двох поденних технічних робітників, з яких один працював з 22/X-25 р. по 7/XI й другий з 2/XI по 26/XI-25 р., аби таким чином мати можливість виконати до часу намічені праці, позаяк штат загальноісторичного архіву до 10 листопада складався лише з двох архіваріусів, і тільки з 10 листопада справа в цьому відношенні на декілька покращала за збільшенням кількості співробітників на 3 чоловіка.

По цьому питанню Окрарху немало прийшлося увірвати часу, або до повної міри встановити штат його. Пояснюється це тим, що розгляд і затвердження їх затяглися до кінця жовтня місяця з рештою затвердження в 5 чол., але Окрарх негайно вжив всіх заходів щодо затвердження його штату в 8 чол., склав протест і ввійшов з проханням до Президії Окрвиконкому щодо затвердження призначених Центром штатів.

Окранх рахує боргом своїм підкреслити щодо 1-го пакту плану праці за відчитний квартал, що переведення його сприяла не тільки мала кількість співробітників, але й так відсутність неопаленої робочої кімнати, де було б можна лагідно розпочати зазначену працю, без якої остання й не може провадитись, але мало цього, ця обставина (відсутність неопаленого помешкання) негарно відбивається й на останні праці Окранху — не дає змоги з більшою інтенсивністю переводити більш нормально намічені по плану праці».

З відчиту за II квартал

I. Вступ

У другому кварталі 1925-26 р. (січень—березень) основні моменти роботи Окранху відповідно наміченого плану полягали ось в чому: 1) розсилка обіжника по райвиконкомам та сільрадам з анкетною про стан місцевих архівів; 2) інструктування й обслідування місцевих архівних установ; 3) занесення архівних фондів на картки по обліку ЄДАФу; 4) перевозка й прийомка в Окранх архівних фондів дієвих й ліквідованих установ м. Катеринослава; 5) організація робіт по Істарху і довідковій при ньому бібліотеки та початок опису наміченого фонду Канцелярії Новоросійського губернатора (XVIII сторіччя); 6) розшук та виявлення архівних матеріалів революційної доби 1917—20 року; 7) перевірка архівних фондів по історично-революційному відділу. Порівнюючи з попередньою добою робота Окранху в цьому кварталі могла б йти в більш нормальних умовах і більш продуктивно з огляду на те, що лише з цього часу цілком поповняється склад співробітників Окранху в кількості 8 осіб, а також в зв'язку з деякими улаштуванням й пристосуванням помешкання його, але ж з значною перешкодою в роботі Окранху було перебування в звітний час 2 співробітників його протягом 35 днів на військовому терзборі, причому відсутність коштів не дала змоги взяти других робітників замість них. Перешкодою в роботі з'являлись деякі риси загально-адміністративного керування Окранху.

З огляду на зазначені перешкоди, а також на непередбачені роботи по прийому несподіваних архівних матеріалів й затримку здачі архівів значної частини ліквідованих губустанов, в виконанні наміченого на квартал плану Окранх виявив невеликий відступ: 1) не зробив наради з відповідальними архіварями установ з огляду на те, що Окранх склав збори секретарів райВК¹ та сільрад до перепідготовки; 2) не провів інструктування й обслідування деяких з намічених архівів м. Катеринослава, а також не обслідував архівів районних центрів з огляду на відсутність для цього потрібних на подорож коштів; 3) не всі намічені архівні матеріали могли

¹ Райвиконкомів.

бути перевезені в Окрархів по зазначеним вище причинам — через запізнення в задачі архівів ліквідованих губустанов; 4) по історико-революційному відділу плану не було виконано цілком з огляду на зміну завідувача й передачу справ новому.

ХІ. Висновок

Досягненням звітнього кварталу можна зазначити те, що не дивлячись на різні перешкоди в роботі, значна частина наміченого плану, можна сказати на 75 %, виконана, потім, з перше почато як планову роботу по Істарху, так і організацію довідкової книгозбірні; маються вже наслідки розшуку історично-революційного матеріалу доби 1917—20 року, йшла робота по інспектуванню й інструктуванню архівів дієвих установ і поповнення резервного архівосховища. В майбутньому кварталі робота мусить взагалі йти по тому плану, при чому потрібно зауважити от що: 1) необхідна організація робіт експертної комісії з формальними засіданнями її; 2) потрібні наради в архівній справі; 3) бажано поширення командировок по окрузі; 4) було б доцільним усилення роботи по виявленню історично-революційного матеріалу доби 1917—21 року й підготування до розробки десятої річниці Жовтневої революції.

З відчиту за III квартал

Вступ

У третьому кварталі 25/26 б. р.¹ робота Окрарху полягала, головним чином, ось чому:

- 1) В продовженні робіт по виявленню та концентрації історично-революційного матеріалу.
- 2) Підготовці матеріалу до з'їзду архівних робітників.
- 3) Роботи по обліку ЄДАФу.
- 4) Упорядкуванні матеріалів револ[юційної] доби.
- 5) Обслідування та інструктування архівів райцентрів і установ та підприємств м. Дніпропетровського і інше.

Відсутність в цьому кварталі деякий час завідувача й виконання його обов'язків інспектором-інструктором негативно відбулось на повному виконанні цих завдань та взагалі планової роботи Окрарху. Відпускний період теж до деякої міри відбувся на його роботі.

Висновок

Досягненням звітнього кварталу можна зауважити те, що не дивлячись на відсутність деякий час постійного завідувача, інспектора-інструктора, а також відпускний період, переведено дві командировки до райцен-

¹ Звіт охоплює період із квітня по червень 1926 р.

трів і їх околиць з метою виявлення історично-революційного матеріалу і наслідки маються, а також в переведенні обслідування та інструктування міських установ, зроблена також деяка організаційно-технічна робота, що виявилась в скликанні технічних нарад співробітників Окрарху, що безумовно сприяла на більш продуктивну роботу, формальними засіданнями експертної комісії, а також і взагалі налагодження роботи по Окрарху.

Робота в майбутньому кварталі повинна переводитись суворо плановим порядком, при чому слід зауважити слідує.

1) Необхідне поширення штату Окрарху на 26/27 б. р. взагалі і зокрема на останній IV квартал ц. р.

2) Підсилення роботи по виявленню історично-революційного матеріалу доби 1917—21 рр.

3) Розробка матеріалу історично-революційного значіння до ювілею 10-ї річниці Жовтневої революції.

4) Остаточне розв'язати питання про фактичне прийняття історично-революційного відділу.

5) Підсилення командировок до райцентрів з метою обслідування та інструктажу їх.

6) Необхідне надання додаткового помешкання для архівосховищу Окрарху в зв'язку з поширенням території округи та організації Краєвого історичного архіву.

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 307. Арк.1—21. Машинопис. Оригінал.

Документ № 36

Зі звіту Дніпропетровського окрарху за липень—вересень 1926 р.

14 жовтня 1926 р.¹

[...] II. Особовий склад

За відчитний квартал скоїлись в особистому складі співробітників Окрарху слідує зміни.

В зв'язку з приєднанням б [увшого] Павлоградського окрарху до Дніпропетровського Президією ОВК було збільшено штату його на 3 штатних одиниць, себто інспектора, архівіста і вартового, на які залічено наказом ОВК з першого серпня ц. р. інспектором т. Чуйченко, архівістом т. Мірську, а вартовим 14 серпня т. Дорофієву. На посаду архівіста, що залишив Чуйченко, було призначено з 1 серпня тов. Дем'янця. Згідно особистої заяви інспектора-інструктора т. Щуся — звільнено з займаємої ним по-

¹ Датується на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

сади. Замість тимчасово виконувачої обов'язки завідувача Окрархом т. Біленької призначено з 10 вересня т. Семіряжко.

Крім вищевказаного, в цьому кварталі наказом ОВК з 1 вересня звільнено зав. Істархом т. Пархоменко, а на його місце поки що нікого не призначено, але невпинно шукається відповідними організаціями підходяща кандидатура.

Таким чином, особовий склад співроб [ітників] Окрарху на 1 жовтня 1926 р. складається персонально з слідуючих осіб:

зав. Окрархом т. Семіряжко Ф. К.

зав. Істархом -----

інспектор-інструктор т. Чуйченко

розборщик т. Греков В. О.

[розборщик] т. Яшиш

Архіварі т. Дем'янець О. Й.

-«»- т. Мірська Л.Я.

-«»- т. Кочевський М. А.

Архівіст резервових фондів т. Запорожський П. П.

Вартовий-вбиральщиця т. Дорофієва Ф. Я. [...]

Висновок

Досягненням звітної кварти, не дивлячись на відпускний період, можна вважати:

1) виявлення істор [ико-] революц [ійного] матеріалу доби з 1917 р. по 1925 р. та упорядкування його.

2) переведення двох командировок до райцентрів з метою обслідування, інструктування та виявлення істо [орико] -революц [ійного] матеріалу.

3) прийняття та упорядкування Архіву був [шого] Павлоградського окрарху.

Зав. Окрархом Семіряжко

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 75—75 зв., 82. Машинопис.
Оригінал

Документ № 37

Зі звіту Дніпропетровського окрарху за жовтень—грудень 1926 р.

14 жовтня 1926 р.¹

[...] II. Особовий склад

За звітний період в особистому складі співробітників Окрарху скоїлись такі зміни.

В зв'язку з організацією штату Краєвого історичного архіву вченого архівіста В. О. Грекова було переміщено до Крайістарху і на його місце

¹ Датуються на підставі дати, зазначеної у супровідному листі.

наказом ОВК призначено І. С. Степанова, лектора Дніпропетровського ІНО; архіварів: Мірську Л. Я. та О. Й. Дем'янця теж було переміщено, першу на посаду інструктора-інспектора Окрарху, а другого на посаду секретаря Окрарху. Всі ці зміни безперечно спершу було погоджено з Окрвиконкомом, аби не вийти за рямці встановленого бюджету.

Таким чином, на 1 січня 1927 року особовий склад співроб [ітників] Окрарху персонально складається зі слідуючих осіб:

1. зав. Окрархом Семіряжко
2. зав. історично-революц [ійного] від [ділу] Яшиш
3. завістархом (вільна посада)
4. вчений архівіст Степанов
5. інструктор-інспектор Чуйченко
6. [інструктор-інспектор] Мірська
7. архівар Кочевський
8. архівіст резерв [них] фондів т. Запорозьський
9. секретар Дем'янець
10. вартівний-вбиральщ [иця] Дорофієва [...]

Висновок

Досягненнями звітного періоду можна вважати:

- 1) в справі ремонтування помешкань та їх розвантаження від утилізаційного матеріалу;
- 2) в інструктуванні установ;
- 3) по роботі в архівосховищах по упорядкуванню архівів;
- 4) в підготовчих роботах Краєвого історичного архіву, як придбання помешканнями й т. інш.

Зав. Окрархом Семіряжко

Секретар Дем'янець

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 114, 127. Машинопис. Незавірена копія.

УДК 292:930.25:94(477)

НАДІЯ ЧЕНЦОВА

кандидат історичних наук,

професор,

Національний технічний університет

«Дніпровська політехніка»

ВАСИЛЬ ОЛЕКСІЙОВИЧ ГРЕКОВ — ІСТОРИК ТА АРХІВІСТ

Анотація. Огляд присвячений вченому, педагогу, архівісту, діяльність якого наприкінці XIX — початку XX ст. у Катеринославі залишається не достатньо висвітленою. Проте його історичні студії, архівознавчі дослідження, вивчення природи і старожитностей краю та праця над введенням до наукового обігу маловідомого джерельного матеріалу заслуговує на вивчення.

Ключові слова: В. Греков, архівіст, історик, Запорозжя.

Василь Олексійович Греков народився 21 січня 1870 р. у Харкові, можливо у родині особи духовного звання, після отримання початкової освіти вступив на історичний факультет Московської духовної академії. Після закінчення навчання деякий час був вільним слухачем Московського університету. Від 1892 р. працював в архіві Міністерства закордонних справ, вільно володів англійською і французькою мовами. До Катеринослава прибув на початку 1890-х років і викладав у духовній семінарії, гімназіях та трудових школах міста.

Місцеві періодичні видання м. Катеринослава подають інформацію про успішне кар'єрне зростання молодого людини. У березні 1893 р. В. Греков затверджений у званні колезького асесора, був також секретарем Братства Св. Володимира, користувався підтримкою освітянської еліти як людина, яка займалася науково-педагогічною діяльністю. У 1899 р. нагороджений, як надвірний радник і викладач Катеринославської духовної семінарії, орденом Св. Станіслава III ступеня. Займаючись педагогічною діяльністю, за тривалу службу був переведений із надвірних радників в колезькі радники з підвищенням у березні 1901 р. [1]. Відомі події життя історика пов'язані надалі із археографічною, евристичною, архівною і музейною справою, краєзнавством Катеринославщини.

В. Греков до травня 1923 р. співпрацював з Д. І. Яворницьким як позаштатний історик-співробітник Катеринославського крайового музею. Із середини 1923 р. обійняв посаду архіваріуса-дослідника Катеринославського губарху, із часом — старшого архівіста. Згодом В. О. Греков обійняв посаду помічника завідувача Губарху (з 1925 р. — Окрарху) і пред-

ставника археографічної комісії ВУАН. Дмитро Іванович Яворницький у листі до Д. І. Багалія високо оцінював навички Грекова як старанного і досвідченого працівника. Листування підтверджує, що саме за сприяння академіка Яворницького Василь Олексійович був рекомендований у якості очільника Катеринославського губарху [2, с. 303]. Під керівництвом Грекова відбувалося комплектування Дніпропетровського крайового історичного архіву та передачі до нього документів Катеринославської духовної консисторії, Катеринославського духовного правління, губернської канцелярії, казенної палати та інших установ. В. Греков, розуміючи інформаційні можливості джерельних комплексів, склав перші описи деяких із них. Наприклад, опис фонду Новосербського корпусу, укладений ним у 1929 р., залишається орієнтиром для дослідників за умови втрати масиву джерел. Відсутність фінансування та малочисельний штат працівників, а також відсутність досвіду стримували процедуру обстеження громадських установ із метою відбору на збереження архівних матеріалів. Яворницький не знайшов можливості займатися цією роботою паралельно з діяльністю в музеї, тож був звільнений за власним бажанням, проте частина співробітників залучалася до роботи в архіві за його рекомендацією. Серед них були аспіранти Яворницького, студенти Дніпропетровського інституту народної освіти, знайомі краєзнавці та співробітники музею. Досить часто вони співпрацювали, хоча спостерігалася певна конкуренція між дослідниками, що виявляли інтерес до історії Запорозжжя, долі запорозьких господарств після зруйнування Січі. З матеріалами архіву працювали П. Козар, В. Козар, І. Степанов, І. Чернявський, київські історики, які приїздили вивчати матеріали Півдня України [4, с. 134].

Справедливо зазначити, що дослідження історії Запорозжжя складало одне з головних зацікавлень В. О. Грекова протягом усього життя. Залишаючись членом Катеринославського наукового товариства, на урочистому засіданні, яке було присвячене 150-річчю зруйнування Запорозької Січі 17 (4) червня 1925 р. у Катеринославі, архівіст виступив із доповіддю «Бунт сіроми на Запорозжжі 1768 року». Доповідь була побудована на документах канцелярії Новоросійської губернії. Надалі вона друкувалася в науковому виданні «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» з примітками автора, проте, частину документів свого часу вияв і описав М. Терновський, але В. Греков знайшов ще вісім оригінальних документів. Греков надрукував листи П. Калнишевського до Новоросійського губернатора Ісакова та Кременчуцького обер-коменданта Черткова з приводу заворушень в Корсунському курені. Наразі оригінали і чернетки в документах фонду Нової Запорозької Січі не збереглися [4, с. 137]. Найбільшу зацікавленість архівіст виявляв до проблем, пов'язаних із наявними джерельними матеріалами про останні десятиліття Нової Запорозької Січі.

Василь Греков упорядкував та створив зразки описів перших джерельних комплексів, подавши схеми опису подібних матеріалів. Як співробітник історико-філологічного відділу ВУАН, на сторінках академічно-

го видання «Записки історико-філологічної секції ВУАН» він надрукував декілька публікацій за документами Дніпропетровського крайового історичного архіву; краєзнавчі огляди друкувалися також на сторінках часописів «Україна», «Архівна справа», «Радянський архів» [3, с. 162]. У «Записках...» стаття «Бунт сіроми на Запоріжжі в 1768 р.» підписана псевдонімом Володимир Греков. Можливо, знайдуться ще загублені публікації за подібного авторства.

У 1934 р. В. О. Греков був заарештований як учасник революції 1917—1921 рр. в Україні; після нетривалого утримання і слідства, очевидно, розстріляний близько 1937 р. Реабілітований у 1967 р. У Катеринославі В. О. Греков мешкав у будинку Фролова, який знаходився у Струківському провулку, неподалік будівлі історичного музею та будинку духовної консисторії.

Далі публікується лист Д. І. Яворницького до Д. І. Багалія. Морфологічні та синтаксичні особливості збережено, непрочитане місце відзначене квадратними дужками і трикрапкою, скорочено написані слова відновлені у квадратних дужках. Фрагментарно текст листа використовувався у публікаціях раніше, проте в повному обсязі краще характеризує ситуацію з учасниками листування.

Бібліографічні посилання:

1. Екатеринославские епархиальные ведомости, 1 августа 1901 г. № 22. Отдел официальный. Екатеринослав, 1901.
2. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Випуск 4. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. Дніпропетровськ, 2005. С. 302—303.
3. Христова Наталя. Греков Василь Олексійович. Українські архівісти (XIX—XX ст.). Бібліографічний довідник. К., 1999. С. 102—103.
4. Ченцова Н. В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920 — 30-х рр. // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2004. Вип. 1. С. 137.

Лист Д. І. Яворницького до Д. І. Багалія

22 червня 1924 р.

Катеринослав—Харків

Не думайте, високоповажний і дорогий Дмитро Івановичу, що ми, не подаючи Вам так довго про себе ніякої звістки, нічого тут не робимо. Навпаки того: ми остільки натягали до себе архівного матеріалу, що через нього і пролізти в помешкання ледве-ледве можна. Працюють у мене добре Василь Олексійович Греків, Хведір Григорович Глазунов, обидва з вищою освітою; єсть ще і третій працівник, Трохим Миколаєвич Романченко, гарний, дуже гарний працівник та на жаль великий, хворий на сухотку. На цих трьох я не можу жалітись Вам. Занову скаргу

тільки на секретаря нашого Івана Глібовича Чорнявського: ми всі щоразу нагадуємо про відчит до центру: «Та ось я зберу увесь матеріал, ось я...». Так збирався він, усе збиравсь, аж поки Ви не надіслали нам Вашої ноти. В канцелярських справах Чорнявський дуже млява людина: тутечки з ним одна морока та й годі. Я дуже б хотів, що б із Главарху написано було до нашого губарху — усунути од секретарства Івана Чорнявського, а замість нього виставити другого чоловіка. Тоді б Ви усім нам розв'язали руки і більше б ніколи не нагадували про відчити до Главарху. Тим більш, що у Вас якраз єсть тепер і певна рація.

Опріч того, що тут нам завдає добродій Чорнявський, ми страждаємо дуже ще і од безгрішша та байдужісті місцевого начальства до нашої архівної справи. Два наші помешкання стоять без вікон, канцелярія без того, чим пишуть, ні печей, ні меблів — нічого такого ми не бачемо. За все піврічча теперішнього року ми виканючили для перевозки матеріалу усього навсього 35 карбованців, і якби я не витягав для того із власної кишені грошей, то в наших архівних помешканнях вільно літали б горобці та вільно б мостили на пустих полках свої гнізда. Крізь щілини дроту, яким я [...] за свій кошт, заплутав вікна в архівних будинках, приютські діти тягають довгими залізними крючками архівні «діла» і збувають їх на базарі. Ми просимо, молимо наше начальство захистити нас в наших бідах, та даремні усі наші благання...

Більш за всіх страждаю я, бачучи як гине уся наша архівна справа. Я гаряче подякував би Вам, дорогий Дмитро Івановичу, коли б Ви замість мене призначили головою нашого губарху Вас[иля] Олекс[ійовича] Грекова, а мене зовсім би усунули згідно моєму прохання.

Я хотів би з Вами дрібно поговорити про все, що у мене накипіло в моїй хворій душі, та для того треба б було мені приїхати персонально до Харкова, а втім я не знаю, чи знайду я Вас зараз у місті, чи ні. Я міг би, з Вашого благословення, і лекцію вичитати в Харкові «По руїнах Запоріжжя» з тіневими картинами, та не знаю, чи буде тая моя лекція у моду в наші теперешні часи...

Було б ще краще, як би Ви й сами приїхали до нас та подивились на нашу справу. Ви знаєте, де я живу, і я б дуже був радий обняти Вас в моєму будинкові і помістити Вас в башті, звідкіль і Дніпро, і степ, і Самара річка — усі перед Вами на долоні будуть.

На цьому слові бувайте ж, дорогий Дмитро Івановичу, здорові та веселі, живіть довго і щасливо на велику користь нашої рідної неньки України.

З щирою і правдивою до Вас повагою

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Відділ рукопису. Ф. 37. Од. зб. 264. Опубл.: Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. Абротимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. С. 303.

УДК 930.25(477.63)

НІНА КИСТРУСЬКА

*Головний науковий співробітник,
Державний архів Дніпропетровської області,
заслужений працівник культури України,
Почесний архівіст України*

**ПРО СКЛАД ДОКУМЕНТІВ КОЛЕКЦІЇ
«ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ВИСЛАНИХ
ІЗ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ КУРКУЛІВ,
ЧЛЕНІВ ЇХНІХ РОДИН ТА СПЕЦПОСЕЛЕНЦІВ»,
ЯКА ЗБЕРІГАЄТЬСЯ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Анотація. Розглянуто склад трьох груп документальних матеріалів, що входять до колекції. Розкрито історичні передумови появи нормативних документів, якими керувалися репресивні органи у 1920 — 1940 рр. Надано інформацію про створення на документи колекції електронних баз даних.

Ключові слова: колективізація, розкуркулення, репресії, спецпоселенці.

У листопаді 1993 року до Державного архіву Дніпропетровської області від управління внутрішніх справ облвиконкому надійшли 63 справи з документами про висланих за межі області на початку 1930-х років куркулів та членів їхніх родин. Колекції був наданий номер Р-6483. Проте, після вивчення документів, крім матеріалів за 1930—1931 рр. були виявлені документи про спецпоселенців, висланих на Північ за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української СРСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та таких, що ведуть антисупільний, паразитичний спосіб життя», та Директиви № 97 від 20 квітня 1946 р. «Про порядок оформлення матеріалів на осіб, що служили у німецькій армії, «власівців», легіонерів та поліцейських». Враховуючи, що передані на державне зберігання документи мають різні хронологічні рамки, належать до різних напрямів каральної діяльності радянської влади, було прийнято рішення щодо об'єднання зазначених матеріалів у колекцію.

Таким чином, документи фонду Р-6483 можна поділити на три блоки.

До першого, найбільш численного блоку належать документи справ №№ 1—33 та №№ 52—63 за 1930—1931 рр., які висвітлюють дуже склад-

ний і трагічний період — політику хлібозаготівель та розкуркулення. Наслідками саме цих подій стала гуманітарна катастрофа 1932—1933 рр. — Голодомор в Україні.

В умовах курсу на індустріалізацію та перетворення СРСР на промислово розвинену країну, сільськогосподарська продукція і, особливо зерно, була джерелом отримання валюти для закупівлі новітнього устаткування для заводів і фабрик молодої республіки. Плани по збору зерна були дуже напруженими. Виконувати їх партійно-радянське керівництво намагалось шляхом прискорення колективізації у 1929—1931 рр.

У резолюції бюро Дніпропетровського окружного комітету КП(б)У від 21 січня 1929 р. йшлося про збільшення планів колективізації господарств до 10 % проти 3,9 % на початок 1929 р. Плани будівництва колгоспів по кожному району треба було істотно збільшити. Наприклад: у Верхньодніпровському районі до 25,6 % проти 10,3 % запланованих, у Синельниківському районі до 16 % проти 6,4 %, у Петропавлівському районі до 26,8 % проти 7,1 %, [3, арк. 52—54], тобто більше, ніж удвічі, а подекуди й майже у 4 рази.

Хід хлібозаготівлі був незадовільним. У січні 1929 р. він склав лише 25,8 % від плану, у лютому — 27,2 % [2, арк. 13, 14]. Для поживлення хлібозаготівельної кампанії у вересні 1929 року Дніпропетровськ відвідав А. І. Мікоян, який виступив на зборах Дніпропетровського окружного комітету КП(б)У й окружного виконкому з питань хлібозаготівель.

У промові Мікоян зазначив, що надходження зерна від соціалістичного сектору навіть нижче, ніж від індивідуальних господарств. На перше вересня 1929 р. він становив лише 42 % від плану [4, арк. 32].

Незважаючи на те, що одноосібники давали порівняно з колгоспами кращі показники із хлібозаготівлі, вони вважалися найбільш небезпечним прошарком на селі, чинили опір, нерідко були підбурювачами так званих «волинок» [6, арк. 8]. У куркулів норми хлібоздачі були вищими, ніж у незаможників. Крім того вони сплачували сільгосподаток, який був у 30 разів більше, ніж у останніх.

Куркулів поділяли на три категорії. Перша — це активні учасники антирадянських виступів, вороги влади. Вони підлягали 10-річному ув'язненню або розстрілу. Друга — це пасивні вороги, ті хто намагався захищати своє майно. Їх виселяли на Північ із конфіскацією усього майна. Третя категорія — це ті, хто не чинив опору владі, навіть мали наміри вступити до колгоспу, таких виселяли до спецселищ на гірші землі, за територію суцільної колективізації.

Перша категорія розкуркулених — це ті, що вважалися найбільш небезпечними і підлягали фізичному знищенню. Відомостей про таких осіб в Державному архіві Дніпропетровської області майже немає. Переважна

більшість розкуркулених направлялася до виправно-трудових таборів на 3 роки за статтею звинувачення «контрреволюційна агітація».

Працюючи над Українським Мартирологом ХХ століття, по карних справах виявляються відомості про те, що багато тих, хто були покарані на початку 1930-х рр., у період Великого терору 1937–1938 рр., знову повторно арештовувалися й засуджувалися до висилки на Північ строком від 5 до 10 років, або були засуджені до вищої міри покарання. Члени родин розкуркулених та висланих селян переселялися в інші місцевості або йшли працювати на заводи та фабрики у містах.

Хвиля розкуркулення, що прокотилася Дніпропетровщиною у лютому—березні 1930 р., захопила найбільш чисельну другу категорію заможників.

Згідно з постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 6 вересня 1929 р. «Про ознаки куркульських господарств, до яких належить прикласти Кодекс законів про працю» було визначено 5 ознак куркульських господарств:

- 1) коли в господарстві систематично вживається наймана праця;
- 2) коли в господарстві є млин, олійня, круподерня, шеретовка, вовночесальня, шаповальня, терковий заклад, сушарня для картоплі, плодів або городини, грабарня або цегельня чи інший промисловий заклад;
- 3) коли господарство здає у найми постійно або на сезон сільськогосподарські машини з механічними двигунами;
- 4) коли члени господарства живуть із лихварства, комерційного посередництва, є служителями культу або мають інші нетрудові прибутки [12, с. 52].

28 лютого 1930 р. Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У розповсюдив телеграму, в якій оголосив 8 районів у Дніпропетровському окрузі — Кам'янський, Павлоградський, Синельниківський, Петропавлівський, Близнецівський, Солонянський, Магдалинівський, Петриківський — районами суцільної колективізації [5, арк. 17].

Того ж дня було видано інформаційне повідомлення інформсектору окружному КП(б)У «Про хід підготовчої роботи щодо ліквідації куркуля як класу в районах суцільної колективізації». Виявлення та висилка сімей куркулів повинна була відбуватися на підставі вироків сільських сходів. Проте пройшла звинувачувальна кампанія дуже кепсько, а в окремих населених пунктах була взагалі зірвана. У селі Знаменці Новомосковського району на зборах були присутні 200 осіб, за виселення проголосували лише 4. У селі Новотроїцькому голова сільради заявив: «У нас куркулів немає, бо вони робили всі, як воли» [5, арк. 13, 14].

Подібні факти спостерігалися в інших районах. Проте, під тиском вказівок «зверху», за допомогою каральних органів та обіцянок бідноті розпродати куркульське майно в рахунок погашення боргу із хлібоза-

готівлі, вдалося у 1930, 1931 рр. практично зачистити територію Дніпропетровщини від куркулів.

Розкуркулені, до лав яких нерідко попадали й міцні середняки та, навіть, біднота, за ви роками розподілялися на три потоки. Перший — це засуджені до заслання до північних районів СРСР. За даними дослідника В. М. Земскова, складеними за документами НКВС—МВС СРСР у 1990 році, з України було виселено 63 817 сімей на Північ, Урал, у Східну та Західну Сибір, Якутію, на Далекий Схід [13, с. 4].

За браком повної звітності місцевих органів НКВС неможливо вирахувати точну кількість куркулів, що були вислані на Північ. За обліковими картками колекції «Документальні матеріали про виселених із Дніпропетровської області куркулів та членів їхніх родин і спецпоселенців» створено електронну базу даних. Також прізвища виселених осіб були виявлені по фондах: Р-2427 «Обласна комісія з обліку збитків, заподіяних фашистськими загарбниками та їх співниками»; Р-2311 «Сільські управи Дніпропетровської області. Об'єднаний фонд» (окупаційний період); Р-2746 «Виконком Покровської районної ради»; Р-1519 «Дніпропетровська міжрайонна прокуратура».

Не поодинокими були випадки, коли в 1930 р. людину розкуркулювали та із сім'єю висилили на адміністративне поселення за межі села, району чи області. А в 1931 р. його вдруге розкуркулювали та висилили вже на Північ.

У деяких районах проводилося повне розкуркулення. Наприклад, у П'ятихатському районі у людей вилучалося все майно, навіть особисті речі, усі харчові припаси, приготована їжа. У хатах руйнувалися печі, груби, виносилися вікна та двері, житло приводилося до нежилого стану, щоб родина не мала куди повернутися.

У фондах сільських рад Дніпропетровської області зберіглося багато активів із реалізації вилученого майна; у той же день, прямо на подвір'ї продавали скарб сусідам, односельцям. Отримані кошти йшли на погашення боргу з хлібозаготівлі. Для виконання планів будь-яким шляхом представники влади вдавалися й до фізичних методів впливу. У Петриківському районі голова сільської ради застрелив із рушниць колгоспника, який чинив йому опір.

Третій потік розкуркулених припадав на 1930—1931 рр., коли колишніх куркулів виселяли на занедбані землі, не придатні для ведення господарства, створювали там адміністративні селища. І, що дивно, у таких адмінселищах панували порядок і дисципліна. А занедбані землі потроху відроджувалися завдяки працьовитості й наполегливості справжніх господарів.

Політика розкуркулення була насправді повним пограбуванням і знищенням не лише міцних селянських господарств, а й самих селян-влас-

ників. Лише у 2000 р. був оприлюднений повний текст постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р. У ньому наказувалося:

- безоплатно забирати землю і майно у селян, які не вступили до колгоспу;

- 60 тис. куркулів заслати до концтаборів;
- 150 тис. осіб (без членів родин) депортувати;
- відправити з України в табори 15 тис. одноосібників;
- депортувати з України 35 тис. куркулів;
- майно репресованих конфіскувати;
- виселяти з домівок усіх членів родин репресованих [6, арк. 8].

На початок 1931 р. куркулів за ознаками, наведеними в постанові від 6 вересня 1929 р., майже не залишилося. Можна вважати, що в 1931 р. розкуркулювали вже середняків, а подекуди й незаможних селян, що намагалися протистояти владі й захищали своє майно.

Зараз нащадки тих, хто був репресований шляхом колективізації та розкуркулення, активно цікавляться долею своїх рідних. Для задоволення потреб пошуковців на початку 2020 р. було прийняте рішення створити на ґрунті облікових карток на куркулів та членів їхніх родин електронну базу даних. Проте робота виявилася не такою легкою, як здавалося спочатку. Всі справи дуже відрізняються набором відомостей. У різних районах при складанні карток наголос робився на різні питання. Наприклад, у П'ятихатському районі ретельно описане майно, яке селянин мав до революції та мав на момент розкуркулення. У документах Новомосковського, Павлоградського районів є інформація про родичів, що мали великі статки, воювали на боці «білих» чи бандитів; були страчені чи втекли за кордон. Переважна більшість документів складені російською мовою, написані нерозбірливо. Особлива складність виникала із прізвищами та іменами. Наприклад, ім'я однієї й тієї ж особи може мати різне написання: «Фекла», «Текла». Багато імен написані не повністю, а скорочено: «Манька» замість «Марія»; «Гапка» замість «Агрипина»; «Хвеська» замість «Федора» тощо. Зустрічаються примітки, що сім'я знаходиться «у бігах», вказано лише голову родини. Подекуди кількість висланих членів родини наведена без урахування голови. У багатьох документах не вказані по батькові дружини та невістки, тільки за віком можна ідентифікувати родинні зв'язки. У документах Васильківського району (Р-6483, оп. 1, спр. 32) не вказано на який термін людей вислали на Північ. По багатьох районах зустрічаються відомості, що не може вмістити таблиця. Наприклад, кількість домашньої худоби, наявність нерухомого майна, землі, кількість найманих працівників. Для складання таблиці були відібрані показники, що зустрічаються найчастіше у документах кожного району, це: прізвище, ім'я, по батькові, національність, рік

народження, місце народження, місце проживання, рівень писемності, партійність, сімейний стан, служба в царській армії, судимість. Зустрічаються виписки з протоколів Особливої наради ДПУ УСРР, де вказано: «вислати на Північ на 3 роки (строк вважати умовним)» Такі особи внесені до бази даних. Загалом електронна база даних містить відомості про 23 350 осіб, це куркулі та члени їхніх родин.

Не обліковані та не внесені до бази даних: особи, справи по яких були припинені або скасовані; особи, справи яких були скасовані судом вищої інстанції; особи, що були звільнені на підставі постанов уповноважених районних апаратів ДПУ; особи, слідство по яких не проводилося, а справи були закриті.

Подальша робота по архівних документах початку 1930-х рр. дозволить поповнити базу даних новими іменами.

Другий блок документів, що входять до складу колекції, — це документи про громадян, виселених згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, що зісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антисуспільний, паразитичний спосіб життя». Ці документи містяться у справах № 34—38, 41—47 (ф. Р-6483, оп. 1).

Історія цього Указу пов'язана з ініціативою першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова значно підняти рівень виконання сільськогосподарських робіт та створити замість відсталих колгоспів передові господарства. Виселенню підлягали особи, що не бажали працювати, пиячили, виготовляли та торгували самогоном, жінки з низькою соціальною відповідальністю. Рішення приймали на загальних зборах колгоспників. Згідно з Указом не підлягали виселенню чоловіки старше за 55 років, хворі та не здатні до важкої праці, інваліди 1, 2 груп. Проте в багатьох колгоспах допускалися грубі порушення. Нерідко з людиною зводили особисті рахунки через її важкий, невживаний характер.

У березні 1948 р. з Москви були спущені орієнтовні цифри осіб, що повинні були виселятися по районах Дніпропетровської області. На перший тур виселення з кожного району передбачалося від 9 до 30 осіб, а загалом — 510 осіб. Перші виселення почалися 25—27 березня 1948 р. Для організації цих заходів на місцях були направлені уповноважені МВС [7, арк. 1]. На території області були організовані збірні пункти у містах Дніпропетровськ, Павлоград, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь. [7, арк. 3] Ті, хто підлягав виселенню, направлялися у Північні райони країни, басейни річок Лена, Об, Єнісей, Забайкалля, Красноярський край, Якутію на строк 8 років.

Умови проживання в місцях висилки були непридатними. Працювати повинні були по 10—12 годин. До центральних органів полетіли численні

скарги щодо незаконного виселення, неможливості працювати за станом здоров'я. Почастішали випадки втечі з місць перебування висланих.

Через рік, у березні 1949 р. Генеральний прокурор СРСР доповів Раді Міністрів СРСР про результати перевірок скарг. Вони свідчили про не-людські умови, в яких опинилися вислані. За даними обстеження санітарно-медичною комісією осіб, що працювали на лісозаготівлі, придатними до роботи виявилось лише 32,5 %.

Успіх від реалізації Указу був недовгий. Після завершення кампанії, вже до кінця 1949 р. продуктивність сільськогосподарської праці поступово впала. Колгоспники не бажали працювати «за копійки».

Документи фонду Р-6483, що висвітлюють цей період, на жаль, не в змозі дати остаточну кількість виселених з нашої області за Указом від 21 лютого 1948 р., але є статистика за матеріалами колишнього МВС СРСР. Вона свідчить, що загалом по країні були виселені більше 33 200 осіб. За ними виїхали 13, 5 тисяч членів їхніх родин. Майже 4 тисячі осіб було повернуто з місць заслання як помилково засуджені [11, с. 52].

За документами Державного архіву області було створено електронну базу даних на 827 осіб, що були виселені згідно з рішеннями колгоспних зборів. Також до цієї бази включені члени родин, які добровільно виїхали на заслання. Документів про повернення із заслання не має. Вірогідно, що якась кількість людей залишилися на постійне проживання за межами України чи загинули на чужині.

Наявні відомості занесено до таблиці: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, національність, назва населеного пункту, назва колгоспу, рішення облавиконкому про затвердження рішення сходу, місце заслання, пошукові дані.

Не в усіх документах вказані назви колгоспів та населених пунктів, що приймали рішення про виселення. Замість дати рішення облавиконкому вказується лише посилання на Указ від 21 лютого 1948 р.

У більшості осіб не вказане місце заслання. По 5 особах вирок був відмінений. Члени родин, які виїхали разом зі звинуваченим, враховані у загальній кількості. У документах є списки тих, хто виїхав добровільно [8, арк. 466—478] та списки 818 осіб, що були вислані через Дніпропетровськ із Запорізької, Сталінської (Донецької) та Ворошиловградської (Луганської) областей [8, арк. 479—501].

Третій блок документів колекції (справи 39, 40 фонду Р-6483) — це матеріали про осіб, що були вислані згідно таємних постанов РНК СРСР від 21 грудня 1945 р. № 950 та Ради Міністрів СРСР від 29.03.1946 р. № 691—271. На виконання цих постанов МВС СРСР 20 квітня 1946 року видав директиву № 97 «Про порядок оформлення матеріалів та направлення на спецпоселення осіб, що служили в німецькій армії, «власівців»,

легіонерів та поліцейських». Цей контингент направлявся на спецпоселення строком на 6 років.

Виселенню підлягали всі особи, що служили у німецькій армії, німецьких стройових формуваннях та командний склад трудових формувань; у РВА — «власівці», члени козачих формувань, національних легіонів, «українських частин» та інші, що брали участь у боротьбі з Червоною Армією; всі поліцейські, які відступали з німецькими військами. На тих, хто підпадав під зазначені вимоги, перебував у виправно-трудовах чи фільтраційних таборах, робітничих батальйонах, працював на заводах, підприємствах, в установах, колгоспах та особистих господарствах, таких, що повернулися в СРСР за репатріацією або за інших обставин, повинні бути оформлені облікові справи. Збір компрометуючих матеріалів до цих справ проводився таємно, щоб запобігти спробам втечі або переходу на нелегальне становище [1, арк.1, 1 зв.].

Місцем збору для відправлення на поселення була Дніпропетровська пересильна тюрма. Сюди для подальшого етапування збирали заарештованих із Дніпропетровської, Вінницької, Кіровоградської, Запорізької, Сталінської (Донецької), Полтавської, Харківської, Одеської, Кам'янець-Подільської областей. Є списки осіб з Миколаєва, Херсона, Києва, Сум, Чернігова та Проскурова [9, арк.80]. Окрім переліків заарештованих, по ешелонах є супроводжувальні документи для тих, хто наглядав за в'язнями до місця їх призначення, медичних працівників; відомості щодо продуктів харчування для етапованих, підписки про нерозголошення даних про маршрути пересування ешелонів. Листування з управліннями МВС інших областей дає можливість відслідкувати напрями переселення — Читинська, Амурська області, Красноярський край, Якутська Автономна республіка. Також у справах є заяви щодо незаконної висилки на спецпоселення, листування щодо тих, хто здійснив втечу з місць заслання, заяви щодо об'єднання з родиною.

У грудні 1947 р. Дніпропетровське обласне управління внутрішніх справ звітувало до Києва, що ніяких документів по спецпоселеннях не лишилося, вони всі надіслані до УВС Красноярського краю [9, арк.185].

У документах колекції є відомості щодо 385 заарештованих. Вони внесені до електронної бази даних за такими ознаками: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, національність, місце народження, місце проживання, партійність, сімейний стан, освіта, соціальне положення, підстава до висилки, дата висилки, пошукові дані. У примітках зазначена директива МВС, яка слугувала підставою для проведення цієї масштабної кампанії. Загалом, станом на 1 січня 1949 року по всьому СРСР було вислано 2 300 233 спецпоселенці, включаючи також фольксдойче, калмиків, чеченців, інгушів, литовців, німців та ін. [13, с. 10].

Окремо серед документів колекції стоїть справа № 50. Вона не датована і включає в себе журнал реєстрації агентів, резидентів, інформа-торів-жінок, що були на обліку в міських та районних відділах МВС. Прізвища розташовані в алфавітному порядку

Бібліографічні посилання:

1. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). Ф. Р.-9401. Оп.12. Спр. 207. Том. 2. URL: <http://www.memorial.ktrsk.ru /DOKUMENT / USSP/ 460420. htm>. (дата звернення: 14.01.2022).
2. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-7. Оп.1. Спр. 1098.
3. Там само. Ф. П-7. Оп.1. Спр. 1087.
4. Там само. Спр. 1377.
5. Там само. Спр. 1602.
6. Там само. Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 160.
7. Там само. Ф. Р- 305. Оп. 2. Спр. 79;
8. Там само. Ф. Р- 6483. Оп.1. Спр. 37.
9. Там само. Спр. 40.
10. Там само. Спр. 47.
11. Жирнов Е. Внушить полезный страх. Журнал «Коммерсант. Власть». № 12 від 25.04.2011 р.URL: <http://Kommersant. ru /doc /1618579>.(дата звернення: 14.01.2022 р.)
12. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. № 22. Відділ 1. 8 жовтня 1929 р.
13. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР). 1990. URL:http://ecsosman.hse.ru/680/ 927/1216/1_Zemskov.pdf. (дата звернення: 12.01.2022).

УДК 94(477.63) «19»:930.85-051

ЮРІЙ ФАНИГІН

*заступник директора з обліку
і збереження музейних цінностей,
Дніпропетровський національний
історичний музей ім. Д. Яворницького,
заслужений працівник культури України*

ТЕРЕНТІЙ ВІКТОРОВСЬКИЙ, ЖИТТЯ ТА ДОЛЯ МІЖ НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ ТА СТАЛІНСЬКИМИ РЕПРЕСІЯМИ. ЗАСУДЖЕННЯ ТА СПОГАДИ АРХІВІСТА

Анотація. Стаття присвячена долі керівників Державного архіву Дніпропетровської області у 1941–1943 рр., характеру слідства та засудженню їх як колаборантів після Другої світової війни. Вводиться у науковий обіг та аналізується ряд досі невідомих архівних джерел, що доповнюють тогочасну історію архіву.

Ключові слова: окупація, Державний архів Дніпропетровської області, Вікторовський, Кочевський, діячі культури, колаборація, репресії.

Друга світова війна стала одним із перших конфліктів, де ідеологія була невіддільною складовою агресії. Керівництво нацистської Німеччини активно використовувало псевдонаукові тези, зокрема й історичні як частину пропаганди. Воно ставило на меті обрунтовувати побудову тоталітарного суспільства, боротьбу з політичними опонентами, проведення загарбницької політики та пряме знищення цілих народів. Цілям цієї політики підпорядковувались вже чинні наукові інституції та паралельно засновувалися нові організації. По суті була створена система, яка встановила тотальний ідеологічний контроль над історичною галуззю Німеччини, а надалі напрацьований комплекс заходів було застосовано на територіях окупованих держав.

З початком Другої світової війни головною організацією з контролю і використання культурних цінностей на всіх окупованих територіях був Оперативний штаб рейхслайтера Розенбера (1940–1945) (далі Штаб). Саме його представники відповідали за не бачений до цього у світовій історії масштаб вивезення зібрань бібліотек, музеїв, архівів, наукових установ, вищих навчальних закладів України. Паралельно 7 грудня 1942 р. було створено регіональний орган — Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті Україна (далі Управління). Перед

ним стояли завдання систематизації, ретельного вивчення та контроль за місцями знаходження конфіскованих культурних цінностей в рамках запланованої довготривалої окупації [7, с. 9–10].

Представники обох організацій брали участь у використанні культурного надбання України в нацистській пропаганді та серед іншого сприяли боротьбі з комуністичною ідеологією, проводячи аналіз структури радянського суспільства, — зокрема, для обрuntuвання «історичної місії» німецького народу у східній Європі.

Наукові та культурні установи м. Дніпропетровська стали важливими центрами для роботи Штабу та Управління за різними напрямками, але найінтенсивніше перша організація проводила роботи в музейних закладах, а друга — з архівним зібранням. Незважаючи на те, що це питання неодноразово розглядалося в наукових працях, досі існують маловідомі факти та не повністю розкриті теми. Це стосується й долі співробітників Державного архіву Дніпропетровської області 1941–1945 рр. (далі Архів).

До набуття Україною незалежності багато історичних джерел були засекречені. Саме тому історія Архіву під час окупації була майже не відома широкому колу науковців, а громадськості тим більше. Для розуміння масштабу тогочасних подій важливо знати кількісні показники фондів архівів нашої області, які потрапили в евакуацію, та об'єми тих, що залишилися, але це питання довго не отримувало обрuntuваної відповіді.

При дослідженнях хаос евакуації 1941 р. досі помножується на те, що в момент вступу Червоної армії у місто в 1943 р. будівлі архіву та матеріали, що зберігалися, були виявлені спаленими. Причому, чи свідомо це зробили нацисти при відступі, чи це наслідок бойових дій — досі не встановлено, а кількість архівних справ, що було втрачено, не документувалася ретельно. Окрім того, протягом окупації в будівлю Архіву звозили документи зі всієї області та комуністичних органів, кількість яких встановити важко.

На нашу думку, радянська евакуація довго не була напрямом глибоких наукових досліджень з політичних мотивів, тому що знаходилася у тіні постатей, які на 1941 р. входили до керівництва регіону і на довгі роки асоціювалися з ним: генерального секретаря СРСР Леоніда Брежнєва та міністра внутрішніх справ Миколи Щолокова.

Насправді основна робота по організації тилу тим літом лягла на другого секретаря обласного комітету компартії Костянтина Грушевого, який у спогадах, опублікованих у 1974 р., не оминув деякі питання долі архівів, зокрема, обласного партійного: «Дуже хвилювало нас у ті дні питання про евакуацію архівів, у першу чергу — партійних. Секретар ЦК КП(б) У по кадрах М. С. Співак роз'яснив, що у тому разі, коли вивезти матеріали неможливо, вони підлягають знищенню. Завідувач партійного архіву

П. А. Халін, почувши, що архів може бути спалений, схопився за голову: — Ні! Це неможливо! Не дам! Це ж Катеринославський архів, товариші! Не дам! Що хочете зі мною робити, не можу палити — і край! Петро Олексійович проявив кипучу енергію і добився свого: обласний партійний архів вивезли в тил країни й зберегли для історії...» [3, с. 82].

Політично не упереджені дані стали відомі лише на межі століть завдяки тогочасному співробітнику Архіву Дмитру Мешкову. За його дослідженням, із 800 тисяч справ, що зберігалися в обласному архіві, на Схід країни було вивезено всього 43 тисячі, здебільшого політичного характеру [6, с. 6]. Статистичні показники архівних партійних та комсомольських документів на літо 1941 р. нами не встановлено, але станом на 7 квітня 1942 р. загальну кількість справ, що стали трофеєм нацистів у Дніпропетровську, самі німці оцінили в 1 мільйон 195 тисяч справ [9]. Дослідники припускають, що саме в нашому регіоні окупантам дісталось найбільше та найповніше зібрання документів одного з обласних комітетів компартії, яке протягом окупації перевезли до обласного архіву [6, с. 11]. Цим надалі й була зумовлена значна цікавість до Архіву німецьких науковців різних інституцій.

Метою запропонованої праці є доповнення історії Державного архіву Дніпропетровської області періоду Другої світової війни через висвітлення загальної долі заступника директора часів окупації Терентія Вікторовського та введення в науковий обіг його рукописних спогадів.

Останні стали частиною повоєнної кримінальної справи над ним і директором Архіву в 1941–1943 рр. Михайлом Кочевським. Саме тому буде розкрито і хід самого слідства, що стало можливим завдяки матеріалам з архіву управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області. Окрім того, були залучені досі не опубліковані джерела з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які допоможуть у якісному вираженні розкрити важливі питання щодо долі архівного зібрання.

Основну частину викладення розпочнемо зі знайомства з життєвим шляхом Терентія Леонідовича Вікторовського. Він народився у 1888 р. в селищі Могильов Царичанського району нашої області в українській селянській родині та мав двох братів та трьох сестер. У 1902 р. у рідному селі закінчив двокласне училище, після чого до 1905 р. там само був практикантом. У 1909 р., закінчивши Новомосковську учительську семінарію, потім шість років вчителював у тому ж місті.

Під час першої світової війни у 1915–1917 рр. служив фельдшером у царській армії. Демобілізувавшись, він повернувся до рідного Могильова, де знову працював вчителем у початковій школи. З 1928 р. Вікторовський переїжджає до Дніпропетровська, де продовжує працювати у сфері освіти: завідувачем учбово-трудової кімнати, а потім вчителем до кінця

1929 року, пройшовши стажування у 1930 році при педагогічній станції він перейшов на роботу вчителя, а потім директора школи для відсталих дітей. У 1934—1939 рр. працював науковим співробітником Архіву, паралельно закінчив вечірній факультет Вчительського інституту, а після цього до літа 1941 р. вчителював у допоміжній школі для розумово відсталих дітей. Із початком окупації Терентій Леонідович не відразу почав працювати в Архіві, а до січня 1942 р. викладав у п'ятій залізничній школі [2, с. 54, 61]. Таким чином, ми бачимо досить плідну біографію людини інтелектуальної професії, що почала своє становлення ще в дореволюційні часи та надалі не змінювала фаху.

Дані про перебіг подій в Архіві за час окупації від Терентія Леонідовича ми знаходимо у власноручно написаних ним документах: «Сведения о работе Днепропетровского исторического архива во время немецкой оккупации» від 15 листопада 1943 р. та «Записке о работе в Днепропетровском Государственном архиве во время немецкой оккупации» від 1 липня 1944 р., що зберігаються в держархіві області [4, с. 40—50].

Обидва рукописи мають унікальний характер за змістом, а загалом таких рунтовних джерел мемуарного характеру з історії цього періоду стосовно інших культурно-наукових інституцій області досі не виявлено. Саме тому в статті ми будемо приводити цитати з перших свідчень, а інші, що є більш об'ємними та детальними, наведемо повним текстом, таким чином ввівши у широкій науковий обіг.

Мотивувати до написання спогадів і таким чином виправдатися за перебування та діяльність на окупованій території могли особисті обставини автора, а саме трагічна доля його родичів. У 1937 р. був заарештований та розстріляний Вікторовський Іван Леонідович, 1899 р. народження, наймолодший брат Терентія Леонідовича. На відміну від інших представників родини, він став членом комуністичної партії у 1927 р. та побудував успішну номенклатурну кар'єру. На момент затримання Іван Леонідович займав високу посаду заступника начальника земельного управління Дніпропетровської області. Його справа мала всі ознаки політичних репресій, по-перше, паралельно було засуджено майже двадцять осіб, більшість з яких теж займали керівні посади, по-друге від арешту до приведення у дію смертного вироку пройшло всього два місяці, 7 липня — 17 вересня відповідно, а по-третє політичність справи була визнана ще за часів СРСР. 4 вересня 1957 року Іван Леонідович був реабілітований [1].

З урахуванням тяжкості інкримінованої статті осудженому, а саме 54, пункт 11 (контрреволюційна діяльність), його сім'я як ворога народу була теж піддана репресіям. Дружина Парасковія Арсеніївна Вікторовська, уродженка того ж селища Могильова, 1902 року народження, вчитель школи № 62 та студентка останнього курсу вечірнього відділення Вчитель-

ського інституту. Була заарештована 8 вересня, а вже 2 листопада 1937 р. засуджена до 8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах віддалених районів СРСР. З матеріалів карної справи випливає, що подружжя свідчило про окреме проживання, але це ніяк не вплинуло на долю пані Парасковії та їхньої спільної доньки Надії. У віці семи років 9 вересня 1937 р. донька була передана на виховання до дитячого будинку № 4 м. Дніпра, а надалі її удочерили тітка¹ з чоловіком на прізвища Райнгарди. З ними їй випаде доля потрапити до нацистських концентраційних таборів, але на щастя вижити. Лише в 1948 р. вона повернеться до нашого міста і возз'єднається з матір'ю, яка була звільнена з радянських таборів у 1942 р. з тяжким недугом, який спричиняє систематичне недоїдання, — пелагра [5].

У 1955 р. Парасковія Арсеніївна звернеться до органів безпеки з проханням реабілітації чоловіка, а з 1956 по 1958 рр. буде паралельно тягнутися процес за її проханням компенсувати конфісковане майно, яке частково задовільнять, всього у сумі 3701 карбованець². Врешті це тільки підтверджує життєве скрутне матеріальне становище репресованих в СРСР і після відбуття покарання, через застосування до них різних форм соціальної ізоляції. Навіть у 1963 р. Надії Іванівні буде потрібна довідка про долю батька для влаштування на роботу [5, с. 18—22].

Ми припускаємо, що долі братів Вікторовських були сильно переплетені, час переїзду Терентія Леонідовича до м. Дніпропетровська збігається з початком партійно-номенклатурної кар'єри брата, із дружиною останнього він мав і однаковий викладацький фах та в паралельний час та на одному факультеті навчався в інституті. Тому він добре розумів, як працює радянська репресивна машина та знав, як просто стати її жертвою.

На наш погляд, саме це могло спонукати Терентія Леонідовича добровільно, за двадцять днів після вступу Червоної армії до Дніпропетровська, вже 15 листопада 1943 р. надати свої свідчення про роботу Архіву начальникові архівного управління НКВС Дніпропетровської області. З іншого боку, уникнути їх тим чи іншим чином у нього навряд чи була можливість. На той час він був єдиним у місті представником керівництва закладу часів окупації та до того ж мешкав в одній із будівель Архіву по вулиці Ворошилова, 20 (нині Сергія Єфремова).

Важливо розкрити події, що безпосередньо передували створенню перших спогадів і могли напряму вплинути на їх характер. На допитах у 1945—1946 рр. Вікторовський свідчив, що він не добровільно залишив місто та при нагоді відразу повернувся: 28 вересня 1943 р. *«был немца-*

¹ Припускаємо, що по лнії матері.

² Відповідає 370 карбованцям та 1 копійці після проведення грошової реформи 1961 р.

ми вигнан» та виїхав у напрямі Кривого Рогу, але «не дойдя до поселка Шевченко, рудник им. Ленина Криворожского района, 23 октября 1943 года был освобожден частями Красной армии» [2, с. 63]. Можна підтвердити, що евакуацію жителів Дніпропетровська нацисти проводили примусово якраз у цьому напрямі, а наприкінці жовтня, ще до звільнення нашого міста 25-го числа, частини 2-го Українського фронту на недовгий час оволоділи північною частиною Кривого Рогу. Саме там знаходиться сучасна шахта Тернівська, а на схід від неї поселення Шевченківське¹. Хаотична і стрімко змінна лінія фронту надавала можливість Вікторовському як сховатися та перечекати², так і продовжити рух далі на захід, але 31 жовтня він повертається.

У той самий час директор Архіву Михайло Андрійович Кочевський скористався згаданими можливостями. За власними свідченнями, які підтвердила дружина, 29 вересня вони разом із донькою виїхали з міста в західному напрямку, а із часом зовсім покинули територію СРСР, переїхавши до Румунії до міста Браїла [2, с. 44]. Після входження радянських військ на цю територію 27 серпня 1944 р. Кочевський вступив до лав Червоної армії і лише у вересні повернувся до м. Дніпропетровська, де його чекала родина [2, с. 30].

Таким чином, на момент написання обох спогадів Вікторовський не знав місця знаходження колеги і навіть міг припускати, що останнього він ніколи не зустріне. Судячи з документів Оперативного штабу Розенбера, Михайло Андрійович мав тісний контакт з його представниками, надавав звіти та складав переліки архівних справ. Обіймаючи посаду директора, повністю цього уникнути він звісно не міг, але давати більш конкретну оцінку і розлого описувати його дії необхідно окремо.

Однак важливо згадати лист заступника керівника зондерштабу «Наука» оберайнзауфюрера Ганса Брауна від 23 листопада 1943 р., де він повідомляє керівництво, що Кочевський у вересні цікавився можливістю вивезення архівного зібрання до Західної України чи до Німеччини. Але через відсутність розв'язання цього питання останній своїми силами евакуюювався з Дніпропетровська і, вже знаходячись у селищі Широке³, висловив готовність до подальшої співпраці зі Штабом. З урахуванням його цінності як архівного спеціаліста для подальшої обробки вивезених матеріалів вони планували направити Михайла Андрійовича до міста Ратібор, що, як ми вже знаємо, не відбулося [9].

¹ До складу Криворізького району також належить селище Шевченкове, що знаходиться південніше, ближче до траси Дніпро—Кривий Ріг.

² Остаточно Кривий Ріг буде звільнений лише 22 лютого 1944 р.

³ Криворізький район Дніпропетровської області.

29 жовтня 1945 р. Кочевського було заарештовано, а спогади Вікторовського стали частиною кримінальної справи. Вже 25 листопада Терентія Леонідовича залучили до провадження в якості свідка. Він наголошував про свою мінімальну участь в керівництві Архівом, стверджував, що Кочевський одноосібно передав німецькій владі матеріали для вивезення в Італію, що він додатково підтримував зв'язки зі слідчими СД та надавав цій структурі справи обкому партії, а іншим окупаційним органам — статистичні довідки про єврейське населення міста [2, с. 2].

Однак, вже 15 грудня 1945 р. була підписана постанова на арешт самого Терентія Вікторовського з наступним формулюванням «....Викторовский стал на путь измены Родине, передавал немецким карательным органам материалы о коммунистических и советских работниках для их ареста. В целях антисоветской пропаганды Викторовский большую часть архива направил в Германию и Италию. Изложенное подтверждается показаниями обвиняемых Кочевским, Конюховым, Казанивским и другими» [2, с. 57] На початку 1946 р. кримінальні справи обох підслідних було об'єднані у єдине провадження по статті 54 частини 1 Карного кодексу УРСР (зрада Батьківщині) [2, с. 85].

Обидва архівісти були знайомі з 1934 р., тому слідство намагалося встановити наявність між ними особистої неприязні, ставлячи на допитах перехресні біографічні питання. Михайло Кочевський свідчив, що Вікторовський був змушений звільнитися з Архіву саме через арешт брата, останній же наголошував, що полишив роботу добровільно. Теоретично підслідні мали рацію по-своєму: з 1939 р. архіви, зокрема, держархіви областей, було підпорядковано УНКВС, і близький родич «ворога народу» більше не міг там працювати з різних причин.

Звісно, наявність репресованих родичів могла викликати особливу упрежденість слідства, а головне — дискредитувати згадані спогади як надійне джерело, що за цієї нагоди стало б вигідним Кочевському, але цього питання слідство торкнулося лише опосередковано.

Опинившись у якості підслідного, Вікторовський більш акцентовано формулював мету вивезення документів та характер своєї співпраці: «*Летом 1942 года из архива были выданы материалы немцам для отправки в Италию голодовки 1921 и 1922 года и закрытия церквей¹ с целью антисоветской пропаганды*»; «*Боясь немцев, я требовал работу, но только в пределах необходимого*» [2, с. 62].

Приведені нами цитати зі звинувачення та допитів Терентія Леонідовича містять характерні формулювання для тих років, які часто нав'язувалися слідством, але ж на чому конкретно побудували звинувачення і чому стільки разів згадується Італія? Як ми вже знаємо, обидва фігуранти були

¹ Так у документі.

відсутні у місті за місяць до пожежі, від якої Архів постраждав наочно. Звісно, в умовах повної упередженості радянської репресивної машини приводи засудження просто могли видумати, а самого факту перебування в окупації було достатньо. Особливо у випадку інкримінування кримінальних статей політичного характеру. Однак у нашому випадку була проведена ретельна робота, хоч і з ознаками заангажованості та відсутності повної сукупності доказів.

Ще у спогадах 14 листопада 1943 року Терентій Леонідович написав про деякі зниклі архівні справи наступне: *«Взяты якобы временно, сроком на декабрь м[еся]ц 1942 г. из фонда «Помгола» материалы о голоде в 1921—1922 году и материалы по антирелигиозной работе из фондов админматериалов исполкомов приблизительно за 1920—1925 годы (последние якобы для папы римского). После истечения срока материалы не возвращены. Акты о выдаче этих материалов у т[оварища] Кочевского хранились все время.»* [4]. Обмовимося, що у спогадах 1944 р. Терентій Леонідович не пише про цей факт, але автор і сам зазначає, що вони є продовженням попередніх: *«Об этом я указывал в своей первой записке...»*.

Саме питання вивезення документів за кордон стало головним і повторювалось кожного разу при допитах. 24 жовтня 1945 р. Кочевський пояснив наступне: *«... в июне или июле м[еся]це 1942 г. по требованию доктора Людинекса мною были отобраны архивные дела, относящиеся к периоду голодовки в СССР 1921 г., периоду закрытия церквей, а также мы отобрали несколько партийных дел из обкома партии. Эти все [документы] были мною переданы доктору Людинекс, потом эти материалы были отправлены в Германию, как мне сказал Люденекс, эти материалы направляются на выставку в Рим. Для меня понятно было, что эта выставка организуется для антисоветской пропаганды»* [2, с. 30].

При цьому Михайло Андрійович заперечував вивезення інших матеріалів Архіву, підтвердивши отримання завдання з підготовки до цього у серпні 1943 р., але не виконання його через відсутність дошок та гвіздків. За його словами, 22 вересня після оголошення про евакуацію цивільних він зачинив будівлю та забрав ключ із собою. 26 листопада 1945 року Кочевський уточнив, що матеріали для італійської виставки у серпні 1942 року він передав представникам гебітскомісаріату в кількості двадцяти одиниць [2, с. 33].

Ні Кочевський, ні Вікторовський не розкрили детально сам характер матеріалів. Тому для розуміння масштабу події та її характеру нам стане в нагоді Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Саме там серед матеріалів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенбера зберігся документ, який проливає світло на всі питання.

Це саме той «Акт» із зазначенням назв архівних справ, про який згадував Терентій Вікторовський у цитаті, приведений вище, що зберігається у ЦДАВО України [8] (див. додаток 2).

Документи було передано італійській комісії з пропаганди тимчасово і дійсно для антибільшовицької виставки, яка повинна була відбутися в місті Рим. Дозвіл на це був даний розпорядженням Генерального Комісара від 2 жовтня 1942 р. строком до 15 грудня 1942 року.

Список надає нам змістовне розуміння, наскільки постраждало архівне зібрання області від дій нацистського режиму. Перераховані справи на сучасному етапі були б колосально важливими джерелами з вивчення голоду 1921–1922 рр., долі наших земляків під час тотального знищення церков різних конфесій та їх служителів та функціонування радянської репресивної машини загалом. Судячи з назв у переліку, частина справ могла бути вилученою саме з партійного архіву. Також не менше важливо, що спогади Вікторовського витримують перевірку на правдивість через залучення інших джерел.

У рукописах Терентій Вікторовський не уникав питання особливої зацікавленості нацистських науковців до партійних документів та залишив нам важливі свідчення про їх роботу: *«Главное внимание немцами было обращено на фонд Обкома КПБ(у). Обработку его начал [и] Винтер и Людигенс, а уезжая, Винтер приказал т. Кочевскому лично закончить разборку за 2 недели. Конечно, это не было выполнено, и Людигенс около года просидел над ним. Он сам проверил все заголовки и составил опись на немецком языке, возил эту опись в Берлин, а уже потом из описи заголовки наш сотрудник т. Китаев переводил на русский язык, их печатали на машинке и наклеивали на обложки дел. Всего в фонде обкома было около 2500 единиц хранения. Среди материалов партархива было также око[ло] 100 единиц фонда Облисполкома»* [4, с. 41 зв.].

На нашу думку, Терентій Леонідович заздалегідь розумів важливість документів партії, які по своїй суті були внутрішніми, а за змістом секретними, і звісно він знав, що «за це спитають». Тому в 1943 р. він ґрунтовно описав склад та долю партархіву, свідком якої став: *«Нам было дано немецкими властями распоряжение перевезти партархив. Для этого предоставили немецкую машину и добавочную рабочую силу для загрузки и разгрузки. Перевозка производилась под наблюдением немецкого представителя, некого Бауэра (фамилии точно не помню), и его переводчицы, русской немки Елены Карловны (фамилии не знаю). Всего перевезено было около 30 тонн или 50 тысяч единиц хранения. Архивные материалы были смешаны с книгами библиотеки Истпарта... Партматериалы были таких фондов: Екатеринославского и Запорожского Губкомов КПБ(у), Укомов бывшей Екатеринославской губернии, Окружкомов той же губернии, Днепронетровского Горкома, всех райкомов города*

Днепропетровска и большинства райкомов области, фондов заводских партийных комитетов и многих городских и сельских ячеек. Соответственно фондам партийных органов были фонды таких же комсомольских организаций. Всего было до 500 фондов (списка составлено не было и потому указываю приближенно)» [4, арк. 41–42].

Відсутність у самій кримінальній справі документального підтвердження передачі матеріалів за кордон свідчить, що документи Оперативного Штабу на той час були не доступні слідчим. При цьому співробітники НКВС перевіряли діловодство міських окупаційних органів, які, до речі, вже з осені 1945 р. зберігалися в обласному архіві, як і зараз [2, с. 26]. Слідчі підійшли до провадження вельми скрупульозно та залучили до справи копії документів Штадкомісаріату та Української допоміжної управи м. Дніпропетровська. І головне для нас — отримали повний список співробітників Обласного архіву [2, с. 14–16.] Виявлені свідки, що на той час знаходилися в місті, були послідовно допитані для уточнення перебігу подій навколо Архіву та, звісно, дій його звинуваченого керівництва.

Відразу відмітимо, що технічні співробітники — сторож Резніков, двірник Братута, палітурник Варакута з об'єктивних причин характеру своєї роботи засвідчили, що не знали про відправку матеріалів до Італії. При цьому про саме керівництво Архіву вони негативно не відгукувалися та звинувачень не висували. А от архівісти дали розлогі покази, в яких загалом звинувачували Кочевського та Вікторовського у співпраці з окупантами. Конюхов П. Г. повідомляв: «... летом 1942 года выдал немцам для отправки в Италию Папе Римскому материалы, описывающие о закрытии советской властью церквей. Кроме этого, Кочевский из архива немцам разрешил брать материалы Обкома, в которых было написано списки коммунистов и комсомольцев, а также немецкие карательные органы брали списки местных немцев. Это мне известно, потому что я сам все видел» [2, с. 39]; «Викторовский приказывал своим подчиненным, чтобы дела, в частности, партархива и бюро обкома и райкома партии называть другими названиями¹ и чтобы в каждом этом деле был написан список коммунистов, который он приказывал подшивать в начале»; «Я лично видел, как Викторовский с немецким офицером перебирал материалы для отправки в Италию» [2, с. 69–70]. Інший архівіст — Казановський П. С. пояснював: «Кочевский из архива давал немецким карательным органам списки коммунистов и комсомольцев. Был случай, Кочевский дал из архива материалы в отношении закрытия церквей для отправки в Италию...» [2, с. 42 зв]. Ще один архівіст — Полянський П. М. також був знайомий з фігурантами з довоєнних часів, але за короткий період роботи в архіві (з грудня 1942 по жовтень

¹ Конюхов мав на увазі перейменування.

1943 р.), не знаючи про вивезення архівних документів за кордон, засвідчив видачу інших матеріалів: *«Мне часто приходилось видеть, когда к нему приходили сотрудники полиции (фамилий я не знаю), которым Кочевский выдавал из архива материалы... В конце 1942 года Викторovsky выдал из архива материалы русским двум гражданам, кто они такие и что за материалы выдавал Викторovsky, я не знаю»* [2, с. 112–113].

Як ми бачимо, співробітники змогли підтвердити вивезення архівних документів за кордон не тільки через спогади Вікторовського. І якщо вони й стали початком слідчих дій, то вважати їх основним підрунтям для звинувачень не можна. Окрім того, у діяльності керівників архіву шукали різні елементи, що могли бути представлені як злочинні. Юридично погіршувало становище Вікторовського та Кочевського те, що на 22 червня 1941 р. вони не були співробітниками Архіву, що надавало змогу трактувати їх роботу за часів окупації як добровільну співпрацю і тому пряму зраду батьківщині.

В умовах радянської каральної системи обидва фігуранти визнали свою провину і до кінця січня 1946 р. кінцеве звинувачення було сформовано, підписано та визнано готовим для передачі у військовий трибунал Дніпропетровської області. Проте, можливо на щастя підслідних, справа додатково ще знаходилася на дослідванні декілька місяців, тому що звинувачення Кочевського за ст. 54, ч. 1 Карного Кодексу УРСР загрожувало найвищою формою покарання — розстрілом. 24 квітня 1946 р. Дніпропетровський обласний суд визнав обох фігурантів винними за статтею 54 КК УРСР, але за трохи м'якшою частиною 3, тобто — «зносини з іноземною державою з ворожою метою».

Можна припустити, що зміна статі звинувачення з 1 на 3 могла стати наслідком врахування судом пом'якшуючих факторів. Так, Кочевський під час служби в РСЧА був нагороджений чотирма нагородами, зокрема медалями «За бойові заслуги» та «За перемогу над Німеччиною». На суді позитивну характеристику Вікторовському дав партизан Потоцький Г. А., який знав фігуранта з 1930 р.: *«В конце 1941 г. я был послан в разведку в г. Днепропетровск по спецзаданию. Разведка была моя длительной, и я избрал местом моей остановки две семьи — Викторovsky семью и семью Манич. Я разговаривал с Викторovsky о настроении населения и от него получил точные сведения. Я спрашивал у него, как он относится к временному отступлению РККА, на это Викторovsky мне отвечал: «Я как историк, убежден, что Красная Армия вновь придёт и немцам здесь не бывать». По моим соображениям, Викторovsky не был антисоветским человеком. Викторovsky принимал меня без опасений, несмотря на то, что мог за это иметь неприятности. Он знал, что я коммунист с двадцатилетним стажем»* [2, с. 139].

Характерно для тих часів, суд не зважив на пропозиції захисників фігурантів: по Кочевському — «... он не является активным пособником немцев, а посему прошу ему приговор, не связанный с длительным заключением», по Вікторовському — «...не является организатором, а был только техническим исполнителем, что он хорошо обращался с работниками и вынести ему оправдательный приговор» [2, с. 139]. Суд постановив обмежити волю з відбуттям строку у виправних трудових таборах Михайлу Кочевському — на 10 років, а Терентію Вікторовському — на 8 років та позбавити обох громадянських прав на 5 років із конфіскацією майна, що належало їм особисто [2, с. 142].

Треба сказати, що формальний вигляд справедливості судочинства тоді підтримувався. Підсудні у квітні та червні 1946 р. подали касаційні скарги до Верховного суду УРСР, в яких вони просили те саме, що і захисники на суді, але прохання звісно не задовільнили [2, с. 144—146].

Тим не менше, скарга Терентія Леонідовича для нас важлива, тому що з неї випливає, що він частково у своєму засудженні звинувачував Михайла Андрійовича через дачу ним не правдивих свідчень у відношенні себе: «Обвиняемый Кочевский, с которым у меня, как видно из материалов дела, в частности, из моего заявления и показаний в органах следствия, резкие противоречия, решил меня оговорить и совершенно неожиданно ВОПРЕКИ ПРЕДЫДУЩИМ ОБЪЯСНЕНИЯМ¹ на предварительном следствии и судебном заседании заявил суд, что я указывал, на какой полке лежат партматериалы» [2, с. 146].

Тогочасні підсудні опинялися в дуже складних, морально та фізичних умовах, і в процесі слідства вони могли зводити «власні рахунки», але до честі Кочевського скажемо, що він у показах про Вікторовського на допитах дотримувався однієї лінії, яку найкраще ілюструє допит від 4 січня 1946 р.: «Викторовский принимал участие в выдаче партийных документов немецким карательным органам. Его участие заключалось в том, что он руководил переборкой партийных документов, показал мне и немецкому шефу где лежат партийные документы, списки коммунистов и другие документы. Кроме того, Викторовский передал немецкому шефу всю картотеку архивных материалов...» [2, с. 68].

Ми вважаємо, що Вікторовський і Кочевський спільно брали участь як у відборі матеріалів для відправлення до Італії та керували опрацюванням партійного архіву. На сучасному етапі осмислення реалій окупаційного життя ми розуміємо, що вони не мали змоги ухилитися від виконання таких наказів, тому що загальний контроль здійснювали представники німецьких інституцій, які постійно перебували на території закладу. А самих робітників за саботаж та опір міг чекати розстріл.

¹ Виділення в тексті.

Загалом у першій половині ХХ ст. доля та діяльність української інтелігенції часто зводилася до простого виживання. Зміна сталінських репресій на нацистський режим, а потім повернення перших тільки посилила цей історичний трагізм. Радянська влада після війни продовжила знищення діячів культури та науки, а перебування на окупованих територіях часто ставало лише додатковим приводом. При цьому треба об'єктивно зазначити, що Вікторівський, як і Кочевський станом на 22 червня 1941 р. не були співробітниками Архіву і зайняли свої посади добровільно. Тому з юридичної точки зору їх роботу за часів окупації можна вважати за колаборацію, а от моральний аспект тут значно складніший, і це питання потребує міждисциплінарного дослідження в кожному конкретному випадку.

В умовах же радянського правосуддя, не дивлячись на задалегідь подану інформацію Вікторівським його доля була аналогічною з долею Кочевського. Тобто єдине, що могло дати шанс уникнути засудження, була еміграція, але не усім вона була по силах, та і Терентій Леонідович на неї не наважився. До того ж стрімкий наступ РСЧА по Європі майже повністю зневолював ці перспективи, як у випадку Михайла Андрійовича.

На прикладі цієї статті можна загалом сказати, що доля діячів культури Придніпров'я, що пережили окупацію, має багато маловідомих фактів та подій. Ці факти, по-перше, будуть цікаві науковим колам для подальшого історичного аналізу, а по-друге, важливі для загального розуміння тих часів громадськістю в рамках відновлення нашої історичної пам'яті. І в цьому розрізі ми плануємо провести більш глибоке дослідження діяльності Михайла Андрійовича Кочевського, який після заслання повернувся до рідного міста, встиг зустріти набуття Україною незалежності та залишити вже свої спогади, що досі теж не побачили публікації.

Повна біографія Терентія Леонідовича Вікторівського після засудження нам не відома, але за його скаргою з невдалим намаганням опротестувати вирок суду від 1955 р. нам відомо, що він теж пережив усі жахи радянських таборів, не дивлячись на свій поважний вік у 58 років при засудженні [2, с. 162].

У 1990 р. під час перевірки справ репресованих вирок залишили без змін, але після прийнятого закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. заяву вже подав Кочевський. 30 жовтня із цього питання було винесено позитивне рішення, обох архівістів остаточно реабілітували з формулюванням «в связи с отсутствием совокупности доказательств, подтверждающих обоснованность привлечения к ответственности...» [2, с. 172] Знаючи політичну кон'юнктуру роботи, державного апарату і силових органів того часу, не здається дивним, що протягом 1990–1991 рр., займаючись цією справою, один

і той самий помічник обласного прокурора прийняв абсолютно протилежні рішення [2, с. 167—172].

На самий останок, для повної реалізації заявлених тем презентованої роботи, джерелознавчого доповнення історії Державного архіву Дніпропетровської області та більш детального розкриття проблематики презентуємо першоджерело, яке надихнуло автора на проведення цього дослідження, — вже багато разів згадані рукописні спогади самого Терентія Вікторовського. Документ зберігається в Держархіві Дніпропетровської області — ф. Р-268. Оп. 2. Арк. 44—50. Текст публікується в додатку 1 зі збереженням стилістичних та мовних особливостей.

Бібліографічні посилання:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Кримінальна справа П-7557.
2. Там само. Кримінальна справа П-24616.
3. Грушевий К. С. Тоді, в сорок першому ... К.: «Політвидат України», 1979. 296 с.
4. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р-268. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 40—50.
5. Там само. Ф. Р-6478. Оп. 1. Арк. 707.
6. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни: анований перелік док. і матеріалів / Держ. арх. Дніпропетр. обл., НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упоряд. Д. Мешков. К., 2000. 76 с.
7. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940—1945) / НАН України, Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.
8. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 214—218.
9. Там само. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 121.

Додаток 1

ЗАПИСКА О РАБОТЕ В ДНЕПРОПЕТРОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ ВО ВРЕМЯ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ ВИКТОРОВСКОГО Т. А., БЫВШЕГО АРХИВНОГО РАБОТНИКА¹

1 липня 1944 р.

С 25 августа по 29 сентября 1941 года в непосредственной близости от Днепропетровска стоял фронт войны. Город в это время уже находился в руках немцев, и ни здесь уже хозяйничали, как хотели. Когда фронт отодвинулся и можно было видеть последствия военных действий в городе, я проходил мимо здания архива

¹ Назва документа.

по ул. Куйбышева и Ворошилова. Угол здания архива был поврежден снарядом, а крыша флигеля над бывшей разборочной стояла совершенно развороченной. Одна из оконных решеток из отдела печатных материалов в сторону ул. Куйбышева была сорвана и через открытое окно был свободный доступ в архив для всех желающих. В окно были видны поваленные на пол из стеллажей книги и газеты. Впоследствии я узнал, что архивные материалы тоже в большом количестве были свалены на пол в обоих зданиях. Видно было, что через открытое окно лазали люди и рылись в поисках чего-то. Несомненно, это были действия гитлеровцев, уничтожавших на каждом шагу наши культурные ценности.

В ноябре месяце я узнал, что гр. Кочевский получил от украинского областного отдела просвещения полномочия заведовать всеми архивами города и области. Кроме него в аппарат работников архива тогда входил счетный работник Шульгин Иван Денисович и для охраны и уборки помещений Братуты, муж и жена, и Резников [ы] тоже, муж с женой. Для городского архива был отдельный заведующий гр. Можей Ал. Иванович. В середине января 1942 года областной отдел просвещения расширил штат работников архива. Был принят на работу я, Степанов (работник вуза), Якубович (преподавательница школы) и Козарь Вера (библиотечная работница). Через некоторое время Степанова заменил Китаев Николай Николаевич (преподав[атель] вуза). Эти назначения проводились через областной отдел просвещения без участия оккупационных властей. Оплата была для архивистов 400 р., я получал 550 р., Кочевский, кажется 700, а обслуживающий персонал — по 200 р. в месяц.

В июне м[еся]це уже по распоряжению начальника архивов оккупированных областей Винтера были взяты на работу еще ряд работников. Из них таковые: Кучеров Иван Владимирович, Казановский, Конюхов, Вискорка, Швец, Липский, Егорова, Хребет, Берзон, Полянский, Кашеренинова (в печатный отдел) Слесарчик (машинистка), Вerezунская (уборщица). Некоторые из указанных лиц оставили работу ранее, некоторые назначены на места ушедших впоследствии. Заработная плата была поднята до 600 рублей, так как хорошо грамотные люди не хотели идти на меньшую оплату. Кроме заработной платы мы получали общий паек, установленный для рядовых служащих учреждений города, т. е. по 400 гр. хлеба в день, по 100 гр. постного масла на декаду и 500 гр. муки или пшена на декаду. Все это очень низкого качества. Когда же нам разрешили питаться в столовой, то этих продуктов на руки не выдавали, а передавали их в столовую. Питание в столовой было настолько отвратительное, что некоторые наши работники отказывались питаться в ней. Ежедневными блюдами были «затерка» из несеянной прелой муки без единой капли жира и каша из неочищенного пшена.

До конца 1941 года и до апреля 1942 года служебным помещением архива являлась комната в подвале городской управы при горархиве. Там мы и ютились. Когда же в апреле была произведена перевозка материалов партархива в здание на Ворошиловской улице, то там началась и работа. Ни канцелярии, ни канцелярских работников при архиве не существовало. Даже существовавшая первоначально должность счетного работника была упразднена и т. Шульгин переведен на должность архивиста. Переводчицы в штате никогда не было. Когда приходили немцы, то они всегда приводили свою. В случае потребности сделать какой-нибудь перевод, это выполнял наш сотрудник Китаев.

Сношения с вышестоящими учреждениями осуществлялись через непосредственное посещение их Кочевским. Сначала архив был в подчинении украинского областного отдела просвещения, а после расформирования областной управы он стал в непосредственном ведении соответственного отдела генерал-комиссариата. Начальники оттуда к нам почти никогда не являлись, бывал у них по всем надобностям Кочевский. Больше всего он имел дело с неким Фаузером, русским немцем, бывшим учителем одной из средних школ нашего города. Лично я его не знаю и ни разу не видел. Чаще всего в архив являлись представители отдельных штабов, интересовавшихся архивными материалами. Одним из них был штаб Штумп [п] а, работавший над фондами немецких поселений в России.

Директив в письменной форме по архивной работе не было. Лично Винтер дал указание, как обрабатывать материалы, именно, как систематизировать дела в фондах. Лишь в 1943 году, когда уже дела немцев на Украине стали явно ненадежными, было получено письменное указание о том, чтобы упорядочение материалов велось по установленным ранее правилам и отступление от этого можно допускаться только с его разрешения.

В этом же документе были и установки о порядке и дисциплине в архиве. Точного содержания не помню, а помню, что никакого изменения от них в архиве не произошло. Уже более прислушивались в то время к звукам орудийной стрельбы и к гудению самолетов в воздухе, а не к содержанию каких-то директив.

Относительно засекречения отдельных работников мне ничего не известно. Лично я засекреченным не был и не слышал, чтобы это мероприятие было проведено. В 1943 г. была отобрана подписка у всех работающих в архиве о том, что за саботаж, недонесение о замеченном саботаже и за разглашение секретных сведений будет суровая кара. Но эта подписка не являлась засекречиванием и не влекла за собой допущения или не допущения к каким-либо особым материалам или допущения к выполнению каких-либо работ и поручений.

Вообще же гитлеровцы нам не доверяли, а Винтер, давая распоряжения, кричал, стучал по столу кулаком, топал ногами и всячески угрожал, требуя выполнения распоряжения. Каждый раз, когда и другие немецкие представители предъявляли свои требования, то обычно переводчица оканчивала тем, что если не выполните так, то вам будет плохо. Работающий в архиве немецкий архивист Людикенс одно время каждое утро являлся в архив, чтобы лично проверить своевременность явки сотрудников на работу. Относитель-но нашей работы он говорил, что мы делаем мало и плохо. Он работал над фондами обкома партии, проверил и забраковал почти все заголовки и составил свои. В них перечислялось в каждом деле большое количество документов, особенно имеющих директивный характер, а также протоколы заседаний руководящих органов. Многие его заголовки по размеру превышали страницу.

Справочная работа в архиве не проводилась, я не помню ни одного случая выдачи справки. Несколько заявлений было о выдаче справок, но из-за отсутствия описей фондов и за неимением до самого последнего времени указателя о местонахождении фондов таких заявок удовлетворить не было возможности.

Была попытка практического использования архматериалов. Являлась группа русских инженеров, пересматривала чертежи «Укржеледора», некоторые ящики были отмечены, но в дальнейшем ничего использовано не было. Эти инженеры говорили, что собираются строить второй мост рядом с существующим. О том,

что гитлеровцы якобы взяли чертежи гидрогеологических исследований «Днепро-строя», я не знал. Возможно, что много было выдано без моего ведения.

Вообще все выдачи материалов производил лично Кочевский. Без него только принимались сдаваемые связки возвращаемых материалов и давались следующие связки немецких фондов. Мне известно, что немцы вывезли зимой 1942/1943 года газеты, лежавшие в большой комнате областного архивного управления. При этом я слышал, что о газетах шла речь как о хозяйственной бумаге, из чего следовало, что ее забирают для надобностей кафетериев и проч.

Была попытка собирать, т. е. концентрировать архивные материалы, но результаты оказались очень незначительными. Об этом я указывал в своей первой записке. Но были материалы вне архива, которые не удалось тогда взять. Кочевский говорил, что следователь полиции Саранча сказал ему, что он в сарае НКВД, где теперь помещается Гормилиция, нашел материалы, над которыми работает. Сдать эти материалы он тогда будто бы не захотел. В городском архиве и областном оставались материалы Одесского архива и Черновицкого. Были также две пишущие машинки, одна будто бы одесская. О судьбе их ничего не знаю. Оставалось также много мебели: столы, диваны, стулья, часы стенные, шкафы, мягкие стулья и кресла. При мне их из архива никто никуда не вывозил. Это так было на ул. Ворошилова, а в здании на ул. Дзержинского я видел мебели очень мало. В помещении Управы почти ничего не было, кроме шкафа.

В 1942 году сделан был ремонт здания на Ворошиловской улице. Был исправлен разбитый угол здания, исправлена крыша во флигеле над разборочной, побелена большая комната (читальная зала). Крыша крылась новым железом очень низкого качества, а затем просмолена. Ремонт производился через ремонтную контору, а на какие средства, о том сведений не имею. Источников могло быть два: доходы от мастерской и ассигнования управы, а могло быть то и другое вместе.

Когда гитлеровцы почувствовали ясно, что им на Украине и в Днепропетровске не удержаться, то возник вопрос о судьбе нашего архива. О библиотеке (областной) они открыто говорили, что таковая будет сожжена. Материалы же архива, как нам передавал Кочевский, они собирались вывезти. Первоначально стоял вопрос о полной вывозке всех архиматериалов, а когда фронт стал приближаться с катастрофической для фашистских зверей быстротой, когда они не успевали эвакуировать грузы первой военной необходимости, то стали говорить о более важных фондах. Винтер запрашивал, много ли сделано ящиков для упаковки материалов, торопил с этим делом. Кочевский говорил, что ни один ящик сделан не был. Пока я являлся в архив на работу, ни одна связка материалов не была приготовлена к отправке. Пока я был в городе, никакой вывозки материалов из архива не было, и в последние дни никто из немцев в архив не являлся. Так, гражданские оккупационные власти сами панически метались для спасения себя и своих чемоданов с награбленным советским добром. Но после того, как немцы выгнали население из города, до полного изгнания их из города прошёл целый месяц (с 25 сентября по 25 октября). За это время они имели полную возможность вывозить архивные материалы или поездом, или автомашинами. Но я это время в городе не оставался и ничего об этом не знаю.

1/VII 1944 г.

Т. Викторовский

СПИСОК
архивных материалов, отобранных для передачи
на временное пользование Итальянской комиссии пропаганды
для антибольшевистской выставки в Риме
согласно разрешения Генерального Комиссариата
от 2 Октября 1942 года на срок до 15 декабря 1942 года¹.

п/п	№№ арх	№№ вя- зок	№№ фонд	Наименование дел	За какой год	К-во	На каком листе ото- браны докум.	При- меча- ния
1	2	182	416	Переписка комис- сии по отделению церкви от госу- дарства с центром и разными учреж- дениями	1920 1922	95	47, 51	
2	8	182	416	—«»— религиозной греко-российской общины имени Воз- несения Господня, г. Екатеринослав	1923 1924	113	83, 87, 95, 99, 107, 114	Лист №№ 92, 65, герб. марок
3	14	182	416	—«»— ликвидацион- ной комиссии по отделению церкви от государства и школы от церкви	1921 1922	71	26	
4	15	182	416	—«»— союза церковных общин греко-российской ориентации, гор. Екатеринослав	1921 1924	17	6	
5	17	182	416	—«»— татарской магометанской об- щины при мечети, г. Екатеринослав	1925 1928	45	38	

¹ Назва документа.

п/п	№№ арх	№№ вя- зок	№№ фонд	Наименование дел	За какой год	К-во	На каком листе ото- браны докум.	При- меча- ния
6	18	182	416	Секретная переписка с Екатеринославским епархиальным церковным управлением по делам культов	1922 1924	242	62, 75, 95, 118, 137, 186	
7	19	182	416	Дело Тихвинской греко-российской трудовой общины, г. Екатеринослав	1922 1924	288	44, 215, 231, 258	
8	43	182	416	Секретные отчеты, доклады и сводки Мелитопольского окружного отдела по делам культов	1923 1924	246	138	
9	47	183	416	Секретная переписка с Украинской автокефальной радой по делам культов	1923 1925	54	21	
10	134	187	416	Секретные циркуляры центра по отделу религиозных культов Губадаминотдела	1925	174	110	
11	130	188	416	Разная переписка с НКВД по отделению культов Окрадаминотдела	1925	40	3	
12	160	188	416	Секретная переписка по отделению религиозных культов Павлоградского админотдела	1925	228	33, 53, 55, 99	
13	162	188	416	Дело Троицкой греко-российской общины, г. Екатеринослав	1925 1927	397	373	
14	166	188	416	—«»— Лазаревской укра-инской общины автокефалистов, гор. Екатеринослав	1923	20	5	

п/п	№№ арх	№№ в-я-зок	№№ фонд	Наименование дел	За какой год	К-во	На каком листе отобраны докум.	Примечания
15	167	188	416	—«»— украинской автокефальной православной религиозной общины Покровской церкви, г. Екатеринослав	1923 1928	65	62	
16	168	188	416	Переписка с краевой церковной радой Украинской автокефальной православной церкви	1925 1927	249	92, 124, 146, 228	
17	291	192	416	Переписка с районными исполнительными комитетами по отделу религиозных культов	1929 1930	488	335, 364	
18	292	193	416	Переписка с разными учреждениями по отделу религиозных культов Окрадинотдела	1929	380	73, 76	
19	293	193	416	—«»— с районными исполнительными комитетами по отделу религиозных культов	1929	75	8, 27, 29, 59	
20	294	193	416	Переписка с разными учреждениями по отделу религиозных культов	1929	33	33	
21	309	194	416	О закрытии Алексеевской и др. старословянских церквей	1929	51	15	
22	313	194	416	Циркуляры, распоряжения Окрадинотдела по отделу религиозных культов	1930	56	19	

п/п	№№ арх	№№ вя- зок	№№ фонд	Наименование дел	За какой год	К-во	На каком листе ото- браны докум.	При- меча- ния
23	319	194	416	Переписка с рай- админотделами и райисполкомами по отделу религиоз- ных культов	1930	610	563	
24	320	194	416	Дело Вознесенской синодальной рели- гиозной общины	1934	51	50	
25	327	194	416	Переписка с разны- ми учреждениями по отделу религиоз- ных культов	1930	25	4	
26	328	194	416	Отчетность по отделу религиозных культов	1930	175	132	
27	324	195	416	Переписка с разны- ми учреждениями по отделу религиоз- ных культов	1930	462	77, 79, 194	
28	332	195	416	Дело о искажении распоряжения со- ветского правитель- ства по отделению церквей от государ- ства	1930	46	20	
29	354	195	416	—«»— Воскресен- ской кладбищен- ской церкви, г. Екатеринослав	1930 1933	118	68	
30	357	195	416	Дело римо-католи- ческой общины села Ямбург	1933	29	27	
31	396	196	416	Разная переписка по отделу культов	1933	48	16	
32	9	12	1	Переписка с мест- ными учреждения- ми	1921	103	63	

п/п	№№ арх	№№ в-зак	№№ фонд	Наименование дел	За какой год	К-во	На каком листе отобраны докум.	Примечания
33	18	2	1	Переписка с Никопольской комиссией помощи голодающим	1921	26	23	
34	19	2	1	Переписка с Екатеринославской уездной комиссией помощи голодающим	1921	58	32, 39, 41	
35	24	2	1	Исходящие бумаги комиссии помощи голодающим	1921	314	284	
36	66	2	2	Переписка Новомосковской уездной комиссии помощи голодающим	1922	110	22	
37	97	2	3	Разная переписка губернской комиссии послед. голода	1922	91	52	
38	3	3	1	Дело Екатеринославской уездной комиссии помощи голодающим по Новомосковской волости	1921 1922	1...7	30	
39	190	4	1	Дело Запорожской уездной комиссии помощи голодающим	1923	147	20	
40	1	6	1	Копии циркуляров, протоколы, мандаты, выписки из протоколов, акты, списки, заявления и переписки по вопросу помощи голодающим	1921 1922	696	106, 145, 362	

п/п	№№ арх	№№ вя- зок	№№ фонд	Наименование дел	За какой год	К-во	На каком листе ото- браны докум.	При- меча- ния
41	7	1045	ОПК	Справки по проверке материалов на ответственных работников и по разным случаям и материалы и акты обследования краеведческого музея в г. Бердянске и антирелигиозного и исторического в г. Днепропетровске	1937	98	14, 23, 30, 43	
42	8	1039	ОПК	Компрометирующие материалы на членов партии и переписка по ним	1938	34	7	
43	12	1033	ОПК	Докладная записка о политическом состоянии краевого исторического музея	1936	13	1, 9	
44	13	1023	ОПК	Сообщения о настроениях масс на предприятиях, о недочетах на них и на транспорте, докладные записки по сельскохозяйственному вопросу и по вопросам паспортизации, о работе на предприятиях и другое	1933	527	18, 20, 81, 86, 88, 91, 92, 93, 132, 164, 173, 189, 200, 204, 209, 216, 230, 240, 244, 254, 260, 261, 263, 286, 351, 374, 402, 402, 403, 404, 435, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 483, 484, 485, 487, 489, 491, 492, 514, 517, 518.	
45	27	1050	ОПК	Списки коммунистов — выходцев из других партий и бывших за границей	1937	212		

п/п	№№ арх	№№ вя- зок	№№ фонд	Наименование дел	За какой год	К-во	На каком листе ото- браны докум.	При- меча- ния
46	39	1414	ОПК	Список членов обкома партии, голосовавших за ис- ключение из членов обкома Ахматова как троцкиста	1936	170		

Перечисленные выше дела до настоящего времени не возвращены.

УДК 930.25 (477.63): [005.7+352]

ОЛЬГА ШУМЕЙКО
*завідувач сектору організації
та координації архівної справи,
Державний архів
Дніпропетровської області*

ЗМІНИ В СИСТЕМІ АРХІВНИХ УСТАНОВ ОБЛАСТІ В УМОВАХ НОВОГО АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ

Анотація. Висвітлено динаміку змін, що відбулися в системі архівних установ Дніпропетровської області в період проведення децентралізації та адміністративно-територіальної реформи. Проаналізовано управлінські заходи держархіву області щодо збереження архівної мережі, організації їхньої діяльності в нових умовах, напрацювання та поширення науково-методичних розробок з питань архівної справи та діловодства.

Ключові слова: адміністративно-територіальний поділ, архівні відділи райдержадміністрацій та міських рад, децентралізація, реформування, трудові архіви.

Із плином часу в усі сфери життя приходять новації, вдосконалюються в першу чергу механізми державного управління, оновлюються функції органів виконавчої влади. Нині відбувається творення нової сторінки історії України, змінюється адміністративно-територіальний устрій нашої держави у напрямку досягнення європейських стандартів у питанні територіального поділу. Процес упровадження змін складний, його результати можуть бути оцінені як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективах. Безумовним є те, що вимогою і викликом теперішнього часу є неупинний рух уперед, розвиток усіх галузей діяльності, в тому числі й архівної.

Для початку проаналізуємо послідовність упроваджених законодавчих та нормативно-правових актів, які стали поштовхом до змін організаційного характеру в діяльності архівних установ, зокрема Дніпропетровської області.

Згідно з постановою Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів» [15] відбулися зміни адміністративно-територіального устрою та створення укрупнених районів. Так, на території Дніпропетровської області замість 22 районів стало 7. До складу Дніпровського району ввійшли шляхом реорганізації Петриківський, Солонянський та Царичанський. Новостворений Кам'янський район об'єднав

у собі колишні Верхньодніпровський, Криничанський та П'ятихатський райони. До Криворізького увійшли території ліквідованих Апостолівського, Софіївського та Широківського районів. До Нікопольського району включено ліквідований Томаківський. Новомосковський район укрупнено за рахунок Магдалинівського. До Павлоградського району приєднано колишній Юр'ївський. Синельниківський район укрупнено ліквідованими Васильківським, Межівським, Петропавлівським та Покровським районами.

Слідом за постановою щодо утворення та ліквідації районів вступив у дію Закон України від 17.11.2020 «Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань реорганізації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій» [10], в якому містяться положення про реорганізацію райдержадміністрацій та, у зв'язку з цим, внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [12].

Наступним правовим актом, який мав безпосередній вплив на структурні підрозділи райдержадміністрацій, стало розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1635-р «Про реорганізацію та утворення районних державних адміністрацій» [14]. Цим розпорядженням передбачалося, що реорганізація має відбуватися з урахуванням того, чи залишається адміністративним центром район, навколо якого відбувається укрупнення, чи, навпаки, з'являється новоутворений район, з новим адміністративним центром, навколо якого об'єднуються території ліквідованих районів. У Дніпропетровській області таким новоутвореним районом став Кам'янський — відповідно потребувала створення й нова райдержадміністрація, як нова юридична особа публічного права.

Постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1321 було затверджено «Порядок здійснення заходів щодо утворення та реорганізації районних державних адміністрацій, а також правонаступництва майна, прав та обов'язків райдержадміністрацій, що припиняються» [6].

Відповідно до статті 28 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [13], до місцевих державних архівних установ належать архівні відділи райдержадміністрацій. Вони є структурними підрозділами місцевих державних адміністрацій і у своїй діяльності підзвітні та підконтрольні центральному органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства. Положення про місцеві державні архівні установи затверджуються у порядку, встановленому Законом України «Про місцеві державні адміністрації» [12].

Отже, для приведення структури райдержадміністрацій у відповідність до чинного законодавства та нових нормативних актів, у 2021 р. було проведено реорганізацію в тому числі й архівних відділів райдержадміністрацій. Зазначимо, що процес переосмислення ролі архівних установ на новому історичному етапі переформатування територіальних меж районів, коли одні установи припиняють своє існування, втрачають колишні

функції, а натомість створюються нові, де вся управлінська документація починається з дати народження укрупненого району, — це складний час для організації збереження напрацьованих державними органами та органами місцевого самоврядування архівних документів, налагодження підпорядкованого нормативним вимогам процесу створення нових документів Національного архівного фонду. У цьому контексті саме на архівні відділи райдержадміністрацій покладається пріоритетне завдання реалізації державної політики у сфері архівної справи та діловодства, здійснення управління архівною справою і діловодством на території району.

Державний архів Дніпропетровської області, зі свого боку, розуміючи важливість і складність ситуації, коли потрібно зберегти не лише архівний відділ райдержадміністрації, його штатну чисельність, документи, які там зберігаються, але й урахувати ступінь навантаження, що припадає на архівну установу при розширенні меж надання архівних послуг в укрупнених районах, — здійснив насичені організаційні заходи з координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування на забезпечення стабілізації та, за можливості, поліпшення умов роботи архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад і трудових архівів. У рамках цієї роботи було направлено пропозиції до облдержадміністрації щодо збереження архівів, а також організовано листування з головами райдержадміністрацій. Звернення до голів райдержадміністрацій направлялися неодноразово у зв'язку з тим, що відбувалася ротація керівників районного рівня, оновлювалися розпорядження Президента України про призначення голів райдержадміністрацій. В умовах зміни кадрового складу районного керівництва та пандемії коронавірусу можливість оперативного, безпосереднього, «очного» спілкування з керівниками райдержадміністрацій була маловірогідною. Саме тому на перше місце вийшов засіб електронного документообігу. Держархівом області у I півріччі 2021 р. було направлено на адресу керівників райдержадміністрацій 23 листи з питань збереження архівних відділів, їхньої штатної чисельності, а подекуди про критичну відсутність постійного кадрового складу (наприклад, в архівному відділі Новомосковської райдержадміністрації через вакантну посаду керівника архіву виникли труднощі з організацією роботи експертної комісії, з прийманням документів Національного архівного фонду від ліквідованих внаслідок децентралізації сільських та селищних рад). У зверненнях до голів райдержадміністрацій йшлося також про надання архівам статусу юридичної особи публічного права, про пошук приміщень для можливості централізованого розміщення в межах укрупненого району архівних документів, що знаходяться на місцях їхньої дислокації за колишнього способу районування, про створення архівних управлінь внаслідок збільшення об'єктів архівного обслуговування та кількості документів Національного архівного фонду, які потрібно прийняти на державне зберігання. Крім того, після децентралізації та адміністра-

тивно-територіальної реформи неоднозначним стало існування трудових архівів, які раніше фінансувалися реорганізованими районними радами. Тому й тут відкрився новий фронт боротьби за збереження трудових архівів, щодо яких були намагання розформувати їх між територіальними громадами. Так, за допомогою переконань і роз'яснень держархіву області вдалося зберегти трудовий архів колишнього Межівського району. Рішеннями територіальних громад забезпечено фінансування збереженості документів трудових архівів у колишніх межах районів — Верхньодніпровського, Криворізького, Криничанського, Магдалинівського, Петриківського, Петропавлівського, П'ятихатського, Софіївського, Солонянського, Царичанського, Широківського, Юр'ївського.

У 2022 р. мережу архівних установ Дніпропетровської області становлять 3 архівних управління райдержадміністрацій — Кам'янської, Криворізької, Синельниківської, 4 архівних відділи райдержадміністрацій — Дніпровської, Нікопольської, Новомосковської, Павлоградської. При міських радах працюють 2 архівних управління, 10 архівних відділів, 1 архівний сектор. Свої функції щодо комплектування, зберігання та використання документів з кадрових питань (особового складу) ліквідованих підприємств, установ та організацій виконує 41 трудовий архів, серед яких комунальна установа «Новомосковський районний трудовий архів» у складних реформаційних змінах не втратила підпорядкованості засновникові — Новомосковській районній раді.

Діяльність державних архівів спрямовується на забезпечення формування, збереженості та всебічного використання документів Національного архівного фонду. У зв'язку з цим в умовах змін адміністративно-територіального поділу держархів області здійснював постійний моніторинг управлінських рішень райдержадміністрацій стосовно збереження та можливого підвищення статусу архівних управлінь (відділів) райдержадміністрацій, забезпечення нормативної чисельності кадрового складу. Наведемо дані із систематизації відомостей про архівні управління (відділи) райдержадміністрацій за проведеним аналізом на початок 2022 р.:

№ з/п	Повна назва архівної установи	Підстава утворення або внесення змін до структури архівної установи	Статус архівної установи	Кількість відокремлених підрозділів	Штатна чисельність працівників
1	Архівний відділ Дніпровської райдержадміністрації	Розпорядження голови райдержадміністрації від 22.06.2021 № Р-185/0/291-21	Юридична особа публічного права	3	11

№ з/п	Повна назва архівної установи	Підстава утворення або внесення змін до структури архівної установи	Статус архівної установи	Кількість відокремлених підрозділів	Штатна чисельність працівників
2	Архівне управління Кам'янської райдержадміністрації	Розпорядження голови райдержадміністрації від 13.05.2021 № Р-27/0/306-21	Юридична особа публічного права	3	9
3	Архівне управління Криворізької райдержадміністрації	Розпорядження голови райдержадміністрації від 23.03.2021 № Р-164/0/56-21	Юридична особа публічного права	4	10
4	Архівний відділ Нікопольської райдержадміністрації	Розпорядження голови райдержадміністрації від 07.10.2021 № РК-105/0/322-21	Не має статусу юридичної особи публічного права	1	5
5	Архівний відділ Новомосковської райдержадміністрації	Розпорядження голови райдержадміністрації від 25.02.2021 № 10-к	Юридична особа публічного права	1	6
6	Архівний відділ Павлоградської райдержадміністрації	Розпорядження голови райдержадміністрації від 18.03.2021 № Р-44/0/335-21	Не має статусу юридичної особи публічного права	0	2
7	Архівне управління Синельниківської райдержадміністрації	Розпорядження голови райдержадміністрації від 10.03.2021 № Р-90/0/115-21	Юридична особа публічного права	5	11

При архівних відділах (управліннях) райдержадміністрацій тепер мають місце головний офіс, розташований, як правило, в адміністративному центрі району, та віддалені робочі місця, розміщені на місцях колишньої дислокації в адміністративних центрах ліквідованих районів. Так, головний офіс архівного відділу Дніпровської райдержадміністрації зна-

ходиться у смт Слобожанському, а його віддалені робочі місця — у селищах міського типу Петриківці, Солоному, Царичанці. Цей архівний відділ має для надання письмових відповідей на запити громадян та юридичних осіб повздовжній бланк, печатку, а також номерні печатки і кутові бланки для віддалених робочих місць. Новостворене архівне управління Кам'янської райдержадміністрації має головний офіс у м. Кам'янському та архівні відділи з присвоєними порядковими номерами: архівний відділ № 1 (розташований у м. Верхньодніпровську), архівний відділ № 2 (у смт Кринички), архівний відділ № 3 (у м. П'ятихатки). Усі названі відділи мають повздовжні бланки із назвою управління та номером відділу, а також печатки із порядковим номером відділу. Архівне управління Криворізької райдержадміністрації використовує повздовжні бланки з назвою управління та відокремлених структурних підрозділів та номерні печатки: Апостолівський архівний відділ із печаткою під № 1, Криворізький архівний відділ із печаткою № 2, Софіївський архівний відділ із печаткою № 3, Широківський архівний відділ із печаткою № 4. Архівний відділ Нікопольської райдержадміністрації має віддалене робоче місце в смт Томаківка, однак бланк єдиний, повздовжній з назвою архівного відділу, печатка також одна. В архівному відділі Новомосковської райдержадміністрації головний офіс розташований у м. Новомосковську та структурний підрозділ — архівний сектор — у смт Магдалинівка. У даному випадку використовується повздовжній бланк для архівного відділу з нумерованою печаткою, а також є бланк із підзаголовком «Архівний сектор», з адресою місцезнаходження у смт Магдалинівка, та печатка під № 1 для цього сектору. Архівний відділ Павлоградської райдержадміністрації розмістив за адресою свого місцезнаходження перевезені документи ліквідованого архівного відділу Юр'ївської райдержадміністрації, тому використовується один бланк і печатка з найменуванням архівного відділу Павлоградської райдержадміністрації. В архівному управлінні Синельниківської райдержадміністрації, яке у 2021 р. стало першим за роки незалежності структурним підрозділом райдержадміністрації зі статусом «архівне управління», налічується 5 відокремлених відділів: Синельниківський (у м. Синельниковому знаходиться головний офіс управління), Васильківський, Межівський, Петропавлівський та Покровський. Кожен відділ має на повздовжньому бланку підзаголовок із назвою відділу, є адреса місцезнаходження відділу, а також кожен відділ має власну нумеровану печатку зі своїм найменуванням. При розробленні бланків та печаток архівами використовувалися Методичні рекомендації Державної архівної служби України, частина 2, «Архівні відділи районних державних адміністрацій», схвалені протоколом засідання нормативно-методичної комісії Укрдержархіву від 04.02.2021 № 1 [2, с. 54—60].

Усі адресні дані зазначених архівних установ, а також архівних відділів міських рад, відомості про трудові та приватні архіви із прізвищами керівників, номерами телефонів та електронними адресами щороку оновлюються та розміщуються на сайті держархіву області разом зі списками фондів, які знаходяться в цих архівах на зберіганні. Також зазначимо, що користувачам надано можливість звертатися за архівною інформацією як на адресу головних офісів архівних управлінь (відділів) райдержадміністрацій, так і на адреси їхніх віддалених робочих місць, з урахуванням інтересів та зручності самих споживачів архівних послуг.

Для повноти відображення змін, які відбулися в системі архівних установ Дніпропетровської області, розглянемо організаційні моделі трудових архівів, що склалися в процесі децентралізації при створенні об'єднаних територіальних громад.

Потреба створення трудових архівів закріплена статтею 29 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [13], а також частиною першою статті 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [11], де зазначено, що до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать власні (самоврядні) повноваження, серед яких є централізоване тимчасове зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових або інших правовідносин юридичних і фізичних осіб на відповідній території, та інших архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду.

Так само у «Типовому положенні про архівну установу сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду» [17], наголошується, що трудовий архів створюється за рішенням органу місцевого самоврядування і утримується за рахунок коштів місцевого бюджету, коштів, отриманих за науково-технічне опрацювання і зберігання архівних документів, та коштів з інших надходжень, не заборонених законом. При цьому за територіальними громадами сіл, селищ, міст закріплено право засновувати об'єднаний трудовий архів, що створюється за рішенням районної ради на підставі делегування сільськими, селищними, міськими радами району, радами сільських, селищних, міських об'єднаних територіальних громад частини власних повноважень з його створення разом із передачею коштів відповідних бюджетів як субвенції на його утримання.

Повертаючись до початку заснування трудових архівів, зазначимо, що активна фаза їхнього створення розпочалася з 2005 р. Тривалий час вибудовувалися різновиди цих установ такі, як-от: трудовий архів при

міській раді або сектор трудового архіву при архівному відділі міської ради, трудові архіви сільських та селищних рад. Найбільш оптимальною та компактною показала себе модель об'єднаного трудового архіву на основі кількох територіальних громад. Особливо доцільним в умовах адміністративно-територіального реформування стало збереження трудових архівів, створених тими районними радами, які внаслідок укрупнення районів припинили свою діяльність. Це зумовлюється найважливішими для збереження та використання документів принципами: централізованості, стабільності, цілісності та неущожденості документів, наявності постійного приміщення, штату досвідчених працівників, відповідальності керівника архіву за загальний стан трудового архіву, достовірності й правильності оформлення виданих архівних довідок. Наразі маємо укрупнені райони, а міські, селищні та сільські ради увійшли до складу об'єднаних територіальних громад. Як приклад здійснення поступових, цілеспрямованих кроків на шляху до збереження цілісності трудового архіву в межах ліквідованого району, наведемо заходи з реорганізації Комунальної установи «Трудовий архів Широківського району» Широківської районної ради, де зберігалися документи чотирьох громад — Широківської селищної та Гречанопадівської, Карпівської, Новолатівської сільських. Керівниця трудового архіву письмово звернулася до районної ради — з питання передачі трудового архіву на баланс Широківської селищної ради, до голів громад — щодо затвердження муніципального договору для співфінансування трудового архіву, до Широківської селищної ради — про зміну назви трудового архіву на КУ «Широківський трудовий архів» Широківської селищної ради та затвердження Положення про трудовий архів. У відповідь було прийнято рішення сесії Широківської районної ради від 25 вересня 2020 р. № 588-56/VII «Про передачу цілісного майнового комплексу КУ «Трудовий архів Широківського району» Широківської районної ради із спільної власності територіальних громад сіл, селища Широківського району». Згідно з рішенням Широківської селищної ради від 07 жовтня 2020 р. №1121-37/VII все майно, закріплене за трудовим архівом, із спільної власності територіальних громад сіл, селища Широківського району взято на баланс Широківської селищної ради та передано у власність трудового архіву. Наступним кроком стало рішення сесії від 22 жовтня 2020 р. №1144-38/VII «Про зміну засновника, перейменування архіву та затвердження Положення в новій редакції». Відповідно до перереєстрації та зміни засновника трудового архіву виготовлено печатки, штампи, бланк трудового архіву, нові вивіски та оголошення. Також було ухвалено рішення Широківської селищної ради від 22 жовтня 2020 р. №1179-38/ VII «Про внесення змін до контракту з директором Комунальної установи «Широківський трудовий архів» Широківської селищної ради». Далі на розгляд Широківської селищної ради подано Програму за-

безпечення діяльності КУ «Широківський трудовий архів» Широківської селищної ради на 2021—2025 рр. Співфінансування наразі здійснюється громадами з урахуванням кількості документів, які зберігаються в трудовому архіві. Такі розрахунки виконує бухгалтер трудового архіву, а про всі витрати директор архіву систематично звітує перед громадами.

Здійснюючи науково-методичне керівництво і контроль за діяльністю архівних установ області, в тому числі трудових архівів, держархів області організовує навчання діловодів та працівників трудових архівів територіальних громад. Так, у грудні 2020 р. було проведено онлайн-семінар із керівниками архівних відділів (секторів) новостворених районів області з питань організації роботи трудових та відомчих архівів при об'єднаних територіальних громадах. У квітні 2021 р. у держархіві області спільно з Дніпропетровським регіональним відділенням всеукраїнської асоціації органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України» проведено відеосемінар-практикум із застосування законодавства на тему «Проблемні питання організації архівної справи та діловодства в територіальних громадах». Слухачами семінару стали 56 учасників, а саме: представники керівництва органів місцевого самоврядування, архівісти, діловоди, відповідальні за документування, упорядкування та зберігання документів Національного архівного фонду, а також за документи з кадрових питань, тривалого та тимчасового строків зберігання. На запитання слухачів семінару було надано відповіді з нормативно-правових питань та з практичного досвіду роботи архівного відділу Дніпровської райдержадміністрації та Покровського архівного відділу Синельниківської райдержадміністрації, наголошено про використання в роботі таких нормативних актів, як: Методичні рекомендації Укдержархіву «Організація архівної справи в територіальній громаді, частина 1» [1], Перелік соціально значущих видів документів, пов'язаних із забезпеченням соціального захисту громадян, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду [3], Порядок виконання архівними установами запитів юридичних та фізичних осіб на підставі архівних документів та оформлення архівних довідок (копій, витягів) [5], Правила пожежної безпеки для архівних установ України [7], Примірний номенклатури справ сільської (селищної) ради об'єднаної територіальної громади [9], Типове положення про архівний відділ міської ради [16], Типове положення про архівну установу сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду [17], Типове положення про експертну комісію державного органу, органу міс-

цевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації [18].

Так само на розширених виїзних засіданнях експертно-перевірної комісії (далі — ЕПК) держархіву області в 2017–2019 рр., а в подальшому, через пандемію коронавірусу, на дистанційних Zoom-засіданнях ЕПК за участю керівництва райдержадміністрацій, районних, сільських та селищних, міських рад, а також відповідальних за архів і діловодство установ та організацій міст Дніпра, Новомосковська, Павлограда, Тернівки, Дніпровського, Новомосковського, колишніх Солонянського, Магдалинівського, Петриківського, Царичанського районів розглядалися питання про стан діловодства та збереженості документів у трудових архівах, щодо складання описів справ, актів про вилучення документів, а також індивідуальні проблемні питання в роботі сільських та селищних територіальних громад щодо упорядкування та передавання справ на архівне зберігання. У травні 2021 р. відбулося Zoom-засідання ЕПК держархіву області з кураторами та фахівцями архівних установ Павлоградського району Дніпропетровської області як альтернатива запланованого виїзного засідання ЕПК в Павлоградському районі. У цьому засіданні взяли участь керівник апарату Павлоградської райдержадміністрації, керуючі справами Павлоградської районної ради та Тернівської міської ради. Розглянули питання роботи експертної комісії Павлоградської райдержадміністрації, про стан упорядкування та приймання управлінської документації від установ та організацій Павлоградського району, перспективи оцифрування документів Національного архівного фонду, стан роботи з документами в Павлоградській районній раді та Межиріцькій сільській раді, про роботу трудового архіву Межиріцької сільської ради, стан організації поточного діловодства у структурних підрозділах міської ради та їх взаємодію з архівним відділом райдержадміністрації. У рамках надання методичної допомоги трудовим архівам в організації планування їхньої роботи та подання ними звітності, держархівом області розроблено пам'ятку «Планування роботи Трудового архіву» [4] з додатками у табличній формі для можливості проведення аналітики досягнень або недоліків у роботі трудового архіву. При створенні пам'ятки з уніфікованими формами плану та звіту було взято за основу науково-методичний підхід Укрдержархіву до складення планово-звітної документації та пояснювальних записок до неї. На продовження методичної роботи держархіву області є потреба у розробці уніфікованої форми паспорта трудового архіву з урахуванням усіх напрямків його роботи і відображенням заходів щодо створення належної матеріально-технічної бази для збереження документів, які належать мешканцям громади, — забезпечення архівними приміщеннями, встановлення в них пожежної та охоронної сигналізації, засобів вентиляції повітря, використання автоматизованих архівних технологій тощо.

Зважаючи на те, що великої уваги потребувало надання методичної допомоги архівним відділам реформованих райдержадміністрацій, протягом серпня—вересня 2021 р. фахівцями держархіву області було записано та направлено архівним відділам райдержадміністрацій цикл відеокурсів із 7 тем: «Законодавчі та нормативно-правові акти з питань архівної справи та діловодства», «Складання номенклатури справ», «Порядок приймання документів на постійне зберігання», «Забезпечення збереженості архівних документів», «Фондування, організація обліку архівних фондів і присвоєння їм облікових номерів», «Складання та оформлення описів справ», «Використання архівних документів». До вищезазначених тем було розроблено тести, перевірено їх виконання та виготовлено сертифікати про проходження дистанційного відеокурсу із загальною кількістю слухачів — 41 особа.

Таким чином, держархів області тримає під контролем стан справ і першочергові потреби архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад, а також трудових і приватних архівів, спрямовує їх діяльність на дотримання вимог чинного законодавства, проводить науково-методичну роботу й упроваджує передовий досвід у практику діяльності архівних установ.

Бібліографічні посилання:

1. Організація архівної справи в територіальній громаді. Методичні рекомендації. Частина 1. Архівні підрозділи ОМС / Укрдержархів; упоряд.: М. І. Кузнецова, А. А. Левченко. Під ред. А. А. Левченко. Київ, 2020. 62 с.
2. Організація архівної справи в територіальній громаді. Методичні рекомендації. Частина 2. Архівні відділи районних державних адміністрацій / Укрдержархів; упоряд.: А. А. Левченко, О. Ю. Ткаченко. Під ред. А. А. Левченко. Київ, 2021. 150 с.
3. Перелік соціально значущих видів документів, пов'язаних із забезпеченням соціального захисту громадян, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 14.03.2013 № 430/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України від 18.03.2013 за № 428/22960.
4. Планування роботи Трудового архіву / Держархів Дніпропетровської області; уклад.: О. В. Шумейко. Дніпро, 2020. 22 с.
5. Порядок виконання архівними установами запитів юридичних та фізичних осіб на підставі архівних документів та оформлення архівних довідок (копій, витягів), затверджений наказом Міністерства юстиції України 02.03.2015 № 295/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 04.03.2015 за № 251/26696 (зі змінами).
6. Порядок здійснення заходів щодо утворення та реорганізації районних державних адміністрацій, а також правонаступництва майна, прав та обов'яз-

ків райдержадміністрацій, що припиняються, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 р. № 1321.

7. Правила пожежної безпеки для архівних установ України, затверджені наказом Міністерства юстиції України 27.11.2017 № 3790/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29.11.2017 за № 1446/31314.

8. Правила роботи архівних установ України, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.04.2013 № 656/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України від 10.04.2013 за № 584/23116 (зі змінами).

9. Примірний номенклатури справ сільської (селищної) ради об'єднаної територіальної громади / Укредержархів. УНДІАСД; уклад.: О.М. Загорецька. Київ, 2017. 43 с.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій: Закон України від 17 листопада 2020 року №1009-ІХ.

11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР (зі змінами).

12. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року № 586-ХІV (зі змінами).

13. Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 року № 3814-ХІІ (зі змінами).

14. Про реорганізацію та утворення районних державних адміністрацій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1635-р.

15. Про утворення та ліквідацію районів: постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 р. № 807-ІХ.

16. Типове положення про архівний відділ міської ради: затверджене наказом Міністерства юстиції України 16.06.2016 № 1693/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 23.06.2016 за № 885/29015.

17. Типове положення про архівну установу сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду: затверджене наказом Міністерства юстиції України 02.06.2014 № 864/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 05.06.2014 за № 592/25369 (зі змінами).

18. Типове положення про експертну комісію державного органу, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації, затверджений наказом Міністерства юстиції України 19.06.2013 №1227/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 25.06.2013 за № 1062/23594.

19. Типове положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2012 р. № 887.

ЧАСТИНА

/2

УДК 94 + 930.85] (477) “08/12” (092)

СЕРГІЙ СВИТЛЕНКО

*доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ОБРАЗИ ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Анотація. У статті показано, що образи історичного простору посіли помітне місце в інтелектуальній спадщині часів Київської Русі. У центрі уваги автора розмисли Іларіона, Нестора, Романа Мстиславича. За своїм характером зазначені образи набували індивідуальності та якісної різноманітності, виявляли себе в сакральних символах, метафорах тіла, узагальнюючих образах «руського народу», «руської землі» тощо. Безсумнівно, історичний простір як ментальний концепт є поняттям універсальним, синтетичним, який вбирав у собі не тільки історико-географічні смисли, а й етно- й духовно-історичні. Структури образів історичного простору функціонували не статично, а динамічно, узгоджуючись із концептом історичного часу.

Ключові слова: просторовий образ; моделювання простору; сакральна географія; ментальний концепт.

Поняття історичного простору, під яким розуміємо територію народу, країни, цивілізації з певною протяжністю і обсягом, що склалася у свідомості людей, є одним із фундаментальних концептів історіософського знання. Виняткова важливість досягнення історичного простору для утвердження української ідентичності на рівні ментального світорозуміння усвідомлювалася вітчизняними істориками ще в XIX — на початку XX ст. Розробка цього поняття в контексті проблеми історіогенезису послідовно простежується у працях Михайла Максимовича [8, с. 49—58, 68, 73, 78—79, 85, 86, 130—131, 134, 135, 136, 138, 144—145, 147—148, 151—153]. За словами Любомира Винара, «концепція території або ідея єдності українських земель» стала провідною ідеєю історичної й публіцистичної творчості Михайла Грушевського [2, с. 41].

Дмитро Яворницький також приділяв увагу питанням історичного простору у своїх наукових дослідженнях, присвячених козацькому періоду української історії, в тому числі у тритомній монографії «Історія запорозьких козаків». Дана проблематика присутня і в освітній діяльності вченого-історика, зокрема в його курсі «Історія місцевого краю», прочи-

таному на історико-філологічному факультеті Катеринославського університету [11; 12; 13; 14].

Цілком не випадково моделювання простору як ментального продукту певних локальних цивілізацій посідає чільне місце в сучасних студіях. В узагальнюючій статті Ірини Колесник «Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим» актуалізовано цілий набір просторових концептів, у тому числі «просторовий образ», «географічний образ», «просторова ідентичність», «територіальна ідентичність», «локальні міфи», «культурний ландшафт», «локус». Важливою уявляється й представлена авторкою періодизація просторових знань та уявлень. Зокрема, у полі зору дослідниці опинилися особливості давньоруського усвідомлення просторовості [5, с. 138, 144].

У цьому аспекті І. Колесник відмітила, що *«у східнослов'янській свідомості давньокиївської доби також домінувала тілесна просторовість»*. Прикметно, що на ментальній мапі давніх слов'ян Київ постав як «матір міст руських». *«Тілесне сприйняття простору, — зазначала дослідниця, — було лінійним, одномірним, як лінія-шлях між пунктами проживання, ... яка об'єднувала селища, міста і містечка в територіальну цілість»*. Не можна не погодитися і з таким спостереженням авторки: *«У східних слов'ян річки, річкові системи слугували природними кордонами території, вони ж визначали основні маршрути цивілізаційного руху та процесів культурної колонізації, освоєння простору»* [5, с. 140].

Втім, концепт історичного простору давньоруського періоду заслуговує на детальніший розгляд. Адже віддзеркалення певної території в ментальному усвідомленні людей у певному історичному часі залежало від багатьох чинників, зокрема таких, як державно-політичний, соціально-економічний, духовно-релігійний, етнокультурний, історико-демографічний тощо. Все це актуалізує спробу вивчення образів історичного простору в інтелектуальній спадщині Київської Русі.

Одним із перших у давньоруській історіософській традиції прагнув осягнути проблему історичного простору митрополит Іларіон — автор «Слова про Закон і Благодать». Мислитель намагався збагнути сенс історії і в цьому контексті з'ясувати місце і роль Русі у світовому просторі держав і народів. У цьому зв'язку виразно звучить основна тема твору — уславлення Руської землі, її князів. Не випадково Іларіон умістив у своєму творі «похвалу Володимирові», «Похвалу народу руському», знов «Похвалу Володимирі», «Похвалу Ярославу Мудрому і Києву», «Слово до Володимира». Можна дійти висновку, що концепт історичного простору Іларіон розглядав, використовуючи антропологічні маркери (в образах великих князів Володимира і Ярослава Мудрого) та етнічні маркери (народ руський), які визначали онтологічне і водночас духовно-культурне й суспільно-політичне начала певної руської території [10, с. 209—214].

Мислитель обрентував погляд на руський народ як на «народ новий», що претендує на роль суб'єкта нинішнього, завершального етапу людської історії. Руська земля розглядалася як Богом обране місце, якому судилося стати центром спасіння людства на Страшному Суді [4, с. 59, 61].

Відповідальність Русі перед іншими народами відбувається через осмислення не тільки духовної тріади: «язичництво — юдаїзм — християнство», а й через осягнення інших тріад історико-географічних та історико-персоналістичних: «Єрусалим — Константинополь — Київ» та «Мойсей — Константин — Володимир». Молитовне звертання «до Бога усієї землі нашої» знаменувало погляд на Русь як вінець земної історії людства, як центр спасіння людства, як місток, що пов'язує земну історію людства з небесною. При цьому ключова роль у творенні історії належала Богу, якого Іларіон називав «Владикою», «Царем», «високим і славним Чоловіколюбцем» [4, с. 59, 63; 10, с. 214].

Однією з важливих тем «Слова...» є тема сакрального Києва, яка подає панегірично. У заключній частині твору автор оспівував Софію Київську — храму на честь Премудрості Божої, створеного наступником Володимира Святославича — Ярославом Мудрим. Саме у величаво-піднесеному образі храму Софії Київської вбачається символічне втілення Русі, що не є випадковим. За допомогою образу храму Софії Іларіон прагне показати історичний зв'язок Києва і Константинополя, який теж має подібну окрасу — храм Премудрості Божої [4, с. 59, 61].

В Іларіона проблема історичного простору пов'язана з проблемою історичного часу, в межах якого відбуваються історичні зміни на певній території. Саме воля Бога (*«він один творить чуда, поклав Закон, що передує Істині і Благодаті»*) лежить в основі процесу історичного буття, закономірності історичних змін. На думку Іларіона, закономірність історичного розвитку людства полягає в наявності цих двох періодів, які змінюють один одного.

У реалізації закономірності зміни Закону Благодаттю виявляється рух історії, що здійснюється з волі Бога, спрямовується поза власні межі до вічності. Його головним виявом є процес поступового поширення християнства на всі народи світу. Лише у вічності уможливується остаточне здійснення історії. Цей рух історії відбувається невідпинно по висхідній. Боротьба Добра і Зла не є субстанційною основою історії. Зло не субстанційне. Це — тінь, яка не дає змогу побачити світло, яке посиляє Сонце. Тому історія спасіння уявляється як прозрівання людини.

Кульмінаційним моментом історії людства є Боже втілення, яке становить апогей на шляху до спасіння людства. Іларіон змальовує земний шлях Ісуса Христа, показує повноту його Божої природи. Звернення до теми Христа є необхідним, щоб перекинути місток до настання Благодаті, етапу, на якому у всесвітньо-історичний контекст вписується і Руська земля,

руський народ. Хід історії людства після втілення Христа Іларіон розглядав як процес прилучення до нового вчення нових народів, до яких належав і народ руський [4, с. 56—57, 58].

Таким чином, християнська віра об'єднує різні території в єдиний рух історії, який тлумачиться Іларіоном як процес універсальний, цілісний, провіденційний. Його сутність полягає в поширенні християнської віри серед різних народів. Адже Господь відкриває *«силу Свою святую перед всіма народами»*, які бачать спасіння *«у всіх кінцях землі»*. Відтак мислитель впроваджував думку про рівноправність усіх народів, які прилучилися до благодаті. Не був виключенням і народ руський [1, с. 227—228; 10, с. 208].

Образ історичного простору посів чільне місце в «Повісті врем'яних літ». Власне саме з нього й почав свою літописну оповідь Нестор, використовуючи при цьому біблійний сюжет про поділ світу після потопа між синами Ноя — Симом, Хамом і Яфетом. У цій просторовій частині світу своє місце посіла й Русь. Із цього приводу автор, зокрема, писав: *«В Яфетовій же частині сидить русь, чудь, і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва, зимигола, корсь, летьгола, ліб. Ляхи ж, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід, — до наділу Симового»* [7, с. 1].

Автор «Повісті...» подав власне осягнення просторової та часової ідентифікації людства та Русі. Історичний простір мислився в той час не як абстрактний та однорідний, а як індивідуальний та якісно різномірний. *«Всі мають звичай свої, і батьківські закони, і перекази, кожен норів свій»*, — зазначав автор «Повісті...». Посилаючись на Георгія Амартола, Нестор стверджував: *«Бо кожному народу є спільний писаний закон, а другому — обичай, що вважається беззаконним батьківським заповітом»* [10, с. 234].

Для розуміння історичного простору в інтерпретації Нестора як своєрідної сакральної географії розглянемо модель картини світу давньоруської книжної культури, запропоновану авторами монографії «Давньоруські любовуди». На думку В. Горського та його колег, це була певна реальність, що представляла замкнену систему із зонами, спрямованими від периферії до центру. Головне місце надавалося сфері святості як вищій в ієрархії земних просторових зон. Ієрархізована картина світу спиралася й на інші характеристики, зокрема на дуалізм, теоцентризм, антропоморфізм. Часовий вимір підпорядковувався переходу до нового стану, зустрічі з Вічністю.

У зовнішньому просторі давньоруської культури виділяються такі смислові, або сакральні центри, як Земний Рай, Єрусалим, святі християнські місця (Близький Схід, Грецька земля з Афоном і Солунню, Рим), Візантія з Константинополем. Внутрішній простір — це, насамперед: Київська

Русь, Київ, єпархіальні центри, локальні монастирі або ж храми, місце поховання святого або ж місце явленого дива. Як до макрорівня, так і мікрорівня, крім святих місць, входять нейтральні (розряджене тло), та і грішні землі (зони забуття). Тим самим складається бінарна структура — зовнішній і внутрішній простір, кожний з яких є неоднорідним.

Вимір святих місць містить дві осі. Перша являла собою ієрархічну вертикаль: Земний Рай — Єрусалим — Афон, Константинополь, Солунь, Рим — Київська Русь — Київ, яка спрямовує весь земний простір за межі природного світу до Небесного, божественного плану буття. Інша вісь — вертикаль, яка підтягувала довколишній периферійний земний простір. Сакральний вимір демонстрував здатність транслявати свою властивість у просторі й часі не тільки в канонічному й архетипічному минулому, а й актуальному теперішньому. Відтак зустрічаємо поєднання християнської моделі світу з дохристиянською [4, с. 77—78].

У створеній русичами власній сакральній географії самодостатнє місце посідав Київ, який у «Повісті врем'яних літ», як ідеться в літературі, згадується понад 130 разів, перевищуючи будь-яке інше місто Русі. Центром земного простору виступала Земля Руська, а її осередком — Київ. Отже, можна вести мову про киевоцентризм, адже духовна енергетика цього міста визначала давньоруські параметри просторово-часової орієнтації [4, с. 82, 85].

Перші сторінки «Повісті врем'яних літ» містять надзвичайно важливі свідчення концептуального рівня щодо особливостей давньоруської просторової моделі світу. Русь у центрі світу, але принципи побудови «своєї» історії залишалися біблійними: слов'яни розселилися серед 70 язиків, продовжуючи традицію Св. Письма, досягли центру Києва. Автор «Повісті...» виокремлював «словенський рід» із цілою низкою племен, які об'єднуються християнством: «єдиним хрещенням», «єдиною вірою», одним законом [10, с. 233, 235]. Введення Русі до біблійного, християнського контексту покликане необхідністю включити її до всесвітньо-історичного простору і тим самим забезпечити свій топокосм укоріненням у християнському космосі.

Не випадково Нестор приділив особливу увагу відносинам Русі і Візантії, показав прагнення руських князів від Олега до Ігоря та Святослава жити з греками в мирі та за договорами. Автор «Повісті...» позитивно оцінив діяльність княгині Ольги — «предтечі християнської землі», яка являла собою «руське пізнання Бога, Початок нашого з ним примирення» [10, с. 235—241, 244].

Наступним завданням літописця була легітимізація сакрального виміру Києва та його обрунтування — у новозавітній історії. Мислителем змальовувалась обраність київського топосу з-поміж решти руських земель. Від імені Господа Бога за посередництва Св. апостола Андрія освячува-

лися київські схили, які благословлялися й пов'язувалися з Небом. Так виникало силове поле святості Києва.

Сакралізація Києва посилювалась із прийняттям християнства князем Володимиром. Набували сили такі сакральні комплекси, як Десятинна церква, згодом — Софійський собор та Печерський монастир, які домінували над язичницькими святилищами. Виникала християнська просторова структура, в якій особливе місце належить осереддям християнського космосу — церквам і монастирям. Етапною в історії Русі стала дискусія про віру та прийняття християнства князем Володимиром. Отже, Київ — місто Божої благодаті — мало передвизначеність його подальшої долі, долучалося до витоків християнства та Священної історії. «Повість врем'яних літ» — найважливіша інтелектуальна спроба, що сприяла сакралізації давньоруського простору і тим самим заклала передумови для появи пізнішого феномену «Святої Русі» [4, с. 88—90, 95—96, 108].

Орієнтація автора за межами власних територіальних кордонів мала свою своєрідність, яка характеризувалась усвідомленням винятковості й гідності «землі Руської», рівності її серед інших християнських держав, а відтак власним патріотизмом.

У «Повісті...» порушувалася низка й інших історіософських проблем. Для авторського бачення притаманний широкий часовий вимір історії. Він згадував позачасову священну історію від Адама і Єви, але зосередив увагу на періоді від VI ст., тобто часу князя Кия і довів оповідь до 1110 р. Початок руської історії напоєно героїзмом, уславленням князів київських: Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира. Але шанобливе ставлення до героїчного минулого перетворювалося в повчання до сучасників. «Повість...» відтворювала рух історичних подій. У центрі внутрішнього історичного часу знаходиться Київ — «мати градів руських». В його історії можна виділити утробний стан, дитячий стан (доба Олега), період юнацьких шукань (доба Святослава) та добу символічного повноліття Києва (стадія пов'язана з іменем князя Володимира) [4, с. 88—90]. Таким чином, можна вести мову про доповнення в «Повісті...» просторової картини Русі часовою системою історичних координат.

Наприкінці XII — у першій половині XIII ст. на східноєвропейських теренах відбувався процес поглиблення політичної поліцентризacji й роздроблення Київської Русі. За умов, коли Київ залишався лише номінальним центром Русі, а удільні князівства ставали самостійними державами, на півдні колишньої Русі—імперії набула розвитку й могутності Галицько-Волинська держава, яка прагнула перебрати на себе функції спадкоємниці Київської Русі. Творцем Галицько-Волинської Русі став один із найвидатніших державних і політичних діячів української історії князь Роман Мстиславич, який в 1199 р. об'єднав Володимирське князівство (Волинь)

й Галичину, утворивши справжнє королівство, одне з найбільших у тодішній Європі.

Роман Мстиславич належав не тільки до визначних південноруських військово-політичних та державних діячів, а й до оригінальних мислителів. Підстава до такої думки міститься в «Історії Російській» В. Татищева, в якій йшлося про проєкт «доброго порядку» облаштування державного устрою Русі Романа Мстиславича, висунутий десь у 1203—1204 рр. Його поява спричинилася новою розстановкою сил на Русі, коли став реальним фактом занепад Києва, а на перший план на руському історичному просторі вийшли нові політичні центри — Володимиро-Суздальське і Галицько-Волинське князівства. Подальше наростання відцентрових тенденцій поєднувалося з посиленням зовнішніх загроз зі Сходу і Заходу. За цих несприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин Русь як єдиний історичний простір могла припинити існування [3, с. 16; 6, с. 31, 35].

Прагнучи відвести цю перспективу, Роман Мстиславич запропонував впровадження на Русі, за словами Михайла Брайчевського, «ідеї курфюршества», напевно, запозиченої з Німеччини. План «доброго порядку» Романа Мстиславича обмежував коло можливих претендентів на верховну владу на Русі членами шести гілок княжого дому. Як помітив Михайло Брайчевський, прагнучи зберегти рівновагу між трьома основними осередками руського історичного простору, Роман Мстиславич представив у своєму проєкті два князівства Південної Русі з центрами в Галичі та Чернігові, Північно-Західну Русь на чолі з Полоцьком та Смоленськом та Північно-Східну Русь з центрами в Суздалі та Рязані. В межах кожної з удільних земель князь пропонував запровадити принцип майорату, тобто порядку, коли князівський стіл і князівство передавалися старшому сину замість старого поділу вотчини між всіма синами, який неминуче поглиблював політичну роздробленість. Упровадження «доброго порядку» завдавало феодальній роздробленості серйозного удару [1, с. 522—524].

Як відмічав Петро Кралюк, *«за цим проєктом Русь мала би перетворитися в конфедеративне утворення, суб'єкти якого би визнавали певні правила гри і при потребі надавали один одному допомогу»*. Така східноєвропейська конфедерація мала б свого главу — першого серед рівних, і подібний порядок функціонував у Священній Римській імперії [6, с. 35].

У стислий історичний термін Роман Мстиславич створив у рамках Галицько-Волинської держави новий єдиний південноруський (український) історичний простір, об'єднавши землі від Карпат до Дніпра. Проте припинити дезінтеграцію старого історичного простору, консолідованого за часів Русі зі столицею в Києві, галицько-волинський князь не зміг. Подальшому утворенню проголошеного «доброго порядку» стала на заваді загибель Романа Мстиславича у військовому поході 1205 р. Втім сама спроба утворення на Русі початку XIII ст. «доброго порядку» вельми

симптоматична і свідчить про існування у свідомості частини тодішньої еліти, виразником якої був галицько-волинський князь, та достатньо широких верств народу, прагнення зберегти, нехай у видозміненому вигляді, єдиний давньоруський історичний комплекс [3, с. 26–27, 197].

Об'єднання Волині, Галичини, більшої частини Правобережного Полісся, Київщини, Пониззя (середня течія Дністра), Поділля, Буковини, Побужжя («України») в межах південноруської (української) середньовічної держави Романа Мстиславича поклало початок Галицько-Волинській Русі Романовичів, яка стала помітною історичною реальністю на Сході Європи впродовж 150 років. Як відмічав Олександр Головко, в XIII — першій половині XIV ст. *«існувала стабільна тенденція до об'єднання та збереження єдності земель Південно-Західної Русі»* [1, с. 512; 3, с. 198, 201].

Важливо, що авторитет галицько-волинських князів знайшов відповідне підкріплення в титулатурі. За даними Іпатського літопису, князь галицький Роман Мстиславич був *«великим князем»* і *«державцем всієї Руської землі»* [7, с. 368]. Західноєвропейські хроністи використовували стосовно Романа Мстиславича титул суверенного володаря — *«rex»* («король»). Згодом, у 1253 р. Данило Романович Галицький отримав від папського послання королівську корону і відтак здобув титул короля [3, с. 197].

Нашестя татаро-монголів, зокрема трагічна поразка русичів у битві на р. Калка, Батіїв погром — все це призвело до поширення есхатології, яка репрезентувала релігійні й соціально-філософські уявлення про кінець світу та завершення історії, що за своєю сутністю містять й історіософський зміст. Падіння Києва під ударами полчищ хана Батия в 1240 р., загарбання інших руських князівств спричиняли розгубленість, страх і паніку серед людей, що неминуче вело до втрати звичної системи історичних координат. Не випадково літописні оповіді, можливо, київського походження трактують появу татаро-монгол на Калці як передвістя кінця світу, а навалу Батия 1237–1241 рр. — як наслідок покарання Бога за гріхи. Цікаво, що в Галицько-Волинському літописі в описах битви на Калці та спустошливому поході хана Батия не міститься есхатологічних мотивів [9, с. 51–53].

Таким чином, образи історичного простору знайшли помітне місце у спадщині мислителів часів Київської Русі. За своїм характером вони набували індивідуальності та якісної різноманітності, виявляли себе в сакральних символах (Київ, Софія Київська), метафорах тіла (Київ — матір міст руських), узагальнюючих образах «руського народу», «руської землі» тощо. Безсумнівно, історичний простір як ментальний концепт є поняттям універсальним, синтетичним, який вбирав у собі не тільки історико-географічні смисли, а й етно- й духовно-історичні. Образи історичного простору Русі утверджувалися на тлі звуження язичництва і поширення християнської віри, боротьби єдинодержавства і поліцентризму й

роздробленості. Структури образів історичного простору функціонували не статично, а динамічно, узгоджуючись з концептом історичного часу.

Бібліографічні посилання:

1. Брайчевський М. Вибране. Том 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / Упоряд., передм., наук. ред. і анот. імен. по-кажч. Ю. Кухарчука. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. 720 с.
2. Винар Любомир. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації: Ст. і матер. / Упоряд. і вступ. ст. І. Гирича. Київ: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. 304 с.
3. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. 249 с.
4. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 304 с.
5. Колесник І. І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Український історичний журнал. 2012. № 5. С. 135—156.
6. Крालюк П. Західні орієнтири Романа Мстиславича. // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 31—37.
7. Літопис руський / Пер. з давньорус. А. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
8. Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. Київ: Вища школа, 2004. 504 с.
9. Ставицький Вадим. Київ і київське літописання в XIII столітті / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2005. 106 с.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Т.1: (X—XV ст.) / упоряд. О. Сліпушко; ред. тому Ю. Косенко. Київ: Дніпро, 2001. 632 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1 / ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; передм. В. А. Смолія. Київ: Наук. думка, 1990. 592 с.
12. Там само. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1990. 560 с.
13. Там само. Т. 3. Київ: Наук. думка, 1993. 586 с.
14. Яворницький Д. І. Історія місцевого краю. Курс лекцій, які читані в Катеринославському університеті 1920—1921 рр. / Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. І, спр. 22345, ч. 1—3.

УДК 910.4(474.2:477)

ЙОРГЕН ХІДМАН¹

ліценціат соціальних наук,

викладач,

Німецька школа Стокгольму, Швеція;

СВЯТОСЛАВ ЧИРУК

кандидат історичних наук,

заступник директора з наукової роботи,

Комунальне підприємство «Музей історії Дніпра»

Дніпровської міської ради

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ШВЕДСЬКИХ СЕЛЯН З ОСТРОВУ ХІЙУМАА ДО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У 1781—1782 РОКАХ. НОВІ ФАКТИ ТА ІДЕЇ

Анотація. У статті наводяться раніше невідомі факти з історії переселення шведських селян з Естонії до України в 1781—1782 рр. та нові подробиці з історії заснування Старошведської колонії. Вказуються дані з історії життя старошведських поселенців на острові Дагьо (Хійумаа), обрання місця для колонії, лікування колоністів у дорозі, спорудження будинків. Автори реконструюють маршрут, яким шведські переселенці їхали з Естонії до України. Завдяки співставленню різних джерел та результатів етнографічних досліджень уточняється доля окремих переселенців.

Ключові слова: Старошведська колонія, переселення, усна традиція, лікування, зимівник.

Вступ

У 1781 р. 967 шведських селян з острова Дагьо (суч. о. Хійумаа, Естонія) переселили до Південної України, де вони заснували колонію Старошведську² (суч. с. Зміївка, Бериславського району Херсонської обл.). Історії цього населеного пункту присвячено кілька книг та дисертацій [10; 7; 6; 27; 34], а дві статті безпосередньо розповідають про переселення шведів до України [9; 12]. Утім, чимало аспектів, які стосувалися

¹ Jørgen Hedman.

² Первинна назва колонії — Шведська колонія. Старошведською вона почала називатися після заснування поруч від неї німецьких поселень у 1804 р., але з огляду на історіографічну традицію та задля уникнення плутанини у тексті статті поселення фігурує під назвою «Старошведська колонія» незважаючи на період. — С. Чирук.

безпосередньо ходу переселення, досі залишалися невідомими. Зокрема, це маршрут, яким шведські колоністи їхали з Естонії до України, особливості самого переїзду та облаштування колонії, доля окремих переїжджих. Уточнити ці моменти вдалось завдяки співставленню матеріалів різних джерел та залученню документів Державного архіву Дніпропетровської області, які раніше не використовувалися дослідниками.

Життя на о. Даьо (суч. о. Хійумаа, Естонія)

Під час своїх літніх візитів на острів Хійумаа в 1920-х рр. дослідник шведського діалекту з Уппсали — Нільс Тіберг записав кілька інтерв'ю з останніми шведами із селища Роотсікула (Rootsiküla)¹ у парафії Рейгі (Reigi). Руутсікула було маленьким залишком колись великого села Рьоїкс (Röicks). Цей залишок утворювали ферми, прилеглі до будинку священика. Тіберг записав деякі свідчення, які сягали подій 1781 р. та про які досі пам'ятали старі люди, що тут мешкали. Одним із його респондентів була стара жінка Маре Огга (Mare Ogga), народжена у 1855 році. Вона була донькою Марії Сімонсдоттір Бьор'єр (Mari Simonsdotter Børjer) з ферми Мікас-Сімас (Mickas-Simas) у Руутсікула — тій частині Рьоїксу, що належала вікарію. Її батько — Сімон Йоганссон Бьор'єр (Simon Johansson Børjer) був народжений у 1827 р. Її ж бабусею по батьковій лінії була Анна Матсдоттір, 1797 року народження, донька Міккаса Матса Крістіанссона (Mickas Mats Christiansson) та Анни Павелсдоттір (Anna Pavelsdotter).

Прабабця Маре Огги, Анна Павелсдоттір народилася у селищі Мальмас (Malmas), полишеному шведами у 1781 р.² Вона побралася з Міккасом Матсом Крістіанссоном у 1779 році. Матс був народжений у 1753 році на одній з десяти ферм, що належали вікарію з Рейгі, тобто тих, які були відведені для утримання пастора. Рідне ж селище Анни — Мальмас, яке складалося усього лише з чотирьох ферм, відносилось до маєтку Гогенгольм (Hohenholm). Її мати походила із цього селища. Після того як вона вийшла заміж у 1739 році, її чоловік, як зять, став господарем ферми. Їх звали Павел Сімонссон (Pavel Simonsson) та Агнета Гіндріксдоттір (Agneta Hindriksdotter). У 1781 р. вони були вже старими. Новим власником ферми став їх старший син — Міхель Павелссон (Mickel Pavelsson) — брат Анни Павелсдоттір. Усі ці люди належали до маєтку Гогенгольм та зголосилися на переселення у березні 1781 року. Аж ось прийшов час переїздити.

¹ Шведське село (ест.).

² Основна маса шведських переселенців до України походила з найбільшого в окрузі селища Рьоїкс, але разом з ними вирушили й мешканці менших селищ, зокрема й Мальмасу. — С. Чирук.

Стара Маре Огга розповіла Нільсу Тібергу, що чула від її бабусі те, що та у свою чергу чула від своєї матері — Анни, яка походила з родини тісно пов'язаної з тим, що відбувалося влітку 1781 року. Це була сумна історія прощання. Коли старе подружжя (Павел Сімонссон та Агнета Гіндріксдоттір) приїхало попрощатися до Мальмасу з донькою, вона при-тулилася до стіни будинку і розридалася. Жінка спитала чи можуть батьки залишитися з нею, в Руутсікулі? Але її брат наполіг: «Там де помру я, помруть і вони», бо він був за них відповідальним. Донька з батьками знову розплакалася, після чого її мати взяла її за руку і сказала: «Відпусти нас. Небеса будуть нашим дахом, а земля — долівкою» [32]. Разом із цим Нільс Тіберг занотував ще одну цитату Маре Огги: «Хтозна де тепер по-коються їх рештки у Росії?» [31].

Доньку Матса Крістіанссона та Анни Павелсдоттір — Лізу охрестили 20 серпня 1781 року [22]. Це були останні хрестини у церкві Рейгі перед тим як менш ніж за тиждень після цього більшість шведів полишить Даго. Зазвичай на хрестинах було від п'яти до семи хрещених, але цього разу їх було одинадцять! Одним із них був Міхель Павелсон (Mickel Pavelsson), дядько дитини, а також — той самий чоловік, який за кілька днів після цього вирішить, що його старі батьки мають поїхати з ним у довгу подорож до України. Швидше за все, що ці хрестини характеризувалися змішаними почуттями — радістю через те, що молоде подружжя хрестило свого первістка, невпевненістю у завтрашньому дні та розумінні того, що члени цієї родини більше ніколи не зустрінуться. Що трапилося з ними потім? Згодом ми повернемося до цього питання.

Та був ще один спогад про ці події, збережений останніми шведами Руутсікула. Нільс Тіберг писав: «хотілося б згадати ще один епізод щодо переселення. Про нього розповідали обидва нащадки з родини Бьор'єр, що походили з ферми Мікас-Крістіанссона. Під час переходу через ліси між Рейгі та селищем Кярдла (Kärdla) один чоловік відлучився за приватним дорученням. Він сховався у лісі та повернувся назад, вирізавши на со-сні рік цієї події. Це трапилося у «Кіддас-Місс'ян» (Kiddas-Myssjan) — болотяній місцевості, яка належала селищу Кіддас (Kiddas), — «це з цього боку Корсбакана (Korsbackan)¹, біля Хобакана (Håbackan)», — повідомила Ліза Гіндерс (Lisu Hinders) (народжена у 1853 р. у родині Бьор'єр; згодом вийшла заміж за чоловіка з ферми Гіндерс у Кіддасі). «Ту сосну вже давно зрубали, бо вона була гнила», — додала вона. — Але люди зі сто-рони Міккаса-Крістіанссона стверджують, що цю сосну зрубали, коли

¹ Хрестовий пагорб (швед.). За легендами — місце, на якому пастор з Рейгі справив про-щальну службу для шведів, які переїздили до України. На честь цієї події на цьому місці і сьогодні залишають саморобні хрести. Одна з туристичних принад острову Хійумаа.

представники влади розширювали дорогу, а напис перемістили на інше дерево» [25, s. 7–22].

Хто був цим чоловіком? Ліза Гіндерс казала, що це була людина із селища Сігалет (Sigalet), а її сестра Маре стверджувала, що це був церковний наглядач. У свою чергу Міккас Анна Бекман (Mickas Anna Bäckman) запевняє, що це був чоловік із півострову Такен (Takenpeninsula). Так чи інакше, ми можемо стверджувати, що це була людина, яка не прагнула відмовлятися від своєї ідентичності. Від Хобакана починається дорога на півострів¹.

Вивчаючи церковний архів, Йоргену Хідману вдалось виявити людину, яка могла бути цією особою. Андерс Йоганссон (Anders Johansson) народжений у 1760 р. у селищі Тарріс (Tarris), мав бути серед людей, які підлягали переселенню. Його старший брат із родиною (номер 117 у «Списку Синельникова»²) переїхав до України. Андерс, імовірно, сховався, бо не фігурував у ревізії, яка відбулась на острові у 1782 р. [28]. Але, раптом, знову з'явився в документах у вигляді хрещеного батька в 1787 р. Згодом — одружився та мав кількох дітей³ [22]. Він мешкав на одній із ферм — Дебек (Deback), у Рейгі, яку залишили шведи, яких переселили через позицію власника Гогенгольма⁴ [22].

Схоже на те, що історія про чоловіка, який втік і повернувся, могла бути історією про Андерса Йоганссона із Тарріса. Невідомо, чому він повернувся, але цілком може бути, що причина була проста — любов.

Передумови еміграції

Маєток Гогенгольм, а також інші маєтності — Пюхалеп-Гроссенхоф (Pühalep-Grossenhof), Путкас (Putkas) та Хейнхоф (Hienhof), розташовані на острові Дагьо, були повернуті родині Делагарді-Стенбок (De la Gardie-Stenbock)⁵ у два етапи, в 1755 та 1768 роках під час так званої «реституції». Маєток Гогенгольм було вилучено на користь шведської корони у 1691 р., а у XVIII ст. російською владою передано у власність графині Еббі Маргарити Стенбок (Ebba Margareta Stenbock), уродженої

¹ Півострів Такен.

² Утверджена в історіографії назва списку шведських переселенців до України з острову Дагьо, укладеного в 1781 р. Оригінал зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області (Ф. 134. Оп. 1. Спр. 1. 23 арк.).

³ Андреас Йоганссон (Anders Johansson) задувався в якості хрещеного батька дочки Гіндріха Сіфферсона (Hindrik Sifferson) — Анни під час хрестин 10 жовтня 1787 р.

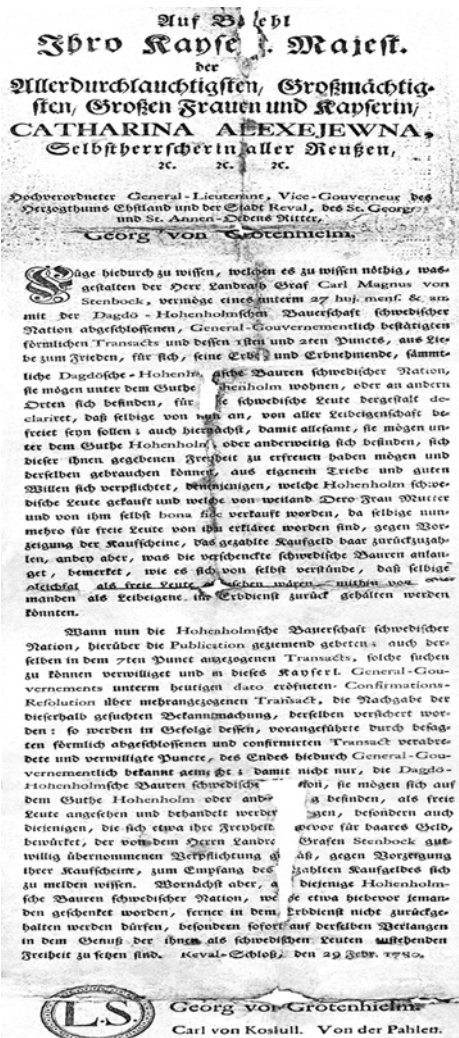
⁴ Андреас Йоганссон та його дружина Ліза охрестили свою доньку Марію Єлизабет 5 серпня 1793 р. у Рейгі Дебек (Reigi Deback).

⁵ Родина магнатів зі Швеції, яка у XVII — XVIII ст. володіла значною частиною острову Дагьо.

Делагарді. Власники одразу почали підіймати податки, як для поневоле-них естонців, так і для вільних шведів. Це зайшло іще далі після смерті Еббі Маргарети у 1775 р. За часів господарювання її сина — графа Карла Магнуса Стенбока (Karl Magnus Stenbock) (1725—1798) особисто вільних шведських селян продавали в якості слуг до інших маєтків, обмінювали на коней та мисливських собак, і, якщо вірити переказам, навіть програвали в карти. Шведи протестували проти цього і навіть найняли професійного німецького адвоката, аби він захищав їх інтереси. Через це у вересні 1779 р. цих селян погрожували виселити — 60 фермерів і одного орендаря із селища Рьоікс, а з ними 50 фермерів і 7 орендарів із малих селищ. Інший маєток — Пардас (Pardas) разом із великим селищем Кертелль (Kertell) перебували у державній власності до 1793 року. Незабаром боротьба шведських селян проти кріпацтва перетворилася на величезний конфлікт, в якому мова йшла про саме їх існування. Він включав рівень оподаткування, право на вихід та інші питання. Судовий процес подолав кілька інстанцій, починаючи від окружного суду до Ревельської губернської канцелярії і завершуючи Юстиц-колегією Ліфляндських, Естляндських і Фінляндських справ.

В документах згадуються кілька речників шведських селян. У липні 1779 р. серед них: Петер Сімонссон (Peter Simonsson) із невеликого селища Котста (Kotsta) разом із Крістіаном Крістіанссоном (Christian Christiansson), Андерсом Матссоном (Anders Matsson) з Рьоікса, Іоранном Ганссоном (Johan Hansson) з Каусти (Kausta) [21]. У січні 1780 р. селян представляли: Нільс Сімонссон (Nils Simonsson) та Мартін Гіндрікссон (Martin Hindriksson) з Рьоіксу, Гіндрік Ларссон (Hindrik Larsson) з Кіддасу, Павел Крістіанссон (Pavel Christiansson) з Котста та Ганс Йоранссон (Hans Jöransson) з Канапаакс (Канарпääks) [23]. У жовтні 1780 року представниками шведських селян були: Гіндрік Павелссон (Hindrik Pavelsson) та Матс Бертельсон (Mats Bertelsson) з Рьоіксу разом із Мікелем Мортенссоном (Mickel Mårtensson) з Котста та Гансом Ганссоном (Hans Hansson) з Кіддасу. У січні 1781 року речниками названі Мікель Мортенссон із Котста та Крістіан Сімонссон (Christian Simonsson) з Рьоікс [23].

На початку березня 1781 р. граф Карл Магнус Стенбок, програвши судовий процес проти шведських селян, продав свої маєтки на острові Дагьо барону Отто Рейнгольду Людвігу фон Унгерн-Штернбергу (Otto Reinhold Ludvig von Ungern-Sternberg). Невдовзі після цього Унгерн-Штернберг уклав зі шведськими селянами нову угоду, згідно якої їм було дозволено залишитись у своїх господарствах за винятком трьох лідерів селян, яких він виселив. Це були: Андерс Матссон (Anders Matsson), Андерс Крістіанссон (Anders Christiansson) та Іоранн Ганссон (Johan Hansson) із Каусти (Kausta) [24].

Мал. 1. Копія угоди про свободу шведів від 1780 р.¹

¹ Копія належить родині Тегельберга (Tegelberg) в Рікуллі (Rickull) в материковій Естонії. Походить від Гіндріка Ларссона, який покинув Дань з родиною в 1710 р. і оселився в материковій частині. Фото Йоргена Хідмана, 1982 р. Проміжна угода між шведськими селянами та графом Стенбоком. Після неї граф припинив зазіхати на свободу шведських селян, натомість почав вимагати їх виселення зі своєї землі.

Втручання князя Потьомкіна

У цей час князь Потьомкін відповідав за заселення новоприєднаних земель на Півдні України. Він дізнався про конфлікт між графом Стенбоком і вільними шведськими селянами з острову Даґо. Тисяча шведів з Естонії могла б бути корисною в якості колоністів. На його прохання у березні 1781 р. імператриця Катерина II видала Указ про переселення шведів. Проблема полягала в тому, що селяни щойно підписали угоду із новим власником маєтку — бароном Унгерн-Штернбергом. Через це князь Потьомкін видав розпорядження полковнику Івану Синельникову поїхати на острів Даґо аби переконати шведських селян переселитися. Той досягнув своєї мети описавши селянам переваги, які вони отримували в разі переїзду, а саме:

1. Людям обіцяли земельні наділи приблизно по 60 десятин на господарство.

2. На період чотирьох років вони звільнялися від усіх видів податків окрім подушної податі.

3. Російська влада мала надати їм деревину та по 12 рублів кожній родині на побудову будинків та інших потреб для обзаведення господарством.

4. Переселенці протягом року мали отримувати збіжжя та інші види провіанту.

5. Колоністи мали бути розміщені в окремій колонії на відстані від колоністів інших національностей. Їм також обіцяли побудувати церкву та виписати окремого пастора.

6. Протягом переїзду на нове місце поселення вони мали отримувати всю необхідну допомогу [12, с. 222].

Місцева влада також мала надати допомогу, продаючи майбутній урожай колоністів та їх особисті речі, які вони не встигли розпродати. Також підкреслювалось, що імперський указ нівелював будь-які угоди з Унгерн-Штернбергом.

Шведи пристали на всі ці пропозиції, і чиновник Синельникова склав список майбутніх переселенців, до якого потрапило 967 осіб.

Перед переїздом шведи мусили продати все майно, яке вони не мали змоги взяти із собою. Вони могли залишити тільки найнеобхідніші речі, а також вози, коней та волів. Шведи з Рьоксу та Кертелю, які мешкали на землях пастора і, відповідно, залишалися на острові, а також естонські селяни могли скуповувати майно за безцінь. Це був ринок покупок. Всі на Даґо знали, що аби купити речі за найнижчу ціну, варто лише дочекатися часу від'їзду майбутніх колоністів. У малих селищах, які згодом заселили естонці, майно нерідко просто залишали у хатах. Німецький історик Карл Руссвурм (Karl Russwurm), який мав доступ до документів, що існували в 1840-х рр., повідомляв наступні факти. За 8 вітряків емігранти отримали лише 55 рублів 10 копійок. За водяний млин у Таррісі виручили лише 3 рублі і стільки ж за дві печі для випалу. Близько 200 голів крупної рогатої худоби було продано за 213 рублів 60 копійок. 12 кіз —

за 2 рублі 40 копійок, а коня — за 5 рублів. Один великий ковальський молот, що належав сільському ковалю із Рьоіксу з ковадлом та міхом було, продано за 2 рублі 50 копійок. Діжка із каучуковим ущільнювачем була продана за 40 копійок, чотири великі шкури тюленя — за 40 копійок, дві діжки солоного оселедця — за 20 рублів, а 77 одержин із цільного домотканого полотна — за 8 рублів 78 копійок [29, р. 95]. Човни різного виду, риболовецьке судно, кілька якорів та інше обладнання для риболовлі і судноплавства дарували безкоштовно, оскільки їх власники не могли знайти покупців. Жінкам доводилося продавати свої срібні намиста, пряжки, строкаті головні убори для їх народних костюмів, а також шкіру, однотонні та смугасті вовняні тканини майже за безцінь. Фермери продавали сіль та зерно жителям Кертелля (Kertell), Кипу (Кõpu), Кейніса (Keinis) і, звичайно ж, пасторським фермерам з Рьоіксу. І разом із тим їм, як завжди, необхідно було обробляти поля. Поля, врожай із яких згодом мали зібрати інші люди, слід було орати та засівати. За старими угодами необхідно було також нарубати в лісі дров для маєтку Гогенгольм та маяка на місі Кипу (Кõpu). До переселення все це було зроблено [30].

Граф Стенбок, який все ще володів маєтками у південній частині острова Дагьо, пообіцяв допомогти у перевезенні шведів з острова на материк усіма своїми човнами, баржами та селянами. Переправа могла тривати до вересня 1781 р., аж поки валка переселенців не розпочала свою подорож материковою частиною Естонії в супроводі російських військових.

Переїзд із Дагьо

Виїзд розпочався наприкінці серпня 1781 р. Згідно з усною традицією вихідців зі Старошведського, пастор Карл Форсман (Karl Forsman) провів своїх парафіян до кордону своєї парафії Рьоікс із парафією Пюхалеп (Pühalepa). Тут, на пагорбі Корсбакан (Korsbaka) він організував невеличку прощальну церемонію [26]. Відповідно до скарг землевласників, встановлено, що приблизно за місяць після цього коні та воли шведських переселенців були помічені на пасовиську біля дороги, на південь від естонського міста Гапсаль.

Князь Потьомкін дав наступні вказівки новоросійському губернатору Миколі Даниловичу Язикову:

1. Відвести шведам землю біля річки Дніпро, вище міста Кизи-Кермена у міській дачі, відмежувати на кожен двір із чотирьох душ по шістьдесят десятин. Окрім того відвести (у загальне користування) «значну частину лісових місць із найближчих дніпровських островів».

2. Придбавши на губернські кошти житнє насіння і зібравши по запорізьких зимівниках волів і плуги, розорати відведену землю за казенний кошт і посіяти на кожну родину по 12 четвериків восени 1781 р.

3. Так як переселенці мають прибути на нові місця вже пізньої осені, то, обравши вигідне для розміщення поселення, розмістити їх там на зимівлю, годуючи їх за рахунок казенного провіанту [12, с. 223—224; 33].

Мал. 2. З Хііумаа до Пярну поштовим трактом на південь

Враховуючи те, що переселенці пасли худобу на південь від міста Гапсаль, вздовж головної дороги до міста Пярну (Pärnu) (Мал. 2), ми можемо припустити, що це і був шлях, яким шведи їхали Естонією до України. У XVIII ст. ця дорога вела до Пярну, звідти — до Руєну (Ruene / Ruijenas), Валки (Walk / Valga), далі — до Верро (Werro / Võru), а звідти через Лівонію до Пскова (Мал. 3).

Мал. 3. Від Пярну до Пскова по поштовому тракту (карта графа Мелліна, 1798 р.)

Наслідки

Після того, як шведи залишили свої будинки, близько 50 ферм великого села Рьоікс були спалені, а земля, на якій вони розташовувались, була перетворена на пасовище для худоби з маєтку, що розташовувався на схід від старого села, поблизу головної дороги до Кертелля. Між маєтком Унгерн-Штернберга та пасторськими землями Рейгі були оформлені нові кордони [27].

Прикметно, що у вересні 1781 р. шведські селяни з державного селища Кертелль подали прохання також емігрувати до Південної України, але їм було відмовлено, оскільки вони вже були державними селянами [14].

Маршрут

У повісті, яка зображувала переселення шведів з Естонії до України, Карл Фрідріх Руссвурм описував, що вони пливли кораблем до Ревелю (суч. Таллінн), звідки вирушили до Дерпту, після чого — до Пскову, Новгороду й Москви. З Москви ж колоністи нібито вирушили до Решетилівки [30, s. 39–44].

Даний маршрут виглядає нереалістично. По-перше, шведи явно не пливли до Ревелю бо переправа з о. Дагьо на материк проходила у кількох етапів. Плавзасобів не вистачало. Були залучені човни і пороми селян графа Стенбока. За те, що вони допомагали під час переселення своїми човнами, їм видали по 25 копійок. Загалом на переправу було витрачено 40 рублів. З урахуванням того, що 10 рублів отримали військові, які охороняли майно на березі, лоцманам і власникам човнів заплатили 30 рублів, окрім виділених для переправи «казенних суден» у ній було задіяно орієнтовно 100–120 селянських човнів (в залежності від суми оплати лоцманам). Це означає, що у влади не було такого судна, яке б могло доставити шведів з Дагьо до Ревелю, і вони мали вирушити пішки. Що ж до Новгороду та Москви, то незрозумілим є те, для чого було робити такий довгий гак? Тим паче, що в бухгалтерській книзі експедиції було вказано, що капітану Макаретову були виділені кормові гроші для проходження шведів через Естляндію до Білорусії і через Білорусію до Малоросії [2, арк. 4]. Це виключає проходження експедиції через Новгород та Москву. Що ж до Пскову, то він наприкінці XVIII ст. вважався територією Білорусії [3].

Основний поштовий тракт із Пскову до України у 1781 р. проходив до Полоцьку через м. Острів, Іси та Дубровку вздовж ріки Велика, звідти через Острівляни, Сінне, Коханове, Шклов до Могильова і далі до України¹.

¹ Вже за кілька років, у 1784 р. старий поштовий шлях замінила т. зв. «Порховська дорога», яка проходила через інші міста децю далі на схід.

Мал. 4. Від Пскову до України старим поштовим трактом. Карта подорожі Білорусію Катерини II у 1780 р. Швидше за все, маршрут імператриці та шведських поселенців значною мірою збігалися.

Мал. 5. Від Чернігова до Решетилівки та від Решетилівки до Кам'янки Лівобережної (Старожитньої)

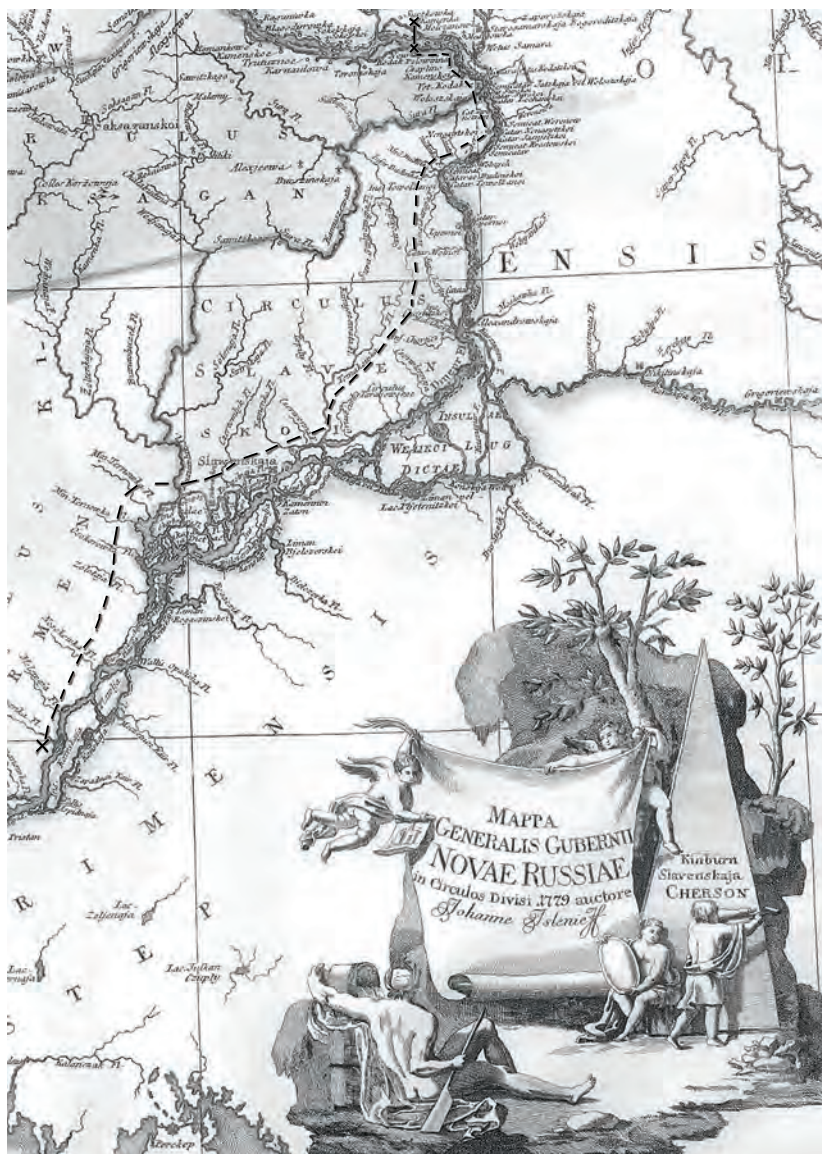
Цим шляхом їхала імператриця Катерина II у 1780 р. По суті — це шлях уздовж річок Двіна та Дніпро, який є одним із найдавніших на території Білорусії¹ (Мал. 4.) [16, с. 10].

Шлях із Могильова до Решетилівки в одному з випусків Трудів Полтавської археографічної комісії названо «Білоруським» [1, с. 12]. Першою великою станцією на українському боці було місто Чернігів, який знаходиться на лівому березі Дніпра. Відповідно, шведи мусили переправитися з правого на лівий берег Дніпра десь у його верхів'ях, де річка була не такою широкою. Подальший шлях можна приблизно встановити за допомогою опису поштових доріг Російської імперії за 1829 р. Згідно з ним, з Чернігова слід було доїхати до станції Бровари, потім рушити до м. Пирятин, звідти до м. Хорол, а з Хоролу напругу до станції Решетилівка [13, с. 170].

Від Решетилівки до Кизикермену шведи мусили послуговуватися кількома гілками так званого Кримського, або Чумацького шляху, який входив до системи степових шляхів. З бухгалтерської книги експедиції випливає, що з Решетилівки шведи дісталися до міста Новий Кодак [2, арк. 5а]. Від Решетилівки до Нового Кодаку вів так званий Брилів шлях (одна з гілок Кримського шляху), який проходив через Царичанку та містечко Петриківку, село Чаплинку, повз села Михайлівка, Обухівка до Кам'янки Лівобережної (Мал. 5.) [20, с. 168; 18, с. 4; 8, с. 99]. З Кам'янки Лівобережної існувала велика добре оснащена переправа через Дніпро на правий берег, де розташовувалось місто Новий Кодак. Від Нового Кодаку до Кизикермену можна було дістатися іншою гілкою Кримського шляху — так званим Крюківським шляхом, який проходив через встановлені станції: Сура, Ненаситецький поріг, Канцерівка, Верхня Хортиця, Томаківка, Нікополь, Базавлук, Оленогрушівка, Золотий байрак, Носаківка, річка Кам'янка і, нарешті, місто Кизикермен (Мал. 6.) [20, с. 169].

Основною проблемою під час подорожі від Нового Кодаку до Кизикермену була відсутність єдиної дороги. Це був, швидше, напрямок, у якому йшло багато відгалужень, більш або менш зручних. Ось як описував подорож у 1781—1782 рр. окремими ділянками цього відрізка шляху Василь Зуєв: «Не встигло смеркнутися, як величезна кількість везових шляхів збили нас із прямої дороги і змусили блукати по відкритому Новоросійському полю». [4, с. 252] «Скільки ми вночі не займалися пошуками прямого шляху, але не знайшли жодного. Коли ж настав світанок, то побачили себе навколо оточеними дорогами. Необхідно було вгадувати яка з них була наша, але ми особливо не розбираючись, обрали ту, яка була найближчою до ріки, хоча після дізналися, що вона була з усіх найбільш складною, тому що в багатьох місцях потрібно було з ризиком перетинати буєраки, долини, а іноді і по самих кам'яних скатах ліпитися бозна як» [4, с. 254].

¹ Через густі ліси та болота більшість давніх шляхів у Білорусії проходило уздовж річок.

Мал. 6. Від Нового Кодаку до Старошведського

Зимівля

Князь Потьомкін розумів, що шведи не встигнуть дістатися до місця поселення і облаштуватися там до початку зими, тому відав розпорядження губернатору Язикову «обрати вигідне поселення для їх зимівлі» [12, с. 224]. Для зимівлі шведів було обрано містечко Решетилівка (суч. м. Решетилівка, Полтавська обл.). До поселення шведи прибули 24 листопада 1781 р., витративши 3 місяці на дорогу з Естонії [2, арк. 4 зв.].

Губернатор Язиков звітував князю Потьомкіну, що їхній перехід був терпимим, але відзначав, що в Білорусії вони заразились «віспою», від якої і досі страждали, утім, за словами чиновника, що помічаючи турботу князя і сподіваючись на краще життя, вони «вельми задоволені» [12, с. 224]. Діагностування хвороб на той час було не дуже добрим, і те, що Язиков вважав віспою, могло виявитись іще більш небезпечним захворюванням. Усна традиція повідомляла про епідемію чуми серед шведів [34, с. 35]. 24 січня 1782 р. губернатор Язиков звітував князю Потьомкіну, що по дорозі та на зимових квартирах до 24 січня від різних хвороб (переважно від старості) померло 30 дорослих, а від «віспи» — 56 дітей. Загалом — 86 осіб. У живих залишилось 880 переселенців [12, с. 224]. Але епідемія тривала, що змусило росіян непокоїтися та надавати додаткові кошти на лікування колоністів.

29 січня 1782 р. капітану Макаретову, який супроводжував мігрантів, виділили кошти на створення лазарету, для чого було використано 9 хат, для освітлення яких у нічний час були придбані свічки, а для приготування їжі — окремий глиняний та дерев'яний посуд. Годували хворих супом із яловичиною (по 1 фунту (0,45 кг) м'яса на кожного) та булками (по одній на кожного). Лихоманку намагались лікувати примочками на основі особливого декокту та оцту, а виразки — маззю. Нарешті, для всіх хворих був зроблений пряний мед [2, арк. 5]. Утім, покращене харчування і лікування не допомагали і смертність тривала.

Перша метрична книга колонії формально фіксує смертність із травня 1782 р., але в сутності — з липня 1782 р. (у травні зазначена лише одна померла — донька пастора, що могло трапитися в іншому місці) [25, с. 149]. З липня у документі зафіксовано 335 записів про смерть. Додавши до них 150 осіб, які вижили [9, с. 109], отримуємо цифру 485 людей, що прибули на місце поселення. Склавши цю кількість із кількістю померлих на січень 1782 р. та віднявши цю суму від загальної кількості переселенців, дізнаємось, що з лютого по червень 1782 р. померло 296 осіб.

Окрім того, можна ідентифікувати і кількох осіб, які, імовірно, померли під час подорожі. Так, зіставивши списки померлих із метричної книги та «Список Синельникова», серед померлих знаходимо кількох осіб, які в метричній книзі зазначені як господарі, тоді як згідно «Списку Синельникова» у цих господарствах в якості очільників фігурували інші особи. Очевидно, що дані господарства виїхали з Естонії, а зміна їхньої структури, найімовірніше, була викликана смертю колишніх господарів під час переселення. Серед таких людей: Міхель Міхельсон (53 років, з поселення Рьокі), Грейс Еріксон (55 років, з поселення Муддас), Генріх Еріксон (57 років, з поселення Муддас), Генріх Гансон (63 років, з поселення Тарріс) та Павло Сімонссон (63 років, з поселення Мальмас).

Пауль Сімонсон — це батько Анни Павелсдоттір та Міхеля Павелссона, якого син змусив поїхати до України і про якого його далекий нащадок — Маре Отга казала у 1926 р.: «Хто знає, де їхня могила знаходиться далеко в Росії?» Тепер із великою долею ймовірності ми можемо сказати, що він помер і був похований саме у Решетилівці.

Незважаючи на те, що хвороба і смертність продовжувалися, шведів було вирішено відправити на поселення. 6 березня 1782 р. до капітана Макаретова приїхав вахмістр 6-го Херсонського пікінерного полку Вілмантов, який привіз гроші для продовження подорожі та відповідні розпорядження. 9 березня 1782 р. з Нового Кодаку до Решетилівки прибув кадет Медянов із командою, який оглянув стан шведських переселенців та їхні вози. У перших числах квітня 1782 р. до Решетилівки навідався також вахмістр Танський, який привіз гроші для закупівлі землеробських знарядь і посуду. 6 квітня 1782 р. до Решетилівки вирушив капітал Петро Греков, який привіз капітану Макаретову розпорядження готувати шведів до виїзду на поселення. 16 квітня 1782 р. валка вирушила з Решетилівки до Нового Кодаку. Під час проходження шведів із Решетилівки на місце поселення у місті Новий Кодак для них розтопили торговельну лазню [2, арк. 5а]. Вважалося, що купання допомагає при захворюнні цингою [17]. За переказами, на місце поселення шведи приїхали 1 травня 1782 року. За спогадом, зафіксованим Германом Венделем у 1880-х рр., внаслідок повені частина місць, відведених для поселення, була затоплена. На місці поселення вирував потік [35].

Приготування поселення

Не зважаючи на кордони, Запорізька Січ (на той момент — автономне утворення у складі Російської імперії) іще до російсько-турецької війни (1768—1774 рр.) вважала приєднану у 1774 р. до Російської імперії зем-

лю (трикутник, який включав, у тому числі, територію Старошведського) своєю. Місто Кизикермен та прилегла територія входили до складу Інгульської паланки Запорізької Січі. Там розміщувались козацькі зимівники (на жаль, реєстри зимівників Інгульської паланки втрачені). Не були виключенням і землі Старошведського. Ще в 1781 р. на цьому місці, біля Корсунської балки знаходився зимівник колишнього козака Корсунського куреню — Якима Юхимовича Плоскоголового.

Перед приїздом шведських поселенців курінь Плоскоголового було ліквідовано, а самого козака разом із родиною переселено до Бериславу. Про існування і місце знаходження зимівника можна дізнатися з плану сержанта Петра Полозова, якого надіслали знайти місце для поселення шведських колоністів у 1781 р. Із цього випливає, що станом на 1781 р. зимівник ще існував. У 1785 р. Яким Плоскоголовий та його родина вже зафіксовані у сповідному розпису Церкви Воскресіння Господня міста Берислава в якості військових поселян [15, арк. 27] та мешкали в місті [5, с. 6]. Якому Плоскоголовому на той момент було 34 роки, а його дружині Агафії Никифоровні — 16.

Землю для заснування Шведської колонії обрав першоприсутній слов'янської провінційної канцелярії — прем'єр-майор Баровський [19, арк. 2]. Він зробив це згідно з указом Катерини II від 1781 року, яким передбачалося виділення землі із цією метою в міській дачі вище міста Кизикермена [19, арк. 1].

На допомогу Баровському прийшов землемір, котрий мав скласти план майбутньої колонії. Цим землеміром став сержант Петро Полозов [19, арк. 3]. Під поселення мала бути відмежована площа з розрахунку 60,5 десятин на одне домогосподарство з 4 осіб. До цього пропонувалося приєднати «достатню кількість» лісу та сінокосів на найближчих островах [19, арк. 2].

У вересні 1781 р. Полозов зустрівся з Баровським у місті Новий Кодак та разом із ним вирушив до м. Нікополь, звідки прибули до Кизикермену. У місті вони взяли підводи і робітників для допомоги в межуванні та вирушили описувати ділянку, виділену для державної слободи «нижче р. Кам'янка» [19, арк. 3]. Баровського та Полозова цікавило, між іншим, чи мається поряд ліс, придатний для будівництва, а також можливість будівництва хат у плавнях чи на островах. Із цим питанням вони зверталися до рибалок, які мешкали в місцевих плавнях, проте ті їм відповіли, що поруч немає плавнів та островів, які б не затоплювались під час повеней [19, арк. 3].

Відмежовану землю мали зорати восени 1781 р. плугами і волами із за-порозьких зимівників (не виключено, що в першу чергу — зимівника Якіма Плоскоголового). А навесні 1782 р. земля вже мала б бути засіяна. Відповідальним за це призначався той самий прем'єр-майор Баровський [19, арк. 2]. Попередній варіант зйомки місцевості Петро Полозов надіслав до Межової Експедиції ще у вересні 1781 р., але не зміг описати острови через надто густий очерет і попросив дочекатись грудня, щоби зробити їх плани. Остаточний варіант плану колонії він надав 21 грудня 1781 р.

У поселенні

Із посівом зернових у Старошведському навесні 1782 р. виникли проблеми. 6 березня 1782 р. прикажчику купця Івана Масленникова — Івану Шелудякову виплатили 500 рублів, за які він мав надати: 150 чвертей ржи, 210 чвертей ячменю, 75 чвертей пшениці, 150 чвертей вівса, 15 чвертей гречки, 12 чвертей проса, 9 чвертей коноплі, 4 чверті льону, 16 чвертей гороху. При цьому рож та ячмінь він мав надати до 1 квітня 1782 р., пшеницю до 10 квітня 1782 р., овес, гречку, коноплі, льон і горох — до 15 квітня. Проте купець умов договору не виконав, і влада мусила терміново шукати інших постачальників (виписуючи векселі на Масленникова). Вирішувати проблему доручили підпоручику Петрову. 17 квітня 1782 р. в елизаветградського купця Якіма Рогальова він придбав 40 чвертей вівсу та 1 чверть проса. Іще 50 чвертей проса додатково було придбано у полковника Боровського, а окрім того 20 чвертей пшениці також було куплено «у різних мешканців». Питання взяв під особистий контроль губернатор Язиков, який 21 квітня 1782 р. приїхав у справах до Херсону. За його дорученням прапорщик Кошевенко придбав у прем'єр-майора Скаржинського 50 чвертей вівса, 3 чверті проса та 2 чверті пшениці.

Не менше (а то й більше) проблем викликало спорудження будинків для колоністів. Якщо уважно придивитися до обіцянок, які надавали переселенцям із Дагю до України, стає зрозумілим, що планувалося, аби будинки зробили самі переселенці, а влада мала надати їм для цього необхідні будівельні матеріали [12, с. 222]. Утім, згодом князь Потьомкін змінив свою думку і дав розпорядження новоросійському губернатору Язикову, щоби будинки для шведів були зроблені під наглядом майстрів, виписаних із Курляндії [12, с. 224], з каміння-плити, яку збиралися видобувати неподалік [12, с. 225]. Це вже натякає на те, що був намір спорудження будинків. Дійсно, шведи не брали участі у будівництві, але, як зазначено у бухгалтерських документах, лише остільки, оскільки «через їх хвороби

і слабкість пилити і будувати були нездатні» [2, арк. 8 зв.]. Утім, навіть доставка будівельних матеріалів та інструментів виявилася досить складним завданням через особливості природних умов та віддаленість від великих ринків.

Знайти придатний для будівництва ліс спочатку доручили Новоросійській губернській канцелярії, але вчасно виконати це завдання вона не змогла. В результаті ліс було придбано у кременчуцького купця Федота Бірюкова. 17 березня 1782 р. йому були виплачені кошти за придбання і транспортування 15 плотів (30 полінець) «жидівського дров'яного лісу». Із гирла р. Самара (територія суч. м. Дніпро) 50 працівників «льодяної» мали сплавити ліс Дніпром через пороги. При цьому для в'язання плотів у купця Топанцова слід було придбати канати (по 16 пудів кожний), а в майора Малова — 50 шестів. 19 березня 1782 р. у Федота Бірюкова було придбано ще 609 аршинних колод та 1200 аршинних латвін¹.

Здалеку, із Єлизаветграду везли і 203 вікна для будинків, придбані 25 серпня 1782 р. у єлизаветградського купця Юхима Рогальова [2, арк. 8 зв.]. Але вікон явно не вистачило, так що 28 грудня 1782 р. ще 1500 шибок було придбано у кременчуцького купця (він же — президент магістрату) Татарінова. Тільки навоз і глинну соду (10 діжок) для обмазування хат можна було знайти неподалік — у Кизикермені.

Додатково куплялися інструменти — 10 ломів для укладання каміння під фундаменти будинків було зроблено під замовлення у Новому Кодаку. Їх зробив Григорій Раздеренко з металу, наданого Юхимом Танцуурою. Дворучні пилки (18 шт.) придбано у купця Татарінова з Кременчука.

Врешті-решт, близько 20 липня 1782 р. розпочалось будівництво. До робіт були залучені наймані працівники — мешканці Саксаганського повіту (30 осіб), а саме, — пильщики: Іван Середа, Павло Гіріс, Левко Тертишник, Григорій Запора, Григорій Губенко, Іван Подорожній, Влас Клевсура, Іван Плеше, Дмитро Клевсура, Петро Семерченко та теслі: Єрофій Ярош, Іван Таран, Григорій Мельник, Іван Бондарь, Федір Кривченко, Денис Таран, Іван Кривий, Стефан Черниш, Данило Демура, Яким Волошин, Григорій Бондаренко, Палецей Колошевський, Никифор Клянище, Іван Мороз, Павло Мірошник, Андрій Марченко, Дмитро Кулік і Моїсей Ідлік, Степан Гладкий і Тарас Чур [2, арк. 9].

Будівництво продовжилось восени. 6 листопада 1782 р. були виплачені кошти солдатам із різних полків корпусу генерал-поручика графа Дебель-

¹ Латвіна (рос., застаріле) - жердина.

мана та генерал-поручика флоту і генерал цехмейстра Ганнібала за побудову будинків шведським колоністам та їх обмазування глиною, а також майстрування в них печей.

Пасторський будинок, що складався з 8 приміщень, у тому числі — сіней та кухні та мав 13 вікон і зовнішнє оздоблення деревом, зробили теслі з Кизикермену Іван Ковалко, Євдоким Воробйов і Іван Столяр.

Утім, незважаючи на тривале будівництво, ще 6 грудня 1783 р. селяни скаржилися на те, що будинки і досі не були приведені до ладу [11, арк. 228].

У той же час у поселенні тривали епідемія і смерті. Хворі колоністи жили у двох шпиталях, збудованих в колонії «на зразок землянок» [2]. Для них купували ліки. 27 червня 1782 р. було виплачено 188 рублів 14 копійок аптекаріусу Рязанову за ліки для хворих. У серпні 1782 р. знову замовлялись ліки у штаб-лікаря Іскуса. 3 вересня 1782 р. секунд-майор Волков придбав у Херсоні для хворих колоністів червоне вино, а 26 вересня 1782 р. для харчування «тяжко хворих проносами» придбали 40 ок¹ сорочинського пшона. Тоді ж передані кошти до Херсонської польової аптеки за додаткові медикаменти — 115 рублів 18 копійок. Востаннє гроші на харчування хворих та медикаменти виділялися 1 квітня 1783 р. Цього разу з припискою, що якщо будуть зайві — використати для будівництва.

Епідемія завершилася в травні 1783 р. У червні цього ж року на прохання пастора Іоганна Адольфа Європеуса для кожного господарства придбали по 1 дійній корові з телятами; по дійній корові з телятами видали також дітям-сиротам, які втратили батьків під час епідемії. 20 корів для дітей придбали трохи раніше, ніж для усіх інших. Нарешті, головам 22 господарств, що залишилися в живих, виплатили 11 рублів обіцяної винагороди (по 1 рублю на прохання пастора, було видано дещо раніше). Діти ж сироти, які не мали власного господарства «були нагороджені самою лише худобою» [2, арк. 10 зв.]. Окрім того, людям повернули 130 коней померлих колоністів. Взимку коні перебували на утриманні в підпоручика Навроцького, оскільки в колонії для них не встигли заготовити сіно.

Почалось нове життя, сповнене важкої праці, під керівництвом відставного прапорщика Єгора Макаретова, який став земським провінційним комісаром.

¹ Ока (Ока, Оска, Окка) — колишня турецька міра ваги, яка поділялася на 400 дрігемів (драмм, драхм). Серед слов'ян використовувалась під назвою «око». Дорівнювала приблизно 1,28 кг. Відповідно, 40 ок = 51,2 кг.

Бібліографічні посилання:

1. Бучневич, Василий. Местечко Решетиловка Полтавского уезда // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 15. Полтава, 1917.
2. Ведомость о расходовании средств на содержание шведских колонистов за 1784 г. / Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 4.
3. Высочайше утвержденный доклад Сената. О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного Хозяйства, Канторы Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев (06.04.1800, № 19.372) // Полное собрание законов Российской империи. СПб.: Типография II отделения собственной его императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 26. С. 115–128.
4. Зуев, Василий. Путешествие записки Василия Зуева из Санкт-Петербурга до Херсона в 1781–1782 году. СПб, 1787. 273 с.
5. Козацтво Півдня України 1782–1811 рр. у сповідальних розписах Херсонської духовної консисторії: збірник документів / Уклад.: О. Ю. Паталах; упоряд.: І. Ю. Сінкевич; відп. за вип.: Г. Б. Проценко. Херсон: Державний архів Херсонської області, 2018. С. 46.
6. Котлярчук, Андрей. «В кузнице Сталина» шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. М.: Роспэн, 2012. 222 с.
7. Кудрицька, Тетяна Леонідівна. Шведи України: процеси радянізації та реінтеграції (1920 — 1940-ві рр.): дис. кандидата іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2020. 254 с.
8. Лащенко, Христина. До історичної географії Запорізький час Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елемент єдиної системи сполучень // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького Державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. Вип. 3. Запоріжжя, 1998.
9. Лойт, Александр. Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века // Скандинавский сборник. 1988. Т. 32. С. 104–116.
10. Маліцька, Юлія Геннадіївна. Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 рр.): дис. кандидата іст. наук: 07.00.02. Дніпропетровськ, 2010. 252 с.
11. О колонистах, поселенных в Екатеринославской губернии из Корсики, Данцига, острова Даго и о бунте там корсиканцев (из дел князя Потёмкина Таврического 1781–1792 годов) / РГАДА (Российский государственный архив древних актов). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 692. 228 арк.
12. Писаревский, Григорий. Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край // Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (по неизданным архивным документам). М.: печатня А. И. Снегиревой, 1909. С. 221–226.
13. Почтовый дорожник или описание всех почтовых дорог Российской империи, царства Польского и других присоединенных областей. СПб, 1829.

14. Предписание генерал-прокурора Сената А. А. Вяземского Эстляндскому вице-губернатору Г. Гротенгельму о сообщении ему сведений в связи с намерением крестьян деревни Кярдла (Кертель) переселиться в Новороссийскую губернию // Антифеодальная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII—XIX вв.: сб. документов / под ред. Ю. Мадиссона. Таллин: Ээсти Раамат, 1978. С. 141—142.
15. Роспись епархии Славенской и Херсонской, протопопии Херсонской, города Берислава, церкви Воскресения Господня, священника Петра Стринского 1785 г. / Держархів Херсонської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 17—28.
16. Сардаров, Армен. Путетворение: история и культура белорусских дорог. Минск: Беларуская навука, 2009. 191 с.
17. Средства лечения при заболевании цингой (скорбутом) и других болезнях. / Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 793. 3 арк.
18. Старостін, Валентин. «Злодійський» шлях і формування транспортного вузла в нижній техніці ріки Самара у XVI — на початті XVIII століття // Січеславщина. Краєзнавчий альманах, 2012. Вип. 6. С. 4.
19. Указы Новороссийской губернской канцелярии и рапорты землемеров об отводе земель под колонию шведских переселенцев с острова Даго на территории Кизикерменского уезда. План Кизикерменского уезда. / Державний архів Херсонської області. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 85. 21 арк.
20. Яворницький, Дмитро. Вільності запорожських козаків, історико-топографічний нарис. Запоріжжя: ТанDEM-У, 2005. С. 168.
21. Akte in Klagesachen der unter dem Gute Hohenholm auf der Insel Dagö wohnenden schwedischen Bauern wider den Gutsbesitzer Carl Magnus von Stenbock ihrer Freiheit wegen. — Rahvusarhiiv Tartus. — Tallinna kindralkuberner. — Toimikud. — EAA.3.1.659. — 794 pp.
22. Churchbook of Reigi parish.
23. Estonian State Archive Tartu; Justice-Collegii Resolutiones und Rescripta de Anno 1780 et 1781, Nummer 62.
24. Estonian State Archive, Tartu; Gen. Gouv. — Acta pro 1781. Th: II.
25. Gammalsvenskbydokument. Uppsala: Alquist & Willsells boktryckeri aktiebolag, 1958. 236 s.
26. Hedman, Jörgen, Åhlander, Lars. Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina. Stockholm: Dialogos Förlag, 2003. 479 s.
27. Hedman, Jörgen. Handlingar rörande dagösvenskarna och svenskbybornas historia, Stockholm 2019. Act number 64: Befallning nr. 2143, från Hennes Kejsarliga Majestät, Självhärskaren över alla Ryssar och det Revalska stethellarskapets regering till det Estländska Provinskonsistoriet 1785. And Act number 65: Kontrakt rörande jordbyte mellan godsägare O.R.L. von Ungern-Sternberg och det Estländska Provinskonsistoriet i dess egenskap av överförmyndare för församlingen i Röicks 1785.

28. Reigi (Roicks) kirikumõis; Reigi kihelkond. — Rahvuserhiiv Tartus. — Eestimaa kubermangu revisjonilehtede kollektsioon. — Neljas hingerevisjon 1782. a. — Läänemaa. — Käina, Lääne-Nigula, Noarootsi, Pühalepa, Reigi, Ridala, Vormsi kihelkond. — EAA.1864.2.IV-10. — 338 pp.
29. Russwurm, Carl. Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf der Insel Runö. Reval: Comission bei Fr. Fleischer in Leipzig, 1855. 417 s.
30. Russwurm, Carl. Utvandrarne: svenskarnes utvandring från Dagö år 1781 / En svensk folkspillra Gammal-Svenskbyborna. Stockholm, 1925. S. 7—58.
31. Tiberg, Nils. Om dagsövenskar och svenskbybor // Kustbon. № 3. 1954. S. 10—13.
32. Tiberg, Nils. Vårt minsta språkområde // Allsvensk samling. № 3. 1931.
33. Utas, Jan. Pisarevskijs artikel om Gammalsvenskbyborna. I: Svenskbyborna 40 år i Sverige. Visby 1969.
34. Utas, Jan. Svenskbyborna historia och öde från trettonhundrade till nu. Visby: Natur och kultur, 1982. 309 s.
35. Vendell, Hermann. Från svenskar i Ryssland // Folkvännen. 1881, № 27. S. 1—2.

ВАЛЕНТИН СТАРОСТІН

*заступник начальника управління —
начальник відділу інспекційного контролю,
обліку та охорони об'єктів культурної спадщини,
Управління з питань охорони культурної спадщини
Дніпровської міської ради*

ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЕЛЬ МІСТА САМАРЧИКА — НОВОМОСКОВСЬКА У XVIII — ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОРІЧЧЯ

Анотація. Розглянута історія створення комплексу громадських будівель слободи Самарчик (Новоселиця) — міста Новомосковська, встановлено хронологію створення та будівництва і функціонування окремих об'єктів.

Ключові слова: культові будівлі, адміністративні будівлі, громадські будівлі, військові будівлі.

Ісідор Севільський, визначивши першість людей у місті, водночас поставив каміння на другу роль у міській системі. Але друга — все ж не значить другорядна. Міські історії є тісним переплетінням дій людей та «каміння», і як наочного і тривалого відображення цих дій, і як сцени, на якій вони відбуваються.

«Сцену» міста Новомосковська у XVIII — першій чверті XIX ст. наразі не надто ретельно прописано. Існуючою історіографією на ній означено лише масивні силуети Пустельно-Миколаївського монастиря та Троїцького собору, між якими, в абстрактному порожньому просторі, і відбувається життя міста. Виявлені документальні джерела теж не визначаються цілісністю і повнотою. У період існування паланки адміністративні та громадські будівлі згадуються лише принагідно у виконавчих документах (рапорти, донесення, слідчі справи). У період російської колонізації і юридичного встановлення повітового міста згадки зустрічаються вже в більш широкому спектрі джерел, у тому числі спеціально складених: облікових, інформаційних, розпорядчих, виконавчих документах. Разом із тим слід зазначити, що документації місцевих органів влади практично не зберіглося. Наявні описи втрачених справ (Ф. Р—1684 Держархіву Дніпропетровської області) дозволяють лише депо уточнити хронологічні межі побудови і ремонтних робіт по окремих об'єктах.

Важливою особливістю, яка вирізняла Самарчик (Новоселицю) серед інших населених пунктів Запорозжя, була наявність двох комплексів культових споруд — Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря та Троїцької церкви.

Відновлення монастиря було розпочато ще у 1726 р., а дерев'яна Троїцька церква була споруджена у 1732 р. На мапі 1739 р. монастир позначено як невелику, оточену частоколом ділянку, що в плані нагадує трапецію. У межах частоколу розташовано трикамерну церкву та шість споруд (дзвіниця, келії, комори), із чітким функціональним розподілом території на загальнодоступну зону, господарський двір та власне монастирську територію. В огорожі монастиря зазначено чотири проїзди [58, с. 110]. Відомості про подальший розвиток комплексу за часів Нової Січі практично відсутні. Монастирські будівлі постраждали у 1750 р., коли через проникнення в монастир чуми було спалено, як мінімум, корпус келій [6, с. 3], а можливо й інші будівлі. У подальшому комплекс було відновлено. Ми вважаємо, що реконструювати монастирський комплекс, який сформувався у період Нової Січі можна за планами монастирських земель 1778 та 1789 рр. [32; 33]. Хоча план 1789 р. складений вже після зведення нового Миколаївського собору, але порівняння схеми монастирського комплексу з більш умовною схемою, вміщеною на плані 1778 р., свідчить про їх ідентичність. Згідно з планом 1789 р. територія монастирського комплексу являє собою прямокутник, зорієнтований по лінії північ—південь. Південна частина ділянки зайнята великим садом із регулярним плануванням, північна — швидше за все городом. Комплекс монастирських будов займає квадратну в плані ділянку, в центрі якої розташовано церкву, оточену каре з шести симетрично розташованих корпусів. Довкола каре розміщується ще одинадцять корпусів різного розміру. Можна впевнено стверджувати, що комплекс був цілком дерев'яним, а рішення будівель — раціональними без надмірного архітектурного декору.

6 червня 1780 р. начальник монастиря підняв перед настоятелем Межигірського монастиря питання щодо будівництва нового храму. Указ Синоду з дозволом на будівництво було надано вже 10 серпня. До кінця року на будову було зібрано 2856 руб., при цьому вкладники поставили обов'язковою умовою зведення церкви у п'ять верхів. Натомість священник К. Тарловський запропонував спорудити муровану церкву повністю на власний кошт [6, с. 48—50]. Початок будівництва планувався на весну наступного року, але дозвіл Синоду на будівництво мурованого храму було отримано лише 9 листопада 1781 р. Закладення храму відбулося 9 травня 1782 р. Проект не розроблявся, а будівництво здійснювалося лише за обрахунком і встановленими загальними габаритами [6, с. 51]. Питання про освячення храму було озвучено 22 січня 1787 р. [15, арк. 7 зв]. Датою завершення будівництва вважається 6 березня 1787 р. [6, с. 52].

Дивним, як на 1780-ті рр., був як вибір для храму стилю зрілого українського бароко, так і його тотожність церкві Св. Миколая у м. Козельці. Пояснення цього можна знайти у біографії фундатора. Тарловський народився у Козельці в родині священика, що правив у церкві Св. Миколая, і по смерті батька зайняв його місце. Коли у 1752 р. Миколаївська церква згоріла, то о. Кирило, який був у цей час духівником великої княгині Катерини Олексіївни, надав парафії допомогу у спорудженні нового мурованого храму [24, с. 577, 578]. Тож новий собор Самарського монастиря став спомином про батьківщину і колишню пожертву фундатора.

Із спорудженням мурованого храму починається перебудова всього комплексу монастиря. У 1787–1789 рр. здійснюється перенесення дерев'яної Миколаївської церкви до слободи Піщанки [15, арк. 26 зв; 57, с. 533]. У 1788 р. вирішено спорудити нову дзвіницю. Потрібні кошти накопичувались за рахунок пожертв майже десять років [16, арк. 8, 22 зв]. Дерев'яну на чотири яруси дзвіницю було споруджено у 1798 р. майстром К. Яковенком [58, с. 114]. У 1790-х рр. було зведено, або опоряджено, архіерейський будинок у монастирі. У 1800 р. по цій будівлі вже проводились ремонтні роботи. Протягом 1800-х рр. зафіксовано ремонтні роботи і по інших будівлях комплексу: загальний ремонт дахів (1801), ризниці (1806), соборної церкви (1807) [16, арк. 32 зв, 35 зв, 51, 57 зв]. У 1811 р. було дозволено спорудження дерев'яної трапезної церкви [15, арк. 197 зв], освяченої у 1815 р. в ім'я Преображення Господня [6, с. 64]. 1824 р. розпочато будівництво мурованої дзвіниці [16, с. 231], а 1825 р. — мурованого корпусу келій. Обидві будови, вирішені у стилі класицизму, було завершено у 1828 р. [6, с. 64]. У цілому комплекс монастиря набув рис, унікальних для монастирських комплексів Південної України, але властивих великим монастирям Гетьманщини з їх поєднанням у єдиному комплексі барокових та класичних споруд.

Найбільш рання згадка про існування у Самарчику церкви Св. Трійці відноситься до 1755 р. [1, с. 451]. У 1759 р. церкву намірялися огородити частоколом із паль, конфіскованих у І. Майстра [59, арк. 19]. Г. Надхін вважав, що первісно церкву було покрито очеретом, а вже невдовзі до її закриття — дранню [27, с. 751]. На початку 1770-х рр. церковна будівля «от времени, сделалась во многих местах ветхою и для умножившегося народа неместительною» [57, с. 416]. Ліквідовано її було лише у 1778 р. або дещо пізніше, після перенесення іконостасу до нового храму [57, с. 418, 419].

Питання про будівництво нової Троїцької церкви було поставлено у 1770–1771 рр. У листопаді 1772 р. з Києва за розпорядженням кошового вже було доставлено до гирла р. Самари 559 колод, призначених на будівництво храму, і розпочато їх перевезення до паланки. Але лише у травні 1774 р. священика В. Михайлова було направлено до Києва

для отримання дозволу митрополита на побудову храму [66, арк. 8, 12]. Будівництво розпочалося 2 червня 1775 р. [57, с. 417]. Надхін вважав, що на момент ліквідації Січі будівля була виведена по вікна [26, с. 756], але це повідомлення швидше за все не відповідає дійсності. Ймовірно, що по ліквідації Січі будівництво було припинено і відновлено лише у 1776 р. Навесні 1778 р. храм було вчорні завершено і рада ктиторів прийняла рішення тимчасово встановити в ній іконостаси із старого храму і освятити. Освячення здійснив преосвященний Євгеній 13 травня 1778 р. [57, с. 418, 419]. Вірогідно, що власне будівельні роботи при цьому продовжувались до кінця року, оскільки атестат будівничому Я. Погрібняку про виконання контракту видано ктиторами лише 10 січня 1779 р. [26, с. 25]. У серпні—вересні 1780 р. були освячені нові придільні іконостаси Петра і Павла та Трьох Святителів. Головний іконостас було викінчено у 1782 р. [57, с. 419].

При аналізі будівельної історії собору привертають увагу кілька моментів. По-перше, тривалий термін початку будівництва. Привезення у 1772 р. деревини означає, що питання про будівництво було вже вирішено і звернення за погодженням до митрополита у 1774 р. виглядає не зрозумілим. По-друге, масштаб храму можна визначити як безпрецедентний для Запорозжя, особливо враховуючи, що цей процес йшов у період війни. Жодну, з власне запорозьких церков, навіть Покровську церкву у Січі, неможливо порівняти за розмірами із храмом у Самарчику. По-третє, безпрецедентне для дерев'яного будівництва України загальне рішення храму. Хоча Троїцький собор безумовно відповідає схемі дев'ятикамерних храмів, але у відомих аналогах вони мають п'ять верхів. Як приклади можна навести: споруджену у 1774 р. церкву Різдва Богородиці у с. Шептаки Чернігівської області, у якій не лише план, але й пропорції і характерне поєднання прямокутних та круглих вікон ідентичні Троїцькому собору [55, с. 243-246]; споруджений у 1785—1795 рр. Миколаївський собор Медведівського Пустельно-Миколаївського монастиря на Київщині [25, с. 50; 56, с. 43]; церкву Архангела Михаїла у с. Старий Данів Уманського повіту Київської губернії [56, с. 47] та ряд інших храмів.

Ці проблемні моменти будівництва можливо вирішити, якщо допустити, що собор мав, як мінімум, три проєктних етапи: наміри спорудити «ординарну» для Запорозжя відносно невелику церкву, наміри спорудити більш значну п'ятиверху церкву, зведення дев'ятикамерної та дев'ятиверхої церкви. Саме з переходом від першого до другого проєктного етапу можна пояснити потребу в додатковому узгодженні будівництва. Останні два етапи проєктування непрямо зафіксовано в легендах про Я. Погрібняка, де згадуються і намір спорудити п'ятиверху церкву, і те, що рішення про зведення дев'ятиверхого храму, можливо, було прийнято вже після початку будівництва (фактично по ліквідації Січі) [26, с. 25—27].

Ініціатива зведення дев'ятиверного храму, безумовно, віддається Погрібняку. Але остаточне рішення все одно приймалося радою ктиторів, які погодились: на збільшення видатків, на подовження строків будівництва, на ризик неможливості спорудження подібного храму.

Все ж видається вірогідним, що і власне ініціатива спорудження дев'ятиверного храму належала саме раді ктиторів. І у це рішення було вкладено ідею, далеку від мистецьких ідей Погрібняка. Введене у XIX ст. і пануюче нині уявлення про Троїцький собор як про «посмертний пам'ятник» Запорозжя навряд чи рухало ктиторами храму. До ради входили І. Чепіга та А. Головатий, які були головними ініціаторами відновлення запорозького козацтва в рамках імперських структур, священики Г. Порохня та І. Ковалевський та інші особи, які, в різній мірі, підтримували цю ж ідею. Відповідно, що саме ідею відновлення козацтва і намагалися реалізувати в рішенні про спорудження дев'ятиверного собору. Причому ця ідея, закладена у образі собору, мала бути зрозумілою і легко «прочитаною» сучасниками. Провівши додатковий аналіз храмів-аналогів Троїцького собору, ми дійшли висновку, що єдиним можливим взірцем для його спорудження був Воскресенський собор у м. Черкаську, яке до 1805 р. було столицею Війська Донського. Мурований дев'ятиверхий храм споруджувався у 1688—1719 рр. За оцінками багатьох мистецтвознавців, у храмі поєднуються риси української і російської будівельних традицій XVII ст. [4, с. 122—126]. У ситуації Південної України подібне звернення до образу найбільшого храму регіону, який водночас є головним храмом автономного козачого утворення, було дійсно дуже промовистим для рядового козацтва та старшини і водночас незрозумілим для російських адміністраторів.

Також можна зазначити, що Троїцький собор є не лише свідченням надії на відновлення козацтва в нових формах, але й чітко фіксує розташування планованої столиці нового Запорозжя за задумами середини 1770-х рр. Вірогідно, що саме коригування планів відновлення козацтва і усвідомлення того, що Самарчик в умовах інтенсивної російської колонізації не може стати його центром, вплинуло на подальшу будівельну історію Троїцького собору: скороченням пожертв, тривалість робіт і той факт, що дзвіницю, яка б відповідала масштабу собору, споруджено лише на початку 1830-х рр. [29, с. 829].

На початок 1780-х рр. у Новоселиці окрім парафіяльної церкви Святої Трійці вказується ще полкова церква Полтавського пікінерського полку [28, с. 73]. Швидше за все це була похідна пересувна церква, яка розміщувалась у тимчасовому приміщенні і була вивезена з містечка із виведенням полку, за яким була закріплена.

Із офіційним виокремленням Воронівки з території міста підіймається питання про створення в ній власної церкви. Храм в ім'я Успіння Богоро-

диці був освячений вже у 1797 р. [57, с. 545]. Церква дерев'яна, п'яти-камерна, одноверха. За відносно невеликих розмірів її центральна баня сягала висоти 24 м. Під час одного з пізніших ремонтів храму намагалися надати подібності з Троїцьким собором, переробивши вікна другого ярусу з квадратних на круглі [55, с. 114]. На початку XIX ст. (до 1822 р.) споруджується дерев'яна церква в ім'я Всіх Святих на міському цвинтарі. Церква не мала окремої парафії і ще на початку XX ст. вказувалась приписною до Троїцького собору [54, с. 604]. Одночасно з храмом було споруджено і дзвіницю, яка розташовувалась на південь від нього і слугувала брамою цвинтаря [45].

Перед 1775 р. слобода являла собою помітний адміністративний центр, але поки відомості про зайняті установами будівлі формуються лише із побіжних згадок. Використання у повному обсязі відомостей щодо канцелярських будівель, які існували безпосередньо на Січі, у даному випадку є некоректним, оскільки вони створювались у специфічному населеному пункті, для іншого рівня влади із залученням більших ресурсів. Можна вести мову лише про те, що деякі з будівельних та функціональних особливостей адміністративних будівель Січі знайшли відображення і у паланках. Так, січові канцелярії зводились за зразком традиційної хати на дві половини, і використання у паланках більш розвинених схем є сумнівним. Серед функціональних особливостей січових канцелярій можна зазначити певне відділення від житла і повне відділення від господарської діяльності.

Єдиним власне «войсковим» адміністративним комплексом у слободі був комплекс паланки. Відновлення складу комплексу можливо здійснити лише функціональне. Враховуючи щорічну ротацію паланочної старшини, паланку можна визначити як резиденцію полковника та писаря і, відповідно, місцем розміщення канцелярії. Паланочна старшина, можливо, розміщувалась безпосередньо у слободі. Вірогідно, що у паланці існував і спеціальний будинок для розміщення військової старшини, аналогічний зафіксованому в Кодаку [65, арк. 2 зв]. Неодноразова згадка паланки як місця утримання злочинців [3, с. 223; 2, с. 380; 62, арк. 159] дозволяє припустити наявність в ній окремого приміщення для ув'язнених та караульного приміщення. Проживали при паланці і служники [3, с. 225]. Склад господарських приміщень, швидше за все, був неповним, розрахованим на забезпечення споживання, а не на ведення господарства. Згідно з цим визначенням функцій ми можемо зазначити, що комплекс паланки складали два—три основних будинки і кілька допоміжних будівель різного призначення. Будівлі, безумовно, мали різне вирішення (хата на дві половини, хата одинарна, напівземлянка, сарай, шопа та ін.) і різний ступінь капітальності (дерев'яні рублені, дерев'яні мазані, дерев'яні дощаті, мазані та ін.).

Відносно розміщення канцелярії писаря Самарського військового перевозу відомостей не виявлено, окрім її існування у слободі і функціонування окремо від паланочного управління [61, арк. 7 зв]. Канцелярія Старокодацької хрестової духовної намістії розміщувалася в окремому дворі з хатою та службами. Тут же знаходилась і квартира писаря намістії [60, арк. 4 зв, 9, 91]. Визначити чи був цей двір власністю намістії не вдалося. Козаче та посполите отаманства мали громадські, придбані спільно двори для розміщення канцелярії та проведення загальних зборів. Подібний двір згадується під 1772 р. під назвою «курінний» двір», хоча його призначення і не розшифровується [64, с. 59].

Після ліквідації Січі за призначенням продовжував використовуватись лише комплекс будівель паланки. Первісно він мав перейти у державну власність і, вірогідно, що саме в ньому розміщувались канцелярії земського комісара та смотрителя слободи. У подальшому будівлі було передано громаді казенних поселян. Комплекс використовувався під розміщення волосного правління. Вірогідно, що цей комплекс почав використовуватись для розміщення повітових установ ще з 1789 р., коли до Новоселиці було переведено Нижчий земський суд [22, с. 102]. З кінця 1794 р. тут розмістилась частина повітових установ. Найбільш вірогідно, що комплекс лишився власністю громади казенних поселян, хоча в цьому відношенні свідчення документів відзначаються протиріччями. Якщо на 1796 р. по місту не значиться жодної казенної будівлі [48, с. 71], то у 1798 р. нараховується три казенних та чотири громадських дерев'яних будівлі [47, арк. 27]. А на 1800 р. у місті значиться лише одна казенна будівля — хлібний магазин [50, арк. 1]. Подальша доля цього комплексу невідома. Старожил М. Гаркуша згадував відносно початку 1820-х про існування «бывшей Самарской паланки» як про місце покинуте і занепаде [53, с. 156].

На 1794 р. у Катеринославському намісництві вже була принципово затверджена державна програма будівництва по повітових містах, згідно з якою першочерговим вважалось зведення будівель присутствій, острогів, грошових комор [34, арк. 357]. У цілому ця програма поступово реалізовувалась [17, арк. 103 зв], але міста не торкнулась. 22 квітня 1800 р. було затверджено державну програму, згідно з якою в межах Новоросійської губернії мали спорудити 9 грошових комор та 12 острогів по типових проектах, розроблених архітектором В. Гесте [49; 43, арк. 85].

Вже в 1801 р. у Новомосковську було відведено місце під спорудження кам'яної грошової комори [17, арк. 473 зв]. Будівництво було завершено у 1803 р., хоча справа про спорудження тяглася до 1805 р. [14, арк. 9 зв; 17, арк. 569]. Комора являла собою напівзаглиблену в землю муровану з цегли потиньковану будівлю під залізним дахом, розмірами приблизно 3 х 3 саж. та 2 саж. заввишки. Коштувала 3336 руб. [23, арк. 9 зв, 10].

Наскільки зрозуміло з пізніших креслень, комору споруджено цілком згідно з первісним проєктом [52, арк. 1].

У 1801 р. було розпочату справу про виділення місця під розміщення острогу. Визначено було і підрядника будівництва — купця Привалова [17, арк. 479]. Але це будівництво було припинено. Питання ще раз підіймалось у 1803 р. [12, арк. 1], але безрезультатно. Місцевою владою використовувалась так звана «тимчасова міська тюрма». Створена, вірогідно, ще у 1790-х рр., вона являла собою дві землянки: для арештантів та караулу [49, арк. 125 зв]. 30 листопада 1804 р. її було частково зруйновано дводенною зливою, і катеринославський губернатор попросив МВС виділити кошти на спорудження острогу. Але знадобився особистий огляд тюрми герцогом Рішельє і визнання її цілком непридатною для затвердження 18 серпня 1805 р. кошторису [43, арк. 132, 133]. Будівництво здійснено у 1806—1807 рр. за підрядом купцем Четвериковим по кошторису у 6700 руб. [40, арк., 83 зв; 45, арк. 4 зв]. Дерев'яний комплекс складався з корпусу для арештантів та корпусу кордегардії, об'єднаного з брамою, оточених огорожею з дерев'яних палей [23, арк. 9 зв, 10]. Місце, обране для острогу, виявилось не надто вдалим. Вже у 1808 р. його підтопило весняним паводком [9, арк. 53]. А після паводку наступного року було прийняте рішення про перенесення острогу. Роботами керував городничий С. Пустельников [42, арк. 101 зв]. Планами міста 1820-х рр. острог зафіксовано в районі Матня. У 1826 р. було поставлено питання про необхідність будівництва нового острогу на іншому місці [11, арк. 128, 132 зв].

Ситуація з розміщенням присутствій не відрізнялась не лише від ситуації у Південній Україні, але й від загальної ситуації в імперській провінції. За оцінкою МВС 1803 р., ситуація з ремонтом та спорудженням адміністративних будівель була критичною вже у середині 1790-х рр. і в подальшому погіршувалась [30, с. 75]. Намагання розгорнути казенне будівництво у 1800-х рр. виявились невдалими. Вже 1810 р. уряд заборонив будівництво мурованих державних будівель по повітових містах [31, с. 72, 73], а в 1812 р. будівельні програми у провінції було повністю згорнуто. За відсутності будівельних фондів місцевій владі рекомендувалося орендувати будинки. Цей шлях було обрано і в м. Новомосковську. Виявлено свідчення розміщення у приватних будинках повітового суду, архіву та дворянської опіки у 1798 1806 рр. Оскільки садибу потрібного розміру знайти не вдалося, установи містилися по різних дворах. Архів, наприклад, розміщувався в сараї Кострубо-Корицького, окремо від суду [17, арк. 280 зв; 18, арк. 54 зв; 8, арк. 142 зв]. У 1806—1811 рр. підшукувався будинок для нижчого земського суду [18, арк. 142 зв], у 1803—1811 рр. — для казначейства [17, арк. 556 зв; 18, арк. 144 зв], у 1806—1810 рр. — для поштової експедиції [18, арк. 71, 131; 19, арк. 66 зв].

Перша спроба побудови власного адміністративного будинку належить церковній владі. Під 1803 р. згадується виділення земельної ділянки для Новомосковського духовного правління «по смежності Суда Земско-го» [18, арк. 42]. Відомостей про спорудження канцелярії не виявлено. Натомість у 1810-х рр. споруджується власний будинок поштового двору. У 1822–1823 рр. виявлено відомості про збір коштів на його ремонт. Причому в 1823 р. мова йде про значну суму в 4003 руб., що свідчить про помітний занепад комплексу [41, арк. 119 зв; 42, арк. 14].

У 1807 р. губернатором П. фон Бергом було ініційовано будівництво присутствій по повітових містах за проектами архітектора М. Насеткіна. Вартість корпусу в м. Новомосковську оцінювалось у 25 491 руб. 35 коп. [44, арк. 2зв]. Питання безрезультатно розглядалось МВС до 1811 р. У 1818–1820 рр. питання про спорудження присутствій по повітових містах знову було на порядку денному [10, арк. 141]. 6 листопада 1822 р. було розпочато справу про придбання будинку радниці Пустельникової у м. Новомосковську під розміщення присутствій [10, арк. 225зв]. Наскільки можна зрозуміти, губернатор В. Шеміот особисто вмовив її на продаж будинку за 8300 руб., оскільки інших можливостей нормального розміщення присутствій він не знайшов [38, арк. 172]. 9 листопада 1823 р. справа була розглянута Комітетом міністрів, і придбання признано доцільним, але із заувагою про проведення необхідної перебудови за рахунок Пустельникової [39, арк. 214, 215]. 5 лютого 1824 р. було отримано дозвіл імператора на придбання будинку [38, арк. 173]. За відомістю 1824 р. комплекс складався з чотирьох корпусів. Головний будинок: дерев'яний, рублений на дубовому фундаменті, обмазаний глиною. Корпус архіву: дерев'яний, рублений. Флігель: плетений, обмазаний глиною. Сарай: дощатий на стовпах. Всі будівлі були перекриті дранню [23, арк. 9 зв]. Головний будинок складався з восьми приміщень, організованих за анфіладним принципом. З боку двору по всій довжині фасаду розташовувалась відкрита галерея, через яку здійснювався вхід. Корпус архіву мав три приміщення з окремими входами з відкритої галереї вздовж головного фасаду [51, арк. 1]. Плану садиби не виявлено.

Паралельно з формуванням комплексів державних споруд у місті відбувалось і громадське будівництво. Виявлені відомості не дають змоги сформувати цілісну картину їх зведення. На 1807 р. вже існував міський будинок, оцінений у 1200 руб., який громада передала під розміщення повітового училища [35, арк. 72]. Виявлені креслення комплексу училища можна датувати 1820-ми рр. На цей час він складався з дерев'яних одноповерхових корпусів: училища, двох житлових флігелів та трьох служб. І за організацією садиби, і за декоративними і розпланувальними рішеннями комплекс був зразком архаїчного (провінційного) класицизму [37]. Але училищна садиба капітально перебудовувалась у 1813–1814 рр.

за рахунок А. Гаркушевського, який вклав у роботи близько 1000 руб., та на початку 1820-х рр. за рахунок власних коштів училища та пожертв дворянства (загальна вартість робіт більше 6000 руб.) [7, с. 114; 36, арк. 2]. Немає сумніву, що комплекс училища розвивався на основі садиби міського громадського будинку, але первісних його характеристик креслення не відображають. Мапою міста 1822 р. зафіксовано ще два корпуси громадських будинків, у яких розміщувались ратуша та міська поліція. Але окрім факту їх існування щодо них немає жодних докладних відомостей.

Не існує докладних відомостей і про комплекс богадільні. Перша згадка про неї відноситься до 1797 р. [17, арк. 189]. Єдиний документ по узгодженню ремонтних робіт по будівлі виявлено в справах городничого під 1801 р. [17, арк. 477]. А під 1807 р. богадільня згадується як міська [17, арк. 586].

«Зборная изба», як резиденція волосного правління, згадується в багатьох документах. Але нам не вдалося встановити, чи була вона власністю громади державних поселян. Окрім цього під 1810 р. існує згадка про перебудову волосним правлінням тюрми, розташованої поблизу міської поліції [18, арк. 127]. Інших відомостей про цей об'єкт не існує.

У паланочному центрі мали існувати будівлі для забезпечення військових потреб. Існування спеціальних будинків із функціями казарм у паланці не зафіксовано. Козаки команди полковника проживали у власних будинках, або у підсусідаках. Наявність порохового лбоху цілком вірогідна, хоча відомостей щодо нього не виявлено. У цілому система забезпечення команд не потребувала спеціальних складів. Але під час війни 1768–1774 рр. виявлено відомості про будівництво комплексу сараїв при Кодацькій паланці [65, арк. 39]. У Самарчику проблема розміщення військового продовольства вирішувалась зайняттям приміщень у мешканців слободи. Так, у 1770 р. у козака Г. Шевця розмістили в коморі 162 пуди продовольства для військових команд [63, арк. 49, 54].

У період російської колонізації розміщення військ у поселенні здійснювалось через систему постів та оренди будівель, із частковим спорудженням спеціальних будівель. Найбільш помітним із спеціальних будівель є комплекс казенних стаєнь. Вірогідно, він був заснований у 1770-х рр. для Полтавського пікінерського полку. Утримання його, навіть після перетворення слободи на місто, здійснювалось за рахунок місцевої громади [17, арк. 78 зв]. У 1803 р. здійснюється спорудження нового комплексу стаєнь для Переяславського драгунського полку. Фінансування будівництва було розпочато за рахунок збору із дворян повіту, але на кінець року до нього було залучено усі стани [17, арк. 547 зв]. Ремонтні і будівельні роботи по комплексу зафіксовано у 1806 р. [8, арк. 104], 1808 р. [9, арк. 55], 1809 р. [20, арк. 80], 1813 р. [19, арк. 122], 1822 р. [41, арк. 110 зв, 119 зв].

3 квітня 1824 р. було оголошено торги на продаж будівель стаєнь [21, арк. 21]. На 1822 р. комплекс стаєнь займав дві великі земельні ділянки поряд із міським цвинтарем. Основними будівлями комплексу були дві стайні та два манежі, розраховані на утримання ескадрону кавалерії [5, арк. 309]. Допоміжні будівлі складались із майстерень (влаштовані у 1806 р.) [8, арк. 104] та двох караульних приміщень (зведено у 1809 р.). Основні будівлі були дерев'яні дощаті. Допоміжні будівлі — мазанкові [20, арк. 80]. Покрівлі виконані з очерету [19, арк. 122].

Окремі будівлі зводили для себе розквартировані в місті військові підрозділи. У 1806 р. міська ратуша підіймала питання про подальшу долю полкових будівель Переяславського драгунського полку [8, арк. 147 зв]. Планом міста 1822 р. зафіксовано існування окремих корпусів цейхгаузу та гауптвахти. У 1807—1809 рр., вірогідно, споруджується лазарет для потреб Новомосковської штатної команди та земської міліції [9, арк. 19; 18, арк. 97, 99].

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що формування комплексів громадських та державних будівель різного призначення розпочалося ще у паланочному центрі часів Нової Січі. У ході початкового етапу російської колонізації цей процес, як мінімум, не припинявся. З перетворенням слободи на повітове місто, розширення потреб поселення призвело до формування цілком нових комплексів будівель, які не мали прямого зв'язку з попередніми. Спадковість простежується лише в розміщенні і вирішенні культових споруд. До 1825 р. потреби міста в адміністративних та громадських будівлях було задоволено лише частково. За мінімального державного фінансування будівництва темпи формування комплексу громадських будівель можна визнати задовільними. Натомість капітальність, як споруджених, так і орендованих будівель бажала багато крашого.

Бібліографічні посилання:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775. Т. 1. Київ, 1998.
2. Там само. Т. 3. Київ, 2003.
3. Там само. Т. 4. Київ, 2006.
4. Астапенко Е. М. Старочеркаск — легенда Дона. Ростов-на-Дону: ООО «Мини Тайп», 2007.
5. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Джерела з історії Південної України. Т. 10. Описи Степової України останньої чверті XVIII — початку XIX століття / Упор. А. Бойко. Запоріжжя, 2009. С. 281—394.
6. Гавриил (Розанов В. Ф.) Исторические записки о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса: Городская типография, 1838.

7. Грахов Я. (при участии С. И. Веребрюсова) Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. Одесса: в типографии Францова и Нитче, 1856.
8. Держархів Дніпропетровської області (Державний архів Дніпропетровської області). Ф. Р-1684. Оп. 2. Спр. 11.
9. Там само. Спр. 13.
10. Там само. Спр. 14.
11. Там само. Спр. 15.
12. Там само. Спр. 61.
13. Там само. Спр. 104.
14. Там само. Спр. 140.
15. Там само. Спр. 172.
16. Там само. Спр. 231.
17. Там само. Спр. 330.
18. Там само. Спр. 331.
19. Там само. Спр. 332.
20. Там само. Спр. 507.
21. Там само. Спр. 519.
22. Там само. Спр. 898.
23. Там само. Спр. 112.
24. Еще сведения о «диком попе» // Киевская старина. 1887. Ноябрь. С. 577—580.
25. Кілессо С. Медведівський Пустинно-Миколаївський монастир і його архітектурний комплекс // Пам'ятки України: історія і культура. 2002. № 2. С. 48—53.
26. Надхин Г. Воспоминание о Новомосковске (Из дорожных заметок 1861 года) // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. 1862. Жовтень (Сентябрь). Ч. 4. С. 12—37.
27. Надхин Г. Падение Сечи и Запорожская церковь в Новомосковске // Русский вестник, 1873, № 8. С. 718—758.
28. Описание городов Азовской губернии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 1. Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1904. С. 72—93.
29. Оранский К. Ново-московский Свято-Троицкий собор // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т.2. Одесса, 1848. С. 829—832.
30. Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. Т. XXVII.
31. Там же. Т. XXXI.
32. Российская Национальная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 342. Д. 33.
33. Там же. Д. 190.
34. РГАДА (Российский государственный архив древних актов). Ф. 16. Оп. 1. Д. 699. Ч. 2.
35. РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 730. Оп. 1. Д. 146.
36. Там же. Ф. 733, оп. 49. Д. 425.
37. Там же. Оп. 86. Д. 115.

38. Там же. Ф. 1263. Оп. 1. Д. 322.
39. Там же. Д. 334.
40. Там же. Ф. 1281. Оп. 11. Д. 184.
41. Там же. Д. 186.
42. Там же. Д. 187.
43. Там же. Ф. 1285. Оп. 8. Д. 31.
44. Там же. Д. 135.
45. Там же. Ф. 1293. Оп. 166—Екатеринославская губерния. Д. 53.
46. Там же. Ф. 1349. Оп. 4—1824. Д. 187.
47. Там же. Ф. 1350. Оп. 312. Д. 22.
48. Там же. Ф. 1374. Оп. 1. Д. 188 6.
49. Там же. Ф. 1399. Оп. 1. Д. 545.
50. Там же. Д. 547.
51. Там же. Ф. 1488. Оп. 1. Д. 1159.
52. Там же. Д. 1169.
53. Сочинский П. Потомок запорожцев // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 1. С. 155—160.
54. Справочная книга Екатеринославской епархии на 1908 год. Екатеринослав, 1908.
55. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / За ред. М. П. Бажана і Г. Н. Логвина. Київ: Будівельник, 1976.
56. Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Київської губернії / Упор. і передмова А. Парамонов. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011.
57. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Днепропетровск: Дніпрокнига, 2000.
58. Харлан О. В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектура на спадщина XVIII—XIX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: 36. наук. праць. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2005. С. 105—121.
59. ЦДАІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29.
60. Там само. Спр. 203.
61. Там само. Спр. 219.
62. Там само. Спр. 225.
63. Там само. Спр. 242.
64. Там само. Спр. 278.
65. Там само. Спр. 320.
66. Там само. Спр. 322.

УДК 94.477»179/1917»352.071

ІГОР КОЧЕРГІН

*доктор історичних наук, доцент,
начальник,
Південно-східний міжрегіональний відділ
Управління забезпечення реалізації
політики національної пам'яті в регіонах
Українського інституту національної пам'яті,
професор,
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»*

МІСЬКЕ САМОУПРАВЛІННЯ КАТЕРИНОСЛАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті аналізуються головні напрями діяльності міської думи Катеринослава від дореформеного часу (1850-ті рр.) до періоду Першої Світової війни.

Ключові слова: міська дума, Катеринослав, міське самоврядування.

Міське управління Катеринослава у другій половині XIX — початку XX ст. здебільшого базувалося на законодавчих актах, які з'явилися у 1785 р., 1870 р. та 1892 р. Місто отримувало імпульси до свого розвитку не з середини, а ззовні, так би мовити, «живилося» ініціативами російського уряду. Етапи розвитку міста почасти співпадають з черговими реформами російського уряду в сфері міського самоврядування. До певної міри, таке наше враження підтверджується висновками, які зробили російські дослідниці Н. А. Иванова та В. П. Желтова щодо вирішальної ролі російської держави у формуванні міських станів [24, с. 328].

На середину XIX ст. місто Катеринослав, втім як і всі інші міста, жило за «Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії» 1785 р., яка була незначно відкоригована Законами про стани 1832 р. на 1857 р. Згідно із Законом про стани 1857 р., міські мешканці складали окреме товариство, яке мало право збиратися кожні три роки з дозволу губернатора. Міське депутатське зібрання складалося з мешканців міста, які мали 25 років і капітал, який приносив відсотки в розмірі 15 рублів сріблом. До занять зібрання належало: 1) обрання посадових осіб для управління товариством, а також для судового та поліцейського відомств; 2) вислу-

ховування пропозицій губернатора; 3) пропозиції щодо громадських потреб; 4) ведення книги міських мешканців [38, с. 103, 104]. Обсяг повноважень свідчить про наявність лише деяких адміністративних функцій. До того ж, міська влада перебувала під контролем губернської влади. За таких умов повною мірою впливати на розвиток міського господарства було складно.

Показником самостійності завжди були наявність коштів для розвитку міста. Міській громаді дозволялося володіти землями, перевозами, млинами, створювати міські банки. Водночас міській думі заборонялося брати позики [38, с. 105, 106, 107]. Міська громада мала право на власну скарбницю, яка складалася з добровільних внесків, мита з торгівлі, продажу або оренди міської землі тощо. Катеринославська міська дума регулярно виставляла на продаж міську землю. Наприклад, 6 лютого 1862 р. у міському присутствії відбулися торги планових порожніх місць за № 387, 388. У вересні 1866 р. продавалося місце без номера біля заводу майора Г. І. Щербакова [4, с. 470; 40, с. 184]. Кошти, отримувані таким способом, не складали значних сум. Наявні фінансові можливості, по суті, позбавляли місто права на реальне самоврядування. Головний прибуток місту Катеринославу приносила торгівля, який у 1853–1856 рр. становив лише 1 748 рублів, що було замалою сумою для розвитку міської інфраструктури [7, с. 51].

Окрім слабкої фінансової бази розвиток міського управління стримувала губернська та центральна влада, які часто втручалися в життя міста і нерідко наполягали на вирішенні питань, які насамперед були потрібними імперській владі. Наприклад у 1855 р. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор М. М. Анненков звернувся до міського голови І. І. Ловягіна з проханням взяти на себе обов'язок купівлі 40 тис. волів для армії, яка в той час воювала на Кримському фронті. Хоча така пропозиція ніяк не вписувала до сфери міського управління, міський голова не міг відмовитися від такої пропозиції, тому заявив про бажання «служити вітчизні» [23, с. 59].

Міський голова очолював міське управління, яке покладалося на думу. Кожні три роки міські мешканці, які мали на те право, обирали гласних Загальної міської думи. Однак гласні були людьми зайнятими, тому зі свого числа обирали так звану Шестигласну думу, яка складалася з міського голови та шести гласних — по одному представнику від кожного розряду міської громади. Напередодні селянської реформи міським головою був Іван Ізотович Ловягін, обов'язки секретаря виконував Костянтин Григорович Тищенко [42, с. 28].

Продовжували діяти й магістрати, що склалися з бургомістрів та ратманів. Вони, насамперед, виконували судові та поліцейські функції. На 1860 р. бургомістрами міського магістрату були Петро Іванович Зам-

ковий, Іван Іванович Артамонов. Ратманами значилися Мартин Олексійович Алексеєнко, Петро Федотович Жиров, Лев Борухович Богославський, секретар Андрій Петрович Ортинський [42, с. 28, 29].

І. І. Ловягін, як і його попередник Прокопій Белявський, належали до купецького стану. З часу появи «Жалуваної грамоти містам» 1785 р. більшість у міських думах складали купці. Саме вони відігравали важливу роль у розвитку губернського центру [8, с. 22]. Ярмарки, підприємства, торгові заклади та оренда теж перебували в їх руках. Водночас адміністративні функції міст як центрів губерній та повітів концентрувалися в руках губернських і повітових органів влади, які частково формувало дворянське губернське зібрання. Вища верства не претендувала на якусь окрему роль в управлінні містами. Дворяни, які мешкали в містах, фактично не брали участі в управлінні громадськими справами. Хоча за законом вони мали на це право, однак не використовували його через упереджене ставлення до представників торгового стану, з якими дворяни не бажали мати нічого спільного, вважаючи це нижчим своєї гідності [33, с. 495]. Вони, як і купці, були лише частиною міського соціуму. Дворяни і купці немовби жили в різних системах координат, що частково обумовлювалося різним правовим статусом у Російській державі. Дворян переважно цікавили питання розвитку соціокультурної сфери міста, тоді як соціально-економічна складова перебувала у сфері інтересів купецтва.

Не лише дворяни, але й інші категорії населення міст дещо байдуже ставилися до проблем міського господарства і управління. Дослідник І. І. Дитятін бачив причини цього явища в слабкому культурному рівні тодішнього міського населення, а також його нездатності оцінити блага самоврядування, у відсутності усвідомлення громадського обов'язку, у безправному положенні міського самоврядування і в мертвій бюрократичній опіці [58, с. 335–336].

За кількісними показниками дворяни значно поступалися міським станам. За підрахунками В. М. Константинової, на 1861 р. відсоток дворян, які мешкали в Катеринославі, дорівнював 4,46 % від загальної кількості мешканців міста, тоді як міських станів (купці, міщани, ремісники, іноземці, імениті громадяни) налічувалося 48,4 % [26, с. 541].

Від кількості мешканців залежала не лише щільність населення, але й кількість виборців. Протягом першої половини XIX ст. Катеринослав розвивався повільно. На 1825 р. у ньому налічувалося 8 412 чол. [43, с. 162]. Напередодні селянської реформи, у 1857 р. у місті проживало 13 217 чол. [41, с. 303]. Тобто за 32 роки населення збільшилося всього на 63,5 %. Більш помітне зростання мало місце вже після скасування кріпацтва. Багато селян отримали волю, але не мали засобів до існування, тож йшли до міста у пошуках роботи. На 1864 р. у Катеринославі

вже налічувалося 19 515 чол. [43, с. 52]. За сім років приріст населення йшов більш динамічне і склав 67,5 %.

Коли наприкінці 1840-х рр. офіцери російського генерального штабу здійснили воєнно-статистичний огляд Катеринославської губернії, вони зробили висновок, що від Катеринослава годі було очікувати підйому до значного торгового центру. Серед причин вказувалося на: 1) розташування міста далеко від шляхів сполучень, 2) складність переправи через Дніпро, 3) близькість великих торгових центрів Харкова та Кременчука. На думку авторів огляду, Катеринослав розвивається здебільшого завдяки лісовій торгівлі, якою займалося купецтво, а також ярмаркам (Стрітенська, Петропавлівська), через які проходили головні товаропотоки [3, с. 156, 157].

Повільне зростання населення та відсутність великої кількості торгових та промислових закладів¹ стримувало розвиток міста та міського самоврядування.

У другій половині XIX ст. під впливом суспільно-політичних та соціально-економічних змін міське самоврядування трансформувалося разом з усім суспільством. На думку Н. М. Яковенко, урбанізація вважається засадничим критерієм модернізації, оскільки міняються структура населення і виробничих занять, соціокультурні навички міщан, відбувається перебудова побуту та призначення міст до самоврядування [59, с. 274]. Дворяни, які постійно були пов'язані з містом, оскільки чимало їх мешкало тут постійно, а решта проводила тут зимовий сезон, усвідомили, що місто перебуває поза їх впливом. Місто являло собою потужний економічний центр, в якому акумулювалися значні капітали, і ці капітали йшли повз дворянську скарбницю.

Симптоматичним було обрання у 1863 р. міським головою Катеринослава дворянина Якова Яковича Савельєва. Домовласник і підприємець, діяч селянської реформи і земський гласний — він став першим в історії Катеринослава міським головою, який представляв вищу верству. Про його діяльність на цій посаді відомо мало, але очевидно, що губернський центр йому був небайдужим. Він був одним з тих діячів, які посприяли у спорудженні водогону.

Питання спорудження водогону вже давно стояло на порядку денному міського управління. Після пожежі 1864 р., яка пошкодила кілька кварталів міста та 1865 р., коли постраждав дитячий притулок, що стояв на Соборній горі, це питання набуло особливої гостроти. У 1865 р. в Катеринославі був створений комітет домовласників за участі товариств, які опікувалися страхуванням від вогню для розробки проекту щодо об-

¹ На 1862 р. у Катеринославі було 10 салотопних, 3 свічкових, 1 чавунний, 1 мильний, 2 цегляних, 1 кахляний, 2 маслобійних [8, с. 28].

лаштування пожежної частини. Комітет прийняв рішення про необхідність: 1) побудувати на Соборній горі каланчу, теплий сарай та казарму як в 3-й частині міста, 2) облаштувати в дворянському саду водопідйомну парову машину з водопровідними трубами від Дніпра до гори і збирати воду в особливому резервуарі. Комітет виділив для облаштування водогону та колодязів 33,5 тис. руб., а також 20 тис. руб. для пожежної частини. 3 грудня 1866 р. катеринославське міське товариство розглянуло напрацювання комітету і 1) доручило купцю першої гільдії Р. Ульману запросити для облаштування водогону техніку, 2) вирішило допустити до конкурсу в цьому проєкті мешканців Катеринослава Заславського і Козловського, які володіли механічними заводами, і 3) укласти контракт на проведення робіт з тим, хто запропонує вигідніші умови [39, с. 718, 719].

Коли почалися роботи з облаштування водогону, Я. Я. Савельєв у листопаді 1868 р., під час виконання обов'язків губернського маршалка дворянства, від імені благородного зібрання уклав контракт із міською думою Катеринослава на облаштування водогінної машини у Потьомкінському саду, який належав дворянству [9, л. 124–125 зв.].

Через рік Я. Я. Савельєв використав зв'язки для захисту бюджету Катеринослава, хоча й не зобов'язаний був це робити. Міське управління під час написання чергового звіту з доходів і видатків припустилося помилки, коли записало зібраний містом капітал на суму 41 тис. рублів у графу «запасний». Міністерство внутрішніх справ вирішило, що катеринославський міський бюджет має вільні кошти і через це зняло з міста дотації й поклало на його керівництво обов'язок освітлювати та опалювати губернську в'язницю, утримувати батальйон внутрішньої охорони. У листі до заступника міністра внутрішніх справ Б. П. Обухова Я. Я. Савельєв просив посприяти у виправленні помилки: «Катеринослав, який не мав власних міських ресурсів на утримання цих закладів, раптом залучений до руйнівного для нього тягаря» [11, с. 6–7]. Такий інтерес дворянина до збереження зібраного купцями капіталу засвідчив відхід від вузькостановчої позиції заради спільного для міської громади блага.

Катеринослав, хоч і не належав до потужних економічних центрів, став викликати інтерес дворянського товариства. На черговому зібранні у вересні 1868 р. представники вищої верстви поставили питання необхідності клопотатися щодо допуску дворян-домовласників Катеринослава до участі у місцевому громадському зібранні нарівні з особами торгового стану [53, арк. 7]. Це було наслідком серйозних соціально-економічних змін, які принесла селянська реформа. Отримання можливості впливати на міські справи та накладати повинності на майно дворян у місті було одним із засобів повернення втрачених після 1861 р. позицій.

Однак взяти під контроль губернський центр було нелегко після того, як протягом десятиріч тут безроздільно господарювали купці. Про не-

значний вплив дворян у Катеринославі свідчить епізод, що стався під час головування в думі Д. М. Мінакова. У серпні 1864 р. у Катеринославі була створена комісія з покращення міського господарства, до якої увійшли представники всіх станів, що мали право брати участь у виборах. Серед інших туди увійшов домовласник Катеринослава, дворянин, надвірний радник Іван Маркович Скрильніков. Згідно з постановою думи, комісія припинила свою діяльність у листопаді 1865 р. як така, що виконала своє завдання. У грудні 1866 р. вона відновила свою діяльність, але І. М. Скрильніков до неї не потрапив [45, арк. 47, 48]. Попри вихід з комісії, він продовжував збирати інформацію про стан господарства й звертатися до різних інстанцій, в тому числі й до Сенату. У своїх зверненнях він писав про неправомірні дії міської думи Катеринослава, які шкодили місцевій громаді. І. М. Скрильніков просив Урядуючий Сенат надати дворянам-домовласникам право брати участь у загальному міському зібранні і мати в думі постійних своїх депутатів. В цьому його підтримав губернський маршалок П. А. Струков [45, арк. 24—24 зв.]. Однак губернатор В. Д. Дунін-Борковський, спираючись на чинне законодавство, провів через губернське правління постанову, згідно з якою дворянам, які були власниками майна в місті, не дозволялося брати участь у загальних зібраннях гласних міської думи [28, с. 95].

Скарги І. М. Скрильнікова зводилися до того, що важливі питання міського господарства, такі, як збори і податки, вирішують лише впливові громадяни. Він навів факти, коли за користування міською землею не були заплачені податки, наприклад, під час забивання 120 тис. голів худоби або торгівлі предметами розкоші. Також він вказував на те, що міська дума відає в оренду право продажу життєво важливих продуктів, тоді як це заборонено законодавством. Від цього, на думку І. М. Скрильнікова, страждають сім'ї бідних дворян та інші незаможні категорії населення. Ще він додав, що міська дума надає дозвіл на облаштування фабричних будівель, не питаючи мешканців міста [45, арк. 8 зв.—9].

У скарзі на ім'я Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П. Є. Коцебу І. М. Скрильніков хвилювався не за себе, а просив подивитися на стан міського господарства: «Губернатор може клопотатися, щоб вислати мене з міста ... Але за умови невідновлення порушених прав громадського правління та міського господарства наслідком буде продовження збагачення гуртка купців-багатіїв, а маси мешканців — розорення, оскільки за такого становища минуть земські давності справ, що торговцями не було здійснено встановлених внесків до міського бюджету, й від протизаконного придбання ними в приватну вічно спадкову власність земель на вигоні та торгових площах» [45, арк. 31, 86 зв.—87]. Серед купців-багатіїв, яких згадує І. М. Скрильніков, був і міський голова

Д. М. Мінаков, який взяв в орендне утримання збір з продуктів, що привозили на базар.

Прагнення І. М. Скрильнікова «знайти правду» не мали успіху. Губернатор В. Д. Дунін-Борковський переконав генерал-губернатора та міністра внутрішніх справ, що папери І. М. Скрильнікова є нічим іншим, як доносами [45, арк. 11]. Врешті-решт, скарги І. М. Скрильнікова не були задоволені, і справа в 1872 р. закрита.

З формального боку, І. М. Скрильніков не мав права брати участі в розгляді важливих питань міського управління. Однак відсутність права управління міськими справами не забороняла йому як домовласнику звертати увагу на певні порушення з боку міської влади. І. М. Скрильніков наводив переконливі аргументи, які свідчили про те, що бюджет міста втрачає прибутки через зловживання купців, які входили до складу думи на чолі з Д. М. Мінаковим.

Постанова губернського правління щодо заборони дворянам брати участь у вирішенні важливих господарських питань, що стояли перед містом, була проведена губернатором 10 квітня 1868 р. Через шість днів дума приймає рішення про надання В. Д. Дуніну-Борковському звання почесного громадянина Катеринослава. Це могло бути збігом, однак не можна виключити й того, що це була своєрідна подяка губернатору з боку міського правління.

1860-ті роки, ознаменовані реформами Олександра II, змінили соціально-економічні умови та відносини у суспільстві й не могли не позначитися на житті міста. Нові соціальні відносини вже не відповідали муніципальному устрою. 20 березня 1862 р. імператор наказав «невідкладно вжити заходів до покращення громадського управління в усіх містах імперії» [30, с. VIII]. На виконання цього наказу міністр внутрішніх справ П. А. Валуєв у квітні 1862 р. розпорядився створити всестанові комісії. У Катеринославській губернії за розпорядженням губернатора також був створений подібний комітет. Він складався з членів, призначених губернатором та обраних громадою. Комітет підготував новий проект громадського управління, який, на думку ростовського міського голови А. М. Байкова був «першим кроком для досягнення доброго порядку у внутрішньому устрої міського управління та господарства» [50, с. 3]. Більшість комісій висловилися за створення всестанового міського самоврядування, а також ліквідацію адміністративної опіки з боку губернської влади. Серед іншого була пропозиція передачі поліції у підпорядкування міському управлінню [58, с. 339].

У 1864 р. міністерство внутрішніх справ отримало проекти всіх комісій, які були вивчені та опрацьовані і подані на розгляд Державної Ради, а потім на підпис імператору. Нарешті, 28 червня 1870 р. імпера-

тор затвердив нове «Міське положення»¹. Згідно з ним, будь-який міський мешканець, до якого б стану він не належав, мав право голосу у виборі гласних думи, якщо він був російським підданим, мав 25 років, володів у місті майном, з якого збирався податок, за ним не повинно було бути боргів перед містом [5, с. 825]. За законом право участі у виборах отримали не лише дворяни-землевласники, але й ті, які володіли майном на суму не менше 15 000 рублів [10, л. 1].

За «Міським положенням» 1870 р. функції органів міського управління докорінно змінювалися. Раніше їх завдання, головним чином, зводилися до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд звільняв себе від обов'язків, пов'язаних із керуванням міським господарством, повністю перекававши їх на органи громадського управління. До компетенції останніх поступово перекадалася значна низка питань міського господарства і благоустрою: водопостачання, каналізація, вуличне освітлення, озеленення, спорудження будинків, тротуарів, різних громадських споруд тощо.

Крім того, міські думи були зобов'язані піклуватися про загальний добробут городян: організовувати забезпечення населення продуктами через базари, крамниці та ін.; вживати заходів у разі пожеж, повеней, епідемії; сприяти медичному обслуговуванню населення (влаштувати лікарні та амбулаторії тощо); вживати заходів з допомоги бідним та безпритульним; сприяти поширенню народної освіти (засновувати школи, музеї, бібліотеки та ін.). До того ж міське самоврядування здійснювало заходи з розвитку транспортних мереж, місцевої промисловості та торгівлі.

Б. М. Миронов стверджував, що міська реформа 1870 р. створила все-станову громаду міщан, яка мала відмінні від держави інтереси. Відтоді органи міського самоврядування втратили подвійний характер установ державних і громадських. Цьому, зокрема, сприяв прихід до міських дум представників вищої верстви [33, с. 500, 502].

1 вересня 1870 р. відкрито Катеринославське губернське у міських справах присутствіє на чолі з губернатором І. М. Дурново. Присутствіє запропонувало чинній думі затвердити тимчасову комісію і у місячний термін скласти списки мешканців Катеринослава, що мають право голосу при обранні гласних, а також розподілити включених у список осіб за трьома розрядами. Разом із тим присутствіє вимагало надрукувати персональний склад виборчих зібрань у «Екатеринославских губернских ведомостях», щоб у двотижневий термін від дня публікації городяни могли подати до міської думи заперечення стосовно ймовірних помилок або неповноти списків.

¹ Дати подані за новим стилем.

Вибори до думи проводилися раз на чотири роки. Кількість гласних залежала від кількості виборців у місті. Перші вибори за новим положенням відбулися в грудні 1870 р. Загальна кількість населення Катеринослава складала 24 267 чоловік. До списку увійшло 1 429 виборців, які ділилися на 3 розряди (курії). До першої курії увійшло 51 виборець, до другої — 171, до третьої — 1 207. Разом у виборах взяло участь 528 виборців [27, с. 44]. До першої курії входили найбагатші виборці, голос яких важив більше ніж у два рази за голос виборців від третьої курії. На 1874 р. виборців першого розряду налічувалося 42, другого — 148, третього — 516 [52, с. 315–317]. На перше чотириріччя (1871–1875) було обрано 72 гласні, на друге (1875–1879) — 41 гласний, на третє (1879–1883) — 72 гласні [31, с. 482].

21 грудня 1870 р. нова міська дума почала роботу. Були обрані міський голова та виконавчий орган думи — управа. Головою став Д. М. Мінаков, його заступником М. П. Новіков. До управи увійшли І. М. Філіп'єв, М. П. Новіков, В. І. Єфанов, секретарем став І. Ю. Диканський. Губернатор надіслав списки обраних гласних, виборчі листи з виборів міського голови та членів управи і секретаря. Після розгляду в Департаменті загальних справ міністр внутрішніх справ дозволив затвердити результати виборів. 26 січня 1871 р. губернатор затвердив міським головою купця першої гільдії Д. М. Мінакова, що стало початком діяльності нового міського громадського управління Катеринослава [29, с. 138]. Нове «Міське положення» серед іншого внесло суттєву корективу до виборчого процесу. Якщо раніше міський голова затверджувався на посаді губернатором, тепер ця прерогатива належала міністру внутрішніх справ.

Більшість в думах, як і раніше, складали купці. Їх налічувалося 42. Міщан і дворян було по 14 чоловік, 1 духовна особа і 1 спадковий почесний громадянин.

Засідання думи відбувалися у приміщенні, придбаному в 1872 р. у спадкоємців купця Л. Кранцфельда, на розі Катерининського проспекту та вулиці, яка згодом отримала назву Управської. З 1872 р. серед питань, що хвилювали думу, були облаштування (реконструкція) Троїцького базару, виготовлення табличок із назвами вулиць та номерами будинків, розробка питань благоустрою міста [29, с. 139]. 21 жовтня 1872 р. катеринославська дума на знак вшанування пам'яті губернатора А. Я. Фабра постановила найменувати центральний бульвар на Катерининському проспекті Фабровським. 10 січня 1873 р. (29 грудня 1872 р. за ст. ст.) міністр внутрішніх справ доповів про це рішення імператору, який задовольнив таке клопотання [48, арк. 1, 7].

Важливою подією в історії міського управління пореформеного періоду було відкриття Катеринославського міського громадського банку. Він був відкритий 4 листопада 1872 р. із капіталом у 10 000 руб. Цю-

права комісія, яка складалася з членів думи В. М. Стадіона та М. Ф. Ольшевського, після проведеної у 1875 р. ревізії виявила, що банк перебував у катастрофічному становищі. Частина векселів, за якими були взяті позики на суму 250 000 рублів, були безнадійними. Причому серед позичальників були міський голова Д. М. Мінаков, директор банку Ломаковський та ін. Попри значні зловживання, дума вирішила банк не закривати. Було обрано нового директора В. М. Стадіона і з 1876 р. банк почав приносити прибуток [54, с. 10]. Скандал навколо банку змусив Д. М. Мінакова піти у відставку в 1876 р.

Незважаючи на складні обставини, поява міського громадського банку в цілому покращила фінансове становище міського управління і зробила його більш незалежним від центральної влади.

Оскільки Д. М. Мінаков пішов у відставку достроково, у листопаді 1876 р. відбулися вибори, і новим міським головою став купець другої гільдії, заступник міського голови П. В. Калабухов. У січні 1879 р. відбулися чергові вибори міського голови. Загалом на посаду міського голови було подано вісім кандидатур: Г. А. Залюбовський, Ф. А. Кнотте, А. В. Котлов, І. М. Кранц, О. М. Поль, Д. В. Пчолкін, В. П. Ульман, П. Ф. Яненко. Попри те, що серед поданих кандидатур було чимало відомих і авторитетних громадських діячів, П. В. Калабухов знову був переобраний переконливою більшістю голосів 66 проти двох. Членами управи стали А. А. Курдюмов, О. Г. Александров, а секретарем М. К. Телесницький. Дума прийняла рішення про призначення міському голові утримання в розмірі 3 000 руб., членам думи та секретарю — 1 500 руб. [12, с. 2, 3]. Гласні думи, як раніше, грошової винагороди не отримували.

Головним питанням, яке стояло перед думою у другій половині 1870-х рр., було спорудження залізниці. Ще у 1874 р. дума підняла це питання і в подальшому вирішувало його спільно з Катеринославським губернським земським та дворянським зібраннями. Дума неодноразово обирала депутацію для клопотання щодо прокладання через Катеринослав залізниці. У лютому 1878 р. дума обрала депутацію для клопотання перед членами Комітету Міністрів, однак вона не виконала доручення. 1 лютого 1879 р. обирається ще одна депутація у складі міського голови П. В. Калабухова, членів думи Г. П. Алексєєва, М. М. Хрінникова, І. М. Кранца та катеринославського домовласника О. М. Поля [13, с. 2, 18].

Завжди актуальним для міського управління був санітарний стан міста. Кожен новий склад думи обирав санітарну комісію. Так було під час холери у 1874—1874 рр. Взимку 1879 р. за пропозицією гласного Б. І. Горвиця була обрана чергова санітарна комісія, на яку покладалися завдання: 1) створити постійну санітарну комісію, для якої розробити інструкцію; 2) сформувати артіль з 70—75 чоловік; 3) забрукувати базарну площу

і підвести туди воду; 4) приступити до реалізації проекту щодо врегулювання Жандармської балки [14, с. 2, 3].

Катеринославській думі не завжди вдавалося реалізовувати свої плани. Цьому не сприяли зловживання гласних, а також неузгодженість у діях, особливо під час виборів. З приходом до думи після реформи 1870 р. значної кількості дворян у відносинах між ними і купцями намітилося протистояння, що загострювалося під час виборів. Купці, як і раніше, обирали головами управи своїх представників. Редактор «Екатеринославського листка», аналізуючи стан міського господарства, запитував: «Після таких жалюгідних результатів дванадцятирічного правління осіб торгового стану, дозволимо поставити питання, чому ж тільки торговий стан повинен бути постачальником міських голів? ... Чому ж міське господарство не довіряється, хоча б заради цікавості, особі іншого стану? Адже водогоном місто обладнане не завдяки торговому стану, не купці клопоталися і домоглися [будівництва] залізничного мосту для Катеринослава, не купці врятували міський банк від неминучого краху. Все це зробили особи з інших станів. Чому ж не ввірити дворянину, чиновнику, інженеру, юристу міське господарство, якщо тільки ці особи мають здібності, необхідні для міського голови?» [34, с. 2]. Такі думки панували серед представників вищої верстви щодо ролі купців та дворян у житті Катеринослава. Автор статті виклав вимоги, яким мав би відповідати міський голова, оскільки від його особистих якостей залежав вектор розвитку міського господарства. По-перше, міський голова мусив займатися лише громадськими справами і не володіти торговими чи промисловими закладами. По-друге, він мав бути бездоганно чесним, оскільки він відповідав за міське майно. По-третє, мати юридичну підготовку. Четверте, вільно володіти пером, аби самостійно контролювати листування з урядовими органами. П'яте, володіти ораторським мистецтвом. Шосте, бути фінансово незалежним. Сьоме, володіти знаннями у фінансовій та господарській сфері. Восьме, розуміти, що він представляє всі стані, а не якийсь один. Дев'яте, бути невтомним і небайдужим до міського управління [34, с. 1]. Такі вимоги виглядають дещо ідеалістичними і навряд чи можуть бути прикладені до будь-кого з міських голів Катеринослава другої половини XIX ст.

За головування П. В. Калабухова міське господарство перебувало в жалюгідному стані. Голова не стежив за діловодством, яке було віддано в руки секретаря. Не завжди вчасно затверджувався бюджет. Часто не могло зібратися необхідне число гласних, а в жовтні 1884 р. взагалі не відбулося жодного засідання думи. У листопаді 1884 р. було виявлено нестачу 2,5 тис. руб. в міській касі, які згодом П. В. Калабухов вніс особисто. Цей факт став останньою краплею, і 15 листопада П. В. Калабухов зняв із себе повноваження міського голови. Його обов'язки став виконувати О. О. Курдюмов [29, с. 142].

На дострокових виборах 16. Грудня 1884 р. міським головою обрали купця другої гільдії К. А. Бабушкіна, кандидатура якого була затверджена міністром внутрішніх справ 2 січня 1885 р. (22 грудня 1884 р. за ст. ст.) [44, с. 1]. Втім ще в процесі затвердження К. А. Бабушкін відмовився від посади, і 10 лютого. 1885 р. (29 січня за ст. ст.) новим міським головою обрали дійсного статського радника, камер-юнкера, землевласника Катеринославського повіту І. М. Яковлєва [15, с. 26]. Це був другий міський голова після Я. Я. Савельєва, який походив з дворянського стану. Секретарем міської думи обрали М. М. Владімірова [15, с. 32].

І. М. Яковлєв намагався розв'язати проблеми міста, які накопичилися в попередній період. У 1885 рік Катеринослав увійшов без бюджету, тож у лютому місяці дума займалася обговоренням і прийняттям кошторису. За попередні роки в місті з'явилося багато об'єктів, які були не враховані. З них не платилися податки, від чого страждав фінансовий стан міст, який був незадовільним. Тож 12 березня 1885 р. була обрана оціночна комісія для вивчення і оцінки майна в місті [15, с. 69]. Тоді ж у 1885 р. думі довелося займатися питанням збільшення штату міської поліції. Хоча поліція підлягала центральній владі, місто брало участь в її утриманні, що свідчило про неповну самостійність міста у своїх діях. Ще у 1883 р. катеринославський губернатор В. М. Долгоруков ініціював збільшення штату Катеринославського міського поліцейського управління до 48 городничих. Також планувалося запровадити посади заступника поліцмейстера, пристава та його заступника. Утримання нових штатів поліції мало лягти на міський бюджет. Дума погодилася виділити лише третину суми (3 579 руб.). 3 серпня 1885 р. імператор затвердив думку Державної Ради щодо збільшення штату поліції зі збільшенням утримання на 5 010 руб. [44, с. 47].

І. М. Яковлєву довелося займатися різноманітними справами: неодноразово їздити до Петербургу з клопотаннями щодо покращення міського господарства, вживати заходів для організації торгівлі на Озерній площі, сприяти призупиненню закриття громадського банку. Він домовився про мирне вирішення суперечливих питань щодо землі, яка відійшла під будівництво залізниці, але залишилася незатребуваною. Земля була повернута місту. І. М. Яковлєв зайняв у думі принципову позицію щодо призначення членів управи, що викликало протидію купців, які складали більшість у думі. Купцями був використаний формальний привід для звинувачення міського голови у значних бюджетних витратах на святкування 100-річного ювілею Катеринослава в 1887 р. У катеринославській думі сформувалася опозиція, що не давала можливості приймати рішення, ініційовані І. М. Яковлєвим. Через це він не бачив подальшої перспективи для роботи в думі й у червні 1888 р. подав у відставку. У заяві І. М. Яковлєв вказав, що не шукав ані матеріальної, ані громадської винагороди і намагався

служити місту. Серед причин, які призвели до змін настроїв у думі, він називав свій соціальний стан і звання, а також спроби деяких гласних впливати на кадрові рішення: «Останнім часом у складі міського управління мали місце суперечки, непорозуміння і незадоволення... Велике міське господарство було прийняте мною в хаотичному стані ... Декому не подобається моє походження та звання, котре мені дороге, інші дозволяють собі ставити мені ультиматуми про прийняття на службу в міську управу або під загрозою помсти вимагають прийняти знову на службу осіб, звільнених за негожі вчинки ... Я неодноразово доводив необхідність зміни наявного традиційного порядку в управі ... за нинішнього режиму ... міський голова позбавлений фізичної можливості особисто і безпосередньо відати всіма справами ... Відсутність точної та категоричної інструкції, яка б визначала й вказувала всім і кожному коло його обов'язків, його права і переваги, складає головну причину тих непорозумінь, які не залишають Катеринославську міську думу» [17, с. 78–82].

Дворянам, котрі увійшли до числа гласних Катеринославської думи, важко було реалізовувати власні рішення через протидію купців. Багаторічний гласний думи Г. А. Залюбовський, який неодноразово висувався на посаду голови міської думи, на XIV черговому Катеринославському губернському земському зібранні висловився щодо контролю за кількістю шинків у місті: «В містах кількість шинків визначають міські управи, що за їх теперішнього складу ... перебувають в руках класу не вповні благонадійного, і загалом зменшити кількість шинків у місті дуже складно, як би на цьому не наполягали члени більш інтелігентні» [55, с. 140]. Г. А. Залюбовський вважав, що шинки негативно впливають на етику й мораль суспільства, тому їх кількість слід було зменшити. Під інтелігентними членами Г. А. Залюбовський розумів дворян, які, на його думку, не в силах були вплинути на соціально-економічну ситуацію в містах через те, що в думках більшість складали купці.

На час головування І. М. Яковлєва в Катеринославі припадають дві знакові події. Одна з них є визначальною у формуванні модерного Катеринослава. Мова йде про введення в дію першого металургійного підприємства — Олександрівського Південноросійського залізобного і залізопрокатного заводу Брянського акціонерного товариства. 10 серпня 1885 р. міська дума постановила продати під будівництво заводу 120 дес. землі за ціною 200 руб. за десятину [16, с. 61–61].

Інша подія — святкування 100-річчя Катеринослава. 17 травня 1886 р. міська Дума на чолі з міським головою І. М. Яковлєвим винесла рішення про проведення святкових заходів, присвячених століттю міста Катеринослава, які було призначено на 21 травня 1887 р. [49, с. 9]. Ідея про святкування ювілею виникла лише в 1885 р. Однак спочатку думські гласні мали намір святкувати 100-річчя дарування Катериною II «Жалуваної грамоти

містам», але 30 листопада 1885 р. ця ідея трансформувалася в ідею святкування 100-річного ювілею міста [2, с. II]. Оскільки в Російській імперії міське самоврядування, навіть після реформ Олександра II, не мало права проводити подібні заходи без дозволу центральної влади, необхідно було отримати «монаршее соизволение». На початку 1887 р., на прохання Думи катеринославський губернатор Д. М. Батюшков звернувся до міністерства внутрішніх справ, а той у свою чергу до Департаменту поліції з клопотанням про дозвіл відсвяткувати 21 травня (9 травня за ст. ст.) 1887 р. першого століття Катеринослава [46, л. 1]. Вже 3 квітня 1887 р. Департамент поліції повідомляв у Департамент загальних справ, що «для виконання припущень Катеринославської міської думи з приводу святкування сторічного ювілею м. Катеринослава з боку Департаменту поліції перепон не зустрічається» [46, л. 3 об.].

Як було зазначено вище, святкування 100-річного ювілею міста було використано частиною гласних для дискредитації міського голови. 5 липня 1888 р. на засіданні думи І. М. Яковлев подав заяву про складання із себе обов'язків міського голови та гласного.

У зв'язку з достроковим припинення повноважень І. М. Яковлева робота на певний час була дестабілізована. Гласні просто не з'являлися на засідання. Тим, кому була не байдужа доля міста, пропонували застосувати різні заходи впливу на тих, хто не з'являвся. Серед них: 1) призначати конкретні дні засідань; 2) зобов'язати відсутніх попереджати заздалегідь про неможливість відвідати засідання; 3) обговорювати причини неявки гласних на засіданнях думи; 4) публікувати списки відсутніх в пресі; 5) штрафувати за неодноразову неявку (тричі) на 50 руб., а за повторення таких дій позбавляти виборчих прав на чотири роки [25, с. 1]. Всі ці пропозиції залишилися на папері, а не відвідання гласними засідань стали майже нормою. Наприклад, 26 січня 1893 р. на засідання з'явилося 24 гласні. Мав розглядатися кошторис на 1893 р. Але гласний М. П. Вукашев зауважив, що кошторис має розглядати новообрана дума і залишив залу засідань. Його приклад наслідували й інші гласні [22].

Після відставки І. М. Яковлева новим міським головою 30 липня (18 липня за ст. ст.) 1888 р. був обраний П. В. Калабухов [17, с. 120, 122]. Коли губернатор Д. М. Батюшков представив міністру внутрішніх справ кандидатуру новообраного голови, він дав негативний висновок. Із січня 1877 р. до листопада 1884 р. П. В. Калабухов, незважаючи на чесність і вірність монархії, не демонстрував хисту до виконання обов'язків міського голови. Через безхарактерність і відсутність сили волі він не мав жодної ініціативи й потрапляв під вплив людей, що в міському управлінні дбали лише про власні інтереси. Це негативно вплинуло на міське господарства і впорядкування, а у веденні справ виявилася злов-

живання [27, с. 48]. Зважаючи на думку губернатора, міністр Д. Толстой не затвердив кандидатуру П. В. Калабухова.

Після відхилення кандидатури П. В. Калабухова були призначені нові вибори, які відбулися 1 січня 1890 р. (20 грудня 1889 р. за ст. ст.). Було подано 16 кандидатів, серед яких знову фігурував гласний П. В. Калабухов. М. Г. Поюровський вважав недоречним представляти його на посаду міського голови та йти врозріз із «поглядами адміністрації». Його підтримав І. М. Кранц, який застерігав думу від можливих наслідків такого кроку. Він наводив приклад із Череповецьким повітовим земством, яке також кілька разів обирало до управи одних і тих самих осіб, через що влада призупинила діяльність земської управи [17, с. 319, 320].

Частина гласних не зважили на ці застереження. Начальник жандармського управління Д. І. Богинський доповідав, що «міський голова зайняв місце голови управи і буквально роздавав кулі на балотування за тих гласних, які йому були під руку ... за ініціативою (*гласних, яких відносили до неблагонадійних* — Г.А. Залюбовського та М.П. Вукашева — І. К.), як кажуть, вдруге обрали міського голову 20 грудня ... з 53 голосів за — 31, проти — 13 на тій підставі, що: 1) право обрання міського голови надано їм Височайшою волею, 2) інших кандидатів не 7, а 4 об—6 об.]. Однак П. В. Калабухов відмовився вступати на посаду. Тож 19 лютого 1889 р. відбулися нові вибори, на яких із незначною перевагою був обраний купець О. Я. Толстіков.

Коли О. Я. Толстіков вступив на посаду, він, як і його попередник, вказав на складну ситуацію в міському господарстві. 26 березня (14 березня за ст. ст.) 1889 р. на засіданні думи він зазначив, що місто заборгувало державній скарбниці 221 тис. руб. на утримання поліції та реального училища. Він заявив, що прийняв посаду не «через матеріальний інтерес або інші особисті цілі, але через бажання служити місту ... (*і пообіцяв* — І. К.) всі старання спрямувати на те, аби привести міське господарство до кращого стану» [57, с. 134].

У грудні 1890 р. відбулися останні вибори за положенням 1870 р. За виборчими списками, представленими думою, у Катеринославі налічувалося 61 чоловік, які належали до першого розряду і платили місту 15 481 руб.; до другого — 2 675 чоловік, до третього — 3 866 чоловік. Разом кількість виборців становила 4 192 осіб, які з нерухомого майна і торгових документів платили місту 46 445 руб. 45 коп. [18, с. 13—14]. Міським головою знову обрали почесного спадкового громадянина П. В. Калабухова, який обіймав посаду до 1893 р. [37, с. 95], коли вступила в силу міська контрреформа 1892 р.

23 червня 1892 р. Олександр III підписав нове «Міське положення», покликане виправити недоліки в роботі органів міського самоврядування [24, с. 502]. Як стверджує Б. М. Миронов, новий закон сприяв посилен-

ню контролю за виборами з боку губернської влади, оскільки у попередні роки міські думи і самодержавна влада часто доходили до конфронтації, в основному через прагнення влади нав'язати органам міського самоврядування незручні для міст рішення [33, с. 500]. Для Катеринославської міської думи опозиційність не була властива, хоча в її складі й були не-благонадійні особи.

Внаслідок реформи докорінно змінився характер відносин між центральною владою і міськими думами. Посилилась опіка над міським управлінням та різко скоротилася їхня самостійність. Нове міське положення не містило навіть декларативного визнання самостійності громадського управління [36, с. 12]. Замість нагляду за законністю дій органів місцевого управління, яке було прописане в законі 1870 р., тепер губернатору належало стежити за правильністю і законністю цих дій [6, с. 434]. Також розширилися повноваження міського голови, який очолював управу. Тепер, у випадку незгоди він міг особисто вилучати з порядку денного засідань думі різні питання.

Міські думи, які раніше, мали розпорядчі функції, тоді як управа — виконавчі. Але тепер можливості управи розширювалися. За новим положенням допускалося виконання управою функцій розпорядчого органу, якщо чергове зібрання думи не відбудеться двічі через неприбуття належного числа гласних. Тоді доповіді управи передаються на затвердження губернатору і якщо вони будуть затверджені, то мають виконуватися на законних підставах [6, с. 446].

Хоча згідно із законом 1892 р. дума стала більш обмеженою у своїй компетенції, вона зберегла за собою вирішення головних питань розвитку міського управління.

Згідно з «Городовим положенням» 1892 р. скоротилося коло виборців. Тепер чисельність гласних залежала не лише від числа виборців, але й від виду міського поселення. Виборче право надавалося лише заможним громадянам, які складали незначний відсоток від загальної кількості мешканців Катеринослава. За ст. 24 право участі у виборах гласних мали піддані російської держави, доброчинні, наукові та навчальні заклади, державні установи, якщо вони не менше як рік володіли в місті нерухомим майном, з якого платився податок [6, с. 437]. Розрядна система виборів була ліквідована, оскільки в ній відпала потреба через високий майновий ценз виборців. Це, в свою чергу, відбулося на кількісному складі виборців.

На грудень 1892 р. кількість виборців Катеринослава становила 851, що було в рази менше ніж раніше. Новий закон зменшив кількість виборців, збільшив контроль губернатора за виборами, але на розстановку сил у міських думах суттєво не вплинув. Представники вищої верстви, як і раніше, не складали більшості у міських зібраннях.

У лютому 1893 р. відбулися вибори, на яких було обрано 47 гласних (з них чотири євреї) і 8 кандидатів до них [51, с. 1]. 30 з них належали до купецького стану, 23 — особисті і спадкові дворяни, інтелігенція. 29 березня 1893 р. у думі пройшли вибори міського голови. Було подано 6 кандидатів на посаду. Обрано надвірного радника Івана Григоровича Грекова [29, с. 227].

На думку міського секретаря М. О. Набіркіна, обраний у 1893 р. І. Г. Греков в організації міського управління запровадив «багато нових начал і порядків» [35, с. 14]. Головним чином це було пов'язано зі зростанням фінансових можливостей міста та інвестиційною привабливістю. У місті активно забруковувалися вулиці (за рахунок попудного збору), перебудовувалися старі та влаштовувалися нові бульвари, канави закривалися залізними ратами, покращувалися і розширювалися базари, будувалися нові бойні, запущено першу лінію електричного трамваю (1897 р.). Наприклад, у лютому 1896 р. в думській залі обговорювалися питання: щодо облаштування лінії електричного трамваю; благоустрій міста (встановлення павільйонів, лавок, залізних рат, перших електричних ліхтарів); створення бактеріологічної станції з метою вироблення вакцини для лікування від укусів бродячими тваринами (собаками) [56, с. 3]. У другій половині 1890-х рр. дума взяла активну участь у клопотанні про заснування Вищого гірничого училища, яке було відкрите у 1899 р. і згодом стало першим вищим навчальним закладом у регіоні. До комітету з облаштування училища входили міський голова І. Г. Греков та гласні М. С. Копилов і Я. Г. Гололобов [1, с. 3].

У 1897 р. відбулися чергові вибори до думи, які проходили досить важко. Було обрано 46 гласних, з яких 24 належали до підприємців, промисловців і купців. Управа складалася з яскравих і помітних особистостей: С. А. Бродницький (голова Катеринославської земської повітової управи), Я. Г. Гололобов (редактор «Екатеринославских губернских ведомостей»), К. Є. Котов (просвітянин), Г. В. Донцов (член комісії народних читань), М. Ю. Карпас (благодійник) [29, с. 229].

Після 1892 р. кількість гласних у думі значно скоротилася. Водночас, зі зростанням міста і збільшенням кількості населення коло обов'язків гласних та членів управи також зростало. Тому було прийнято рішення про збільшення кількості членів управи, що дозволялося «Городовим положенням» 1892 р. У 1894 р. дума затвердила четвертого члена, у 1897 — п'ятого. Востаннє перед революцією 1917 р. кількість управи збільшилася до шести членів у 1916 р.

Вибори гласних думи та членів управи незмінно супроводжувалися скандалами, взаємними обвинуваченнями та боротьбою різних груп впливу. У 1897 р. дісталася членам думи Ф. М. Мірошніченко та М. С. Парфентьеву, яких звинувачували в тому, що вони шкодили інтересам міста.

Міський голова І. Г. Греков також потрапив під удар. У скарзі мешканця Катеринослава А. Черепухи на ім'я катеринославського губернатора серед іншого вказувалося, що «І. Греков досвідчений і спритний там, де справа торкається вигод та інтересів його та його сподвижників, а для міських справ він старий, німецький і дратівливий і як міський голова великого міста він неможливий» [8, с. 64–65]. І. Г. Грекова звинувачували в тому, що він нібито взяв хабар у розмірі 50 тис. руб. Однак, це були закладні гроші, отримані управою згідно з угодою про будівництво лінії електричного трамваю [29, с. 229].

Непорозуміння і наклепи, які мали місце у випадку з І. М. Яковлєвим (у 1888 р.) та І. Г. Грековим (у 1897 р.), можливо виникали внаслідок слабкої поінформованості мешканців міста з діяльністю Катеринославської думи. Час від часу рішення думи публікувалися в «Екатеринославских губернских ведомостях», а також окремими журналами. Втім цього було замало. Тому у 1900 р. гласний М. П. Вукашев запропонував відкрити регулярну рубрику, присвячену міським справам, в газеті «Днепровская молва» аби «своєчасно отримувати дані про все, що відбувається в міському управлінні, ... (оскільки — І. К.) пересічному мешканцю належить безсумнівне право (знати — І. К.) про всі недоліки в міському благоустрої, які відбиваються на житті пересічного мешканця ... він несе на собі тягар міських податків, і він же обирає зі свого середовища представників до міського управління» [19, с. 58]. На пропозицію М. П. Вукашева була створена комісія із цього питання, яке довго залишалося актуальним, поки через багато років не було започатковане спеціальне періодичне видання «Известия Екатеринославского городского общественного управления».

Загалом у пресі вистачало критики відносно діяльності думи періоду діяльності І. Г. Грекова. Редактор «Днепровской молвы» назвав думу 1897–1901 рр. фешенебельною, оскільки «більшість гласних турбувалися швидше про оздоблення міста, навіть про міську мішуру, ніж про нагальні потреби — благоустрій та добробут міста» [32, с. 1]. Автор критикував міську думу за те, що вона мало приділяла уваги околицям міста, зосередившись на його центральній частині.

Через потік критики, який не закінчувався, та звинувачення у зловживаннях І. Г. Греков у 1899 р. фактично самоусунувся від виконання обов'язків міського голови, які були тимчасово покладені на П. П. Волкова. У 1901 р. саме він претендував на посаду міського голови, але дума 16 липня 1901 р. міським головою вдруге обрала О. Я. Толстікова [29, с. 230].

За час перебування О. Я. Толстікова на посаді Катеринослава значно змінився. 29 листопада 1903 р. було урочисто освячене нове красиве приміщення Катеринославської думи на розі проспекту і вул. Управської. У тому ж році дума прийняла рішення про відкриття міського ломбарду.

Наголошуючи на необхідності відкриття ломбарду, гласний М. М. Ланшин зауважив, що «міський ломбард являє собою певною мірою добродійну установу, за посередництва якої міське громадське управління бажає прийти на допомогу незаможним мешканцям» [20, с. 5]. Втім ломбард не став добродійною організацією, а працював заради прибутку. Статут ломбарду було прийнято думою у жовтні 1904 р., але запрацював він аж 1 жовтня 1909 р.

У 1903 р. дума взяла позику для вдосконалення водогону та будівництва другої черги трамваю. Наведено лад в міському саду, в якому збудовано літній театр, влаштовано торгові лавки на Озерному базарі, брукувалися вулиці, поліпшувався санітарний стан міста, розвивалася мережа електричних ліхтарів. Споруджено будинки 2-го реального училища (на його будівництво дума дозволила зробити позику на суму 2 250 000 руб. [21, с. 449]), міської жіночої гімназії, 3-и та 6-и класні міські училища. О. Я. Толстіков за підтримки думи сприяв відкриттю в місті у 1901 р. Комерційного училища, а згодом спорудженню у 1905 р. будинку для нього на вул. Польовій.

Наприкінці 1904 р. дума отримала клопотання Обласного музею ім. О. Поля щодо можливості найменування і перейменування деяких вулиць міста. Протягом кількох засідань у жовтні (вересні за ст. ст.) 1904 р. дума розглядала це питання і створила комісію у складі Г. В. Донцова, С. А. Бродницького, Я. Г. Гололобова та Д. І. Яворницького [21, с. 108]. Це була перша топонімічна реформа в Катеринославі, проведена органом міського управління.

У травні 1905 р. відбулися нові вибори, на яких обрано 70 гласних. Міським головою знову став О. Я. Толстіков. До управи увійшли І. І. Стройніков, А. І. Калугін, І. Я. Езау, В. І. Макаров. Секретарем знову обрали М. О. Набіркіна. Однак невдовзі захворів і помер О. Я. Толстіков, потім захворів і не повернувся до своїх обов'язків І. І. Стройніков. Дума рік працювала без міського голови. Його обов'язки тимчасово виконував І. Я. Езау [29, с. 231].

Нормальній роботі думи перешкождали суспільно-політичні процеси, які відбувалися в місті та й всій країні. Вибори до Державної думи, обрання посадових осіб, відсутність міського голови, неповний склад міської управи, кроваві дні 11 жовтня, наслідки маніфесту 17 жовтня, безлад і погроми 20–22 жовтня, страйки у грудні, воєнний стан у Катеринославі не сприяли стабільній роботі. Втім, попри ризик для життя, дума у жовтні 1905 р. збиралася 10 разів. Хоча чимало гласних не відвідували засідання. За систематичну неявку передбачалося, що на перший раз гласний отримував зауваження міського голови, на другий — штраф до 75 руб., на третій — вилучення з числа гласних на невизначений термін [21, с. 370, 374].

На тлі серйозних заворушень катеринославська дума у листопаді 1905 р. вирішила клопотатися про передачу під її контроль місцевої поліції з тим, аби ефективніше боротися з безладом. Губернатор відмовив у клопотанні, оскільки поліція була державним органом і підлягала центральній владі [21, с. 107]. В умовах революції 1905 р., коли весь державний устрій трансформувався, катеринославська дума часто втручалася в ті питання, які не належали до її компетенції. Тож увага зосереджувалась не лише на міському господарстві, але й на розробці принципів майбутнього об'єднання Російської імперії.

7 грудня (25 листопада за ст. ст.) 1906 р. нарешті обрали нового міського голову. Ним став виходець з менонітів Іван Якович Езау. За його керівництва в Катеринославі була прокладена лінія трамваю за маршрутом Вокзал—Брянський завод, споруджено новий водогін, бойні, будувалися крамниці [29, с. 232].

З 1907 р. діяльність міського управління поступово стабілізується. 1905 рік залишив багато нерозглянутих справ. У 1906 р. їх налічувалося 80, у 1907 р. надійшло ще 165 справ. Але на початок 1908 р. невирішеними залишалося лише 16 питань. У 1907 р. жодна з 244 постанов думи не була скасована губернатором, працювало 12 комісій [8, с. 73].

Наприкінці 1908 р. управа запропонувала думі змінити систему виборів. Це питання піднімалося вже багато років ще з кінця XIX ст. Пропонувалося проводити вибори в одному виборчому зібранні, а не у кількох виборчих дільницях. Це обумовлювалося незначною кількістю виборців: у 1901 р. — 813 чоловік, 1905 р. — 943 [8, с. 73].

У 1909 р. новим міським головою обирають Івана Васильовича Способного. Він належав до дворян Херсонської губернії і став останнім міським головою, який був обраний за законом 1892 р., оскільки на останніх в Російській імперії виборах у листопаді 1913 р. він був переобраний. До думи 1909—1913 рр. увійшло 65 гласних, 1913—1917 рр. — 77. У вересні 1913 р. в Катеринославі налічувалося 1 191 виборець [29, с. 232, 233].

Новим явищем на виборах 1913 р. стала участь в них різних політичних партій. Це накладало свій відбиток на міське управління, до якого політичні сили намагалися провести своїх представників. Тому все частіше лунали заклики щодо необхідності надання виборчих прав дрібним домовласникам, торговцям, чиновникам, квартиронаймачам, жінкам та іншим.

Збільшилася кількість скарг на роботу міської думи. Зменшення ефективності роботи міського управління мало кілька причин: 1) дрібні питання, зазвичай, передавалися до комісій, яких, наприклад, у 1913 р. було створено 11, і вони там розглядалися по кілька місяців; 2) дума потребувала більше часу для розгляду різноманітних питань, але закон 1892 р. чітко визначав кількість засідань по 2—3 на тиждень, а цього не вистачало,

оскільки кількість населення неухильно зростала, а отже і кількість справ накопичувалася; 3) часто дума не могла вплинути на позитивне вирішення питання, оскільки існувало багато організацій та установ, які думі не піддавали, як, наприклад, поліція; 4) міське управління несло значний фінансовий тягар на утримання поліції та війська, великі кошти уходили до державної та земської скарбниці.

Проблеми міського управління мали бути розв'язані на рівні Державної Думи. Влітку 1916 р. комісія з реформування Міського положення представила свій проект міської реформи, однак він не був реалізований через лютневу революцію 1917 р.

Пореформений період, позначений модернізаційними процесами, характеризувався змінами в конфігурації складу міських дум Катеринославської губернії. Значний вплив на діяльність міського управління мали реформа 1870 р. та контрреформа 1892 р. Якщо перша розширила можливості місцевого управління, то друга їх звузила. В управлінні господарством Катеринослава брала участь незначна кількість населення. Найбільше можливостями, які надало їм «Міське положення» 1870 р., скористалося дворянство, що увійшло до складу міської думи. Цьому підтвердження є обрання міськими головами Я. Я. Савельєва, І. М. Яковлева та І. В. Способного. У пореформений час дворяни вже не відчували дискомфорту від перебування в одній самоврядній структурі з купцями. Цьому також сприяв досвід роботи з представниками інших соціальних станів у земських установах.

Якщо у 1870—1880 рр. кількість виборців налічувало по кілька тисяч, то у 1890—1910 рр. лише кілька сотень. Це було мізерне число, враховуючи, що кількість населення за чверть століття зросла в рази. Тож термін «самоврядний» з великим застереженням може бути застосований до міської думи Катеринослава зразка 1860—1910 рр.

Попри велику кількість обмежень, міській думі вдалося за більше ніж півстоліття зробити чимало у міському господарстві. Місто Катеринослав з провінційного губернського центру перетворилося на потужний соціальний, економічний і культурний центр, а міська інфраструктура трансформувалося до непізнаності.

Бібліографічні посилання:

1. В комитете по устройству Высшего горного училища в Екатеринославе // Приднепровский край. 1899. № 505. 4 июня.
2. Владимирова М. М. Первое столетие города Екатеринослава 1787—9 мая—1887. Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского, 1887.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 4. Екатеринославская губерния. СПб.: Типография департамента генерального штаба, 1850.

4. Вызовы // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. 1866. № 35. 27 августа. С. 470.
5. Городовое положение // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое. СПб., 1874. Т. XLV. С. 825.
6. Городовое положение // Там же. Собрание третье. Т. XII. 1892. СПб., 1895.
7. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. 1959. № 5. С. 51.
8. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII — початок XX ст.). Дніпропетровськ: НГУ, 2006.
9. Дело по канцелярии с представлением еженедельных записок по Екатеринославской губернии / РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 1282. Оп. 3. Д. 127.
10. Дело по ходатайству Екатеринославского местного губернского собрания дворянства о привлечении к платежу сборов на частные дворянские повинности кроме земель и других недвижимых имущества, принадлежащих дворянам в городе или уезде / Там же. Ф. 1284. Оп. 91. Д. 24. 1879 Б.
11. Егоров А. Из бумаг И. М. Скрыльникова // Екатеринославские губернские ведомости (далі ЕГВ). Часть не официальная. 1888. 11 мая. № 36. С. 6—7.
12. Журнал Катеринославської міської думи. Засідання 3 січня 1879 р. / Держархів Дніпропетровської області. Ф. 469. Оп. 1 дод. Спр. 1.
13. Там само. Засідання 19 січня 1879 р. / Там само.
14. Там само. Засідання 24 січня 1879 р. / Там само.
15. Журналы Екатеринославской городской думы за январь—апрель 1885 года. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1885.
16. Там же, за май—август 1885 года. Екатеринослав, 1885.
17. Там же, за 1888 год. Екатеринослав, 1888.
18. Там же. Сентябрь—декабрь 1890 года. Екатеринослав, 1890.
19. Там же. 1900 год. I. Январь—март. Екатеринослав, 1900.
20. Там же. 1904 год. III. Октябрь—декабрь. Екатеринослав, 1905.
21. Там же, за 1906 год. I. Январь—Май. Екатеринослав, 1906.
22. Заседание думы 14 января // ЕГВ. Часть не официальная. 1893. № 6. 19 января. С. 3.
23. Иван Изотович Ловягин. Автобиография (продолжение) // Екатеринославский юбилейный листок. 1887. № 7. 23 апреля. С. 59.
24. Иванова Н. А. Сословное общество Российской империи (XVIII — начало XX века). М.: Новый хронограф, 2010.
25. Из наблюдений в екатеринославском думском зале // ЕГВ. Часть не официальная. 1888. № 72. 14 сентября. С. 1.
26. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861—1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010.
27. Коробка В. М. Вибірчий процес і формування установ громадського управління за законом 1870 р. у містах Катеринославської губернії // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: збірник наукових праць / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2011. Вип. 9.

28. Кочергін І. О. Дворяни і міста Катеринославщини у вирі модернізації // *Фронтири міста*. 2013. № 2.
29. Лазебник В. І. *Пореформенный Катеринослав (1860—1880 pp.)* // *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ: Грані, 2006.
30. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (городовое положение 16 июня 1870 г.). СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1877. Т. 1. С. VIII.
31. Местные известия // *ЕГВ*. Часть не официальная. 1883. № 97. 3 декабря.
32. Мечта о городских выборах // *Днепровская молва*. 1901. № 16. 12 апреля. С. 1.
33. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. 2-е изд., испр. СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. Т. 1.
34. Мысли по поводу городских выборов // *Екатеринославский листок*. 1882. 26 сентября. № 29. С. 2.
35. Набиркин Н. А. Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава. *Екатеринослав: Типография бывшего братства Св. Владимира*, 1910.
36. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х — начале 90-х гг. XIX в. М.: Наука. Ленинградское отделение, 1984.
37. *Новороссийский адрес-календарь*. Отдел III / Под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Типография В. В. Кирхнера, 1892.
38. О разных родах состоянии и различии прав, им присвоенных // *Свод законов Российской империи*. СПб.: Второе отделение императорской канцелярии, 1857. Т. 9.
39. Об устройстве водопровода в Екатеринославе // *ЕГВ*. Часть не официальная. 1866. № 51. 17 декабря.
40. Объявления и извещения // *ЕГВ*. Отдел первый. 1862. № 18. 5 мая. С. 184.
41. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. *Екатеринославская губерния*. СПб.: Типография департамента генерального штаба, 1862.
42. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год. *Екатеринослав: Типография губернского правления*, 1860.
43. Там же на 1864 год. *Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского*, 1864.
44. Перемены по службе // *ЕГВ*. Часть официальная. 1884. № 104. 29 декабря. С. 1.
45. По скарзі надвірного радника Скрильнікова на постанову Катеринославського губернського правління з приводу обрання депутата до Комісії для ревізії дій Катеринославської міської думи. 1868 р. / *Держархів Одеської області*. Ф. 1. Оп. 43. Спр. 202.
46. По ходатайству Екатеринославского губернатора о разрешении праздновать 9 мая 1887 г. первое столетие города Екатеринослава / *ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации)*. Ф. 102. Оп. 83. Д. 190. 1887 г.
47. Политический обзор Екатеринославской губернии за 1888 г. / Там же. Оп. 87. Спр. 43. Ч. 13. 1889 р.
48. Про дозвіл найменувати бульвар м. Катеринослава «Фабровським» / *Держархів Одеської області*. Ф. 1. Оп. 140. Спр. 105.
49. Проект празднования первого столетия г. Екатеринослава // *Екатеринославский юбилейный листок*. 1887. № 2. 12 апреля.

50. Речь, произнесенная ростовский гражданским тамошним градским головою Андреем Матвеевичем Байковым // ЕГВ. Часть не официальная. 1862. № 45. 10 ноября.
51. Список гласным Екатеринославской городской думы на четырехлетие 1893—1897 гг. // Там же. 1893. № 25. 9 марта. С. 1.
52. Список лицам, имеющим на основании ст. 17, 20, 21 Городского положения, право участвовать в городских выборах в городе Екатеринославе // Там же. 1874. № 84. 19 октября.
53. Справа про дворянські вибори в Катеринославській губернії 1868 р. // Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 140. Спр. 104.
54. Старостин В. С. Местные банки: Екатеринославский городской общественный банк // Недвижимость в движении. 2007. № 21.
55. Стенографический отчет о заседаниях XIV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 8 по 19 декабря 1879 года. Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1880.
56. Февральская сессия Екатеринославской городской думы // ЕГВ. Часть не официальная. 1896. № 44. 23 февраля. С. 3.
57. Хроника // Там же. 1889. № 21. 15 марта. С. 134.
58. Шрейдер Г. И. Город и городское положение 1870 года // История России в XIX веке. Эпоха реформ. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001.
59. Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007.

УДК:94 (477) «1850/1860»

ЮРІЙ БЕРЕСТЕНЬ

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Комунальне підприємство
«Музей історії Дніпра»
Дніпровської міської ради*

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РІЧКОВОГО СУДНОПЛАВСТВА ТА ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПРИДНІПРОВ'Я (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-х РОКІВ — 60-ті РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті висвітлено питання організації річкового судноплавства рікою Дніпром як окремого виду транспорту в 50-ті — 60-ті роки ХІХ століття. Проаналізовано особливості навігації різними типами річкових суден, характер та обсяги вантажних перевезень. Охарактеризовано специфіку становлення парового судноплавства та перших кампаній, що здійснювали регулярне рейсове сполучення між південноукраїнськими містами.

Ключові слова: пароплавство, річкові судна, р. Дніпро, перевезення вантажів, рейсове пасажирське сполучення.

Загальний вектор поступу сучасного вітчизняного історіографічного процесу відзначається експонентним зростанням інтересу вчених до цілого спектру господарських проблем економічної історії України та Придніпровського регіону зокрема, які в попередні історичні періоди не набули докладного висвітлення, ґрунтовного теоретичного осмислення та змістовної аналітичної інтерпретації.

У даному контексті вкрай актуальним є всебічне вивчення становлення транспортної інфраструктури Придніпров'я як однієї з провідних галузей господарчої системи регіону, що забезпечувала різноманітні потреби місцевої економіки, формуючи розлогу мережу транспортних комунікацій, яка під впливом зростаючої економічної кон'юнктури пов'язувала країну та регіон в один господарчий організм.

Варто відзначити той факт, що в сучасній історіографії питанню історії розвитку річкового судноплавства як окремого виду транспорту, формування об'єктів його інфраструктури на теренах Катеринославської губернії приділено на наш погляд вкрай недостатньо уваги, що в першу чергу є наслідком тематичної незатребуваності проблематики, низького рівня інформаційної репрезентативності джерельної бази, що лише побіжно

містить фрагментарні дані про етапи становлення транспортної інфраструктури, організацію системи вантажних й пасажирських перевезень, особливості технічного переоснащення транспортного парку річкових суден, викликаного промисловим переворотом в 1840 — 1860 рр., динамічним зростанням обсягів зовнішньої та внутрішньої торгівлі.

Окремі аспекти організації та функціонування річкового судноплавства другої половини XIX ст. знайшли відображення на сторінках дореволюційних розвідок А. Штукенберга, М. Познера, І. Каргопольцова, В. Павловича, де вміщено розлогі матеріали транспортної статистики, включаючи й дані щодо організації вантажних та пасажирських перевезень; схематично відзначена роль та місце річкового судноплавства в розвитку регіональної економіки Півдня країни [13; 12; 6; 8].

У сучасній вітчизняній історіографії аналізу господарсько-економічних проблем функціонування річкового судноплавства присвячена невелика розвідка І. Кривко, в якій автор приділив значну увагу розвитку річкового судноплавства в 1880 — 1890 рр., докладно не зупиняючись на особливостях її становлення й технічного переоснащення в 1950 — 1960 рр., лишаючи поза увагою чисельні матеріали транспортної статистики, що містять відомості з історії річкового судноплавства [7, с. 74—79].

Змістовний аналіз інтелектуального доробку сучасної історіографії дає достатні підстави для твердження про те, що проблема розвитку річкового транспорту в 1850 — 1860 рр. залишається малодослідженою, потребуючи як фактографічного узагальнення, так і теоретичного осмислення його ролі та місця в системі торгівлі та економіки Придніпровського регіону.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей розвитку річкового пасажирського та вантажного транспорту в другій половині 1950 — 1960 рр.

Як відомо, головною транспортною артерією Придніпров'я є ріка Дніпро, яка поєднує різні регіони країни в одну транспортну систему. У 50-ті — 60-ті роки XIX ст. Дніпро за обсягами перевезень вантажів був однією з головних транспортних магістралей Півдня України. В першу чергу дана обставина була зумовлена значною довжиною русла ріки. Тільки на теренах Катеринославської губернії протяжністю Дніпра становила 347 верст, що створювало необхідні передумови для інтенсивного розвитку річкового судноплавства, формування розгалуженої транспортної інфраструктури: пристаней, складських приміщень, транспортних вузлів, які логістично сполучали суходільні та річкові шляхи в одну комунікаційну систему, що сприяло швидкому переміщенню товарних потоків, істотним чином позначаючись на динамічному зростанні обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі [9, с. IX].

Специфіка організації транспортних перевезень Дніпром визначалась, насамперед, обмеженням періодом річкової навігації, наявністю зручних

судноплавних шляхів, низькою собівартістю транспортування великих за обсягами вантажів у порівнянні з гузовим транспортом.

Значною перешкодою для здійснення судноплавства Дніпром були пороги — гранітні кряжі, які простягалися від селища Нові Кайдаки до мєнонітської колонії Ейнлаге (Кічкас), що розташовувалась поблизу міста Олександрівська на теренах Катеринославського повіту Катеринославської губернії [6, с. 19]. Крім того, значно ускладнювали прохід суден фарватером ріки й чисельні забори та мілини в порожистій та низовій частині Дніпра.

Наявність порогів як природної перешкоди для річкового судноплавства об'єктивно наклало відбиток на формування досить специфічної транспортної логістики в економічній системі Придніпровського регіону.

Намагаючись оптимальним чином розв'язати комплекс даних проблем транспортних перевезень через пороги в 1830 — на початку 1850 рр., російським урядом було запропоновано цілу низку спеціальних гідротехнічних проєктів з будівництва обхідних каналів в районі Старо-Кодацького порогу, проте через брак фінансів, слабкість матеріально-технічної бази ці не були у повному обсязі втілені у життя, лишаючи відкритим питання організації зручного судноплавства дніпровськими порогами [9, с. IX].

В середині 1850-х рр. через пороги щорічно проходило, за підрахунками офіцерів генерального штабу, 277 судів та 647 плотів [8, с. 69]. У цілому загальна кількість вантажопотоку на початку 60-х рр. XIX ст. істотним чином не змінилася. Зокрема, за статистичними даними в даний період через пороги проходило 280 судів та 650 плотів [9, с. IX].

У даний період судноплавство Дніпром здійснювали річкові судна різних типів та вантажопідйомності. Основу вантажного річкового транспорту становили різноманітні річкові судна: баркаси, напівбаркаси, берлінки, байдаки, напівбайдаки [8, с. 63].

Великі баркаси мали розміри до 20 сажнів довжини, їх загальна вантажопідйомність становила до 30 тис. пудів, берлинок до 7 тис. пудів, байдаків та напівбайдаків до 7 тис. пудів [9, с. IX]. Крім того, Дніпром плавали й дуби — річкові судна, загальна вантажопідйомність яких коливалася від 700 до 2000 пудів. Здебільшого останні здійснювали перевезення на невеликій відстані.

Більша частина дерев'яних суден в 50—60 рр. XIX ст. будувалася на сільських верфях на теренах Мінської, Могилевської та Чернігівської губерній. У середньому вартість транспортування вантажу полубарком до 6000 пудів становила 1500 руб [5, с. 108].

Як впливає з аналізу статистичних матеріалів, в 1850 — 1860 рр. річкове судноплавство перетворюється на одного з головних перевізників сільськогосподарської продукції регіону. Проте, за даними статистики наявність ризиків щодо втрати всього вантажу за умови його транспортуван-

ня рікою, відсутність системи страхування істотним чином позначалися на характері перевезень, пригальмовуючи збільшення обсягів.

За даними Павловича — офіцера Генерального штабу, який займався збором даних з економічної статистики Придніпровського регіону, наприкінці 50-х рр. XIX ст. фіксується загальна тенденція збільшення обсягів транзитних перевезень сільськогосподарських вантажів Дніпром [8, с. 235]. При цьому на даний процес суттєвим чином вплинуло технічне переоснащення вантажного та пасажирського транспорту, що було зумовлене появою пароплавів, які використовували в якості буксирів великих барж.

За даними І. Каргопольцева, перші пароплавні кампанії почали свою діяльність у царині вантажних та пасажирських перевезень Дніпром в 1835 р. [6, с. 36] З 1849 р. Дніпром почали ходити пароплави відомого підприємця — генерала Мальцова. Під час повноводдя в даний період вони інколи заходили до міста Катеринослава. Проте до кінця 50-х рр. XIX ст. не існувало регулярного пасажирського сполучення між Катеринословом та іншими містами, які були розташовані по Дніпру [8, с. 63]. У травні 1858 р. рейс з Одеси до міста Нікополя здійснив 40-сильний колісний пароплав, що належав поміщику Таврійської губернії Кулаковському, який транспортував бакалійні товари купчихи Турбабіної [2, с. 1].

Через 10 років в 1859 р. Дніпром вже курсувало 17 пароплавів, з них 5 належало компанії Дніпровського пароплавства, 9 — приватним особам, включаючи й генерала Мальцова, 3 — Російському товариству пароплавства та торгівлі [6, с. 36].

У 1857 р. було засновано «Руське товариство пароплавства та торгівлі», що поставило за мету організувати регулярне рейсове сполучення між містами Олександрівськом, Нікополем, Херсоном, Миколаєвом та Одесою.

Вже у жовтні 1857 р., за даними Павловича, «Руським товариством пароплавства та торгівлі» були здійснені перші пробні рейси між містами Олександрівськом, Херсоном та Одесою, які продемонстрували необхідність докладного гідротехнічного вивчення фарватеру Дніпра впродовж всього маршруту плавання. Зокрема, 3 травня 1858 р. 60-сильний пароплав «Братець», що належав даному товариству, здійснив одне з перших плавань до міста Олександрівська. На пароплаві знаходився полковник Чернов, який виконував перевірку гідрографічної картини Дніпра шляхом чисельних промірів глибин, перевіряючи їх з наявними даними. Посаду капітана судна обіймав Бернадський [2, с. 1]. Згодом, після ретельного гідрографічного обстеження фарватеру Дніпра членами товариства було вирішено розпочати регулярні рейси та вантажні перевезення.

В даний період пасажирські та вантажні перевезення здійснювали два пароплави «Братець» та «Сестриця», які буксирували велику баржу з різними вантажами [8, с. 63—64]. Про обсяги вантажних перевезень

судами красномовно свідчать матеріали катеринославської преси, де вміщено огляд транспортних перевезень вантажів цими пароплавами. Зокрема, за даними «Екатеринославских губернских ведомостей», 22 вересня 1858 р. пароплав «Сестриця» взяв курс із міста Нікополя на Одесу з баржею на буксирі. На баржу було завантажено 1135 четвертей насіння льону, 1844 пуди простої митої вовни [4, с. 1]. Пароплав «Братець» буксирував баржу до Одеси. На судно було завантажено 5505 пудів сала, 275 четвертей насіння льону, 400 четвертей вівса [4, с. 1]. Звертає на себе увагу той факт, що обидва транспортні засоби були збудовані у Великобританії на верфях англійського міста Нью-Касл — одного з провідних центрів британського суднобудівництва даної доби. Загальна вартість тільки одного пароплава «Братець» за даними «Екатеринославських губернских ведомостей» становила 40 000 руб. сріблом [2, с. 2].

У вересні 1858 р. головною Одеською конторою Руського товариства пароплавства та торгівлі було відкрито буксирне пароплавне сполучення Дніпром із міста Одеси до Олександрівська. Одночасно, в даний період товариством було відкрито контори товариства в портових містах Олександрівську, Нікополі та селищі Малі Гирли, які були в даний період одним із потужних транспортних вузлів нижнього Дніпра [3, с. 2].

Загальне зростання товарообігу між різними регіонами Російської імперії, що сполучалися Дніпром, позначилося на збільшенні кількості як компаній перевізників, так й суден, які їм належали. Так, у 1868 р. в період навігації по Дніпру здійснювали перевезення вантажів та пасажирів вже 26 пароплавів, з яких 14 належало купцям [6, с. 37]. Попри, значну конкуренцію із залізницями, річковий транспорт на Дніпрі з року в рік наочно демонстрував виразну тенденцію до збільшення загальної кількості транспортних засобів й зростання загальних обсягів вантажних та пасажирських перевезень. На збільшення обсягів пасажирських перевезень значною мірою впливали сезонні міграції сільськогосподарських робітників із внутрішніх губерній Російської імперії на південь України [6, с. 37]. Варто відзначити, що власники пасажирських суден в даний період, беручи до уваги наявну економічну кон'юнктуру, встановили найдешевші пасажирські тарифи, що дозволило істотним чином збільшити обсяг пасажирських перевезень за рахунок маятникових міграцій сезонних сільськогосподарських робітників.

У середині 1860-х рр. із відкриттям пароплавної кампанії з міста Нікополя впродовж навігації двічі на тиждень на пароплавах здійснювалися регулярні перевезення пасажирів до Херсону та Одеси. З 1862 р. перевезення пасажирів та вантажів між містами Оршею та Катеринославом почало виконувати «Товариство пароплавства по Дніпру та його притокам» [6, с. 44]. Завдячуючи активній діяльності товариства, було налагоджено регулярне транспортне сполучення між Катеринославом та більшістю міст

імперії, що були розташовані на Дніпрі: Смоленськом, Оршею, Шкловом, Могильовом, Биховом, Рогачовим, Жлобином, Речецюю, Переяславом, Каневом, Києвом, Черкасами, Кременчуком, Верхньодніпровськом, Романковим.

На той час у даному районі курсував буксир поміщика Херсонської губернії Куліковського, який брав за транспортування вантажу від 8 до 10 коп. з пуда [11, с. 110].

У свою чергу, з Одеси, Маріуполя, Севастополя до Катеринослава надходили західноєвропейські товари, мануфактурні вироби, які потім транспортувалися сухоходом до місць призначення на теренах Катеринославської губернії.

Варто зазначити, що в загальній структурі транспортних перевезень річковими судами питому вагу складала сільськогосподарська продукція місцевих товаровиробників: збіжжя, вовна, сало, насіння льону, шкіра, залізо, глиняний посуд, вироби з деревини: дошки, ободи, колеса, обручі [8, с. 234]. Значна частина сільськогосподарської продукції, яка вироблялася на теренах Катеринославської губернії, транспортувалася Дніпром до портів Азовського та Чорного морів: Маріуполя, Бердянська, Таганрогу, Одеси

Катеринославська губернія через своє географічне розташування та природно-кліматичні особливості степової зони відчувала гострий дефіцит дешевого лісу, який був необхідний для будівництва, опалення будинків та інших потреб господарчої системи регіону. Як свідчить аналіз вантажних перевезень р. Дніпром, наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. питому частину вантажів, що транспортувались та сплавалися рікою, складав будівельний ліс та деревина. Плоті з будівельного лісу здебільшого в'язалися у верхів'ях Дніпра та його притоках: Прип'яті, Сожі, та інших [6, с. 134]. Сплав деревини здебільшого відбувався навесні, коли через підняття рівня води можливо було без значних господарських ризиків та фінансових втрат здолати дніпровські пороги. Торговці лісом формували цілі каравани плотів, які сплавали Дніпром. Досить часто плоті утворювали значні затори та створювали перешкоди для річного судноплавства. Згодом царським урядом та профільним міністерством були законодавче прописані правила судноплавства Дніпром, які впорядкували систему судноплавства, що в цілому сприяло зменшенню кількості аварійних ситуацій під час здійснення плавань різних типів судів та плотів, складених зі сплавного лісу.

Про обсяги сплаву деревини красномовно свідчить той факт, що на початку 60-х рр. більша частина пристаней, що знаходилися по течії Дніпра до його порожистої частини, спеціалізувалися виключно на забезпеченні транспортування, зберігання деревини та будівельного лісу. Так, зокрема на даному виді транспортних послуг спеціалізувалися Верхньодніпровська,

Мишуринорізька, Катеринославська, Ігреська (при впадіння ріки Самари в Дніпро), Лоцмансько-Кам'янська, Богатирська та Олександрівська пристані. На пристанях у Мишуриному Розі та Верхньодніпровську здебільшого здійснювалася торгівля лісом та хлібом [8, с. 62].

За даними земської статистики, у середині 1860-х рр. про загальний обсяг перевезення вантажів Дніпром свідчать загальні показники товарообороту пристаней, що розташовувались в межах Катеринославської губернії. Зокрема, загальна сума товарообороту тільки однієї Ігреської пристані дорівнювала близько 400 000 рублів, що становило майже 50 % всього товарообороту пристаней регіону [1, с. 277]. Такі значні показники були зумовлені тією обставиною, що саме через даний об'єкт транспортної інфраструктури здійснювалося транзит будівельного лісу на територію лівобережних повітів Катеринославської губернії.

На початку 60-х рр. XIX ст. тільки в одному м. Катеринославі налічувалось 11 лісних пристаней, де зберігався будівельний ліс та деревина [9, с. 1]. За даними державної статистики Катеринославська, пристань була одним із найбільших пунктів транспортування й зберігання деревини в регіоні, забезпечуючи потреби економіки півдня країни в будівельному лісі. Зокрема, загальна сума її товарообороту в середині 60-х рр. XIX ст. становила близько 150 тис. руб. [1, с. 277]. З Катеринославської пристані будівельний ліс сухоходом доставляли до приазовських міст та портів, зокрема Бердянська [8, с. 215–216].

Згодом навколо лісової пристані в Катеринославі виникнуть й перші невеликі підприємства з обробки та переробки деревини — лісопильні та деревопереробні заводи.

Важливе регіональне господарське значення мали Ігреська, Лоцмансько-Кам'янська та Катеринославська пристані. Однією з самих давніх була Лоцмансько-Кам'янська пристань, де зупинялися вантажні суди та плоти перед проходженням дніпровських порогів та перевірки осадки суден. У Лоцманській Кам'янці розташовувалася штаб-квартира начальника дніпровських лоцманів та його канцелярія [6, с. 128].

Значним транзитним центром для перевезень вантажів була менонітська колонія Ейнлаге (Кічкас), де знаходилась пристань, на якій здебільшого зберігалася та вантажилася збіжжя менонітських колоній, місцевих поміщиків та селян [9, с. 87].

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. на досить потужний транспортний вузол транзитного транспортування сільськогосподарських вантажів Придніпровського регіону перетворилося місто Нікополь. У першу чергу на дану ситуацію вплинуло збільшення обсягів виробництва товарного збіжжя, насіння льону, вовни овець на теренах Катеринославської губернії внаслідок поступового зростання попиту на дані види сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринку. На процес перетворення

міста на потужний транспортний хаб вплинула зручна географічна локація. Зокрема, поблизу Нікополя знаходилась паромна переправа через Дніпро, що створювало досить зручну систему логістичної комунікації між суходільною та річковою транспортними мережами, що існували в регіоні.

Зручне географічне розташування міста на перетині різних суходільних та річкової транспортних магістралей сприяло формуванню розгалуженої транспортної інфраструктури. Зокрема, вже на початку 1860-х рр. у м. Нікополі повноцінно функціонувало 3 пристані, через які здійснювалось транспортування сільськогосподарських вантажів до чорноморських портів, здебільшого до Одеси, яка в той період була одним з головних пунктів хлібної торгівлі та транспортних перевезень збіжжя [9, с. 11].

До речі, одна з пристаней в місті Нікополі спеціалізувалася на зберігання та транспортуванні будівельного лісу [11, с. 112], решта — на перевезенні сільськогосподарської продукції, що вироблялася на теренах Катеринославської та Таврійської губерній. Про обсяги транзиту сільськогосподарських вантажів свідчить той факт, що на початку 1860-х рр., за статистичними даними, з Нікополя було відправлено сільськогосподарських товарів на суму в 2 млн. руб. сріблом [10, с. 243].

Існування транспортної інфраструктури річкового судноплавства було не можливе без належного кадрового забезпечення кваліфікованою робочою силою. Варто відзначити, що ще в 1834 р. в Нікополі був створений перший цех вільних матросів, який забезпечував необхідну підготовку кадрів для потреб морського та річкового торговельного судноплавства [12, с. 168]. Вільні матроси були звільнені від платежів різноманітних податей, відбування рекрутської повинності. У 1863 р. за даними М. Познера, на теренах Катеринославської губернії на обліку в чорноморському екіпажі перебувало 425 осіб, а на приватних судах знаходилося тільки 296 осіб. [12, с. 171].

Зокрема, на теренах міста Нікополя проживало 1489 вільних матросів, які обслуговували потреби річкового судноплавства в даному районі. В місті розміщувалися спеціальні адміністративні установи, в обов'язки яких входив нагляд за виробничою діяльністю даної категорії населення. Крім того, в місті розташовувався початковий професійно-технічний навчальний заклад — матроське училище, яке готувало фахівців для потреб річкового та морського флоту [11, с. 112].

Друга половина 50-х — 60-ті рр. XIX ст. стали періодом бурхливого розвитку річкового судноплавства. В даний період виникають перші великі транспортні кампанії, організовується регулярне пасажирське сполучення між Одесою та Нікополем, Катеринославом та Києвом.

Бібліографічні посилання:

1. Доклад губернской управы, бывший в рассмотрении редакционной комиссии об улучшении судоходства по Днепру // Постановления очередного Екатеринославского губернского земского собрания (с 21 ноября по 4-е декабря 1867 г.). Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1868. С. 275—277.
2. Екатеринославские губернские ведомости. 1858. 10 мая. № 19.
3. Там же. 6 сентября. № 36.
4. Там же. 4 октября. № 40.
5. Журналы Екатеринославской губернской земской управы с 1 января по 1-е июля 1868 года. Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1868.
6. Каргопольцов И. Н. Путеводитель по Днепру и его порогам. Необходимая книжка для путешественников судо и лесопромышленников. Екатеринослав: Тип. Н. Я. Павловского, 1888.
7. Кривко І. М. Розвиток річкового транспорту на Півдня України в другій половині ХІХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 74—79.
8. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии. Составил генерального штаба подполковник Павлович. СПб: Тип. генерального штаба, 1862.
9. Список населенных мест Российской империи. Том VIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. СПб, 1863.
10. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864.
11. То же на 1867 год. Ч. II. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1867.
12. Познер М. В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства. СПб: Тип. Киришбаума, 1895.
13. Штукенберг А. И. Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще. СПб: [б. и.], 1859.

УДК 929:902.2:94(477)

БОГДАН БУРИГІН
історик, бакалавр

**А. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ — АРХЕОЛОГ, НАУКОВЕЦЬ,
ПРАКТИК (1885—1956)**

Анотація. Стаття присвячена аналізу основних етапів життєвого шляху та науковим досягненням українського археолога Аркадія Добровольського, талановитої людини та цікавої особистості. Він розробив періодизацію археології первісної доби в Україні, виявив і дав назви декільком археологічним культурам. У практичній площині доклав багато зусиль для діяльності Дніпробудівської експедиції та збереження археологічних старожитностей.

Ключові слова: А. Добровольський, археолог, дослідження, Дніпробуд, експедиції.

Становлення української археології не можливо розглядати без належної оцінки наукових пошуків і досягнень Аркадія Вікторовича Добровольського (1885—1956 рр.). Серед ключових завдань сучасних історіографічних досліджень — вивчення праць науковців, які заклали фундамент вітчизняної історичної науки. Біографістика складає надзвичайно цікавий матеріал для всебічного розгляду не тільки життєпису відомого діяча, але й розгляду історичних процесів, в яких був задіяний вчений. Постать А. Добровольського, який став однією з ключових фігур у розвитку археології України в 20 — 30 рр. XX ст., є надзвичайно значущою, особливо в контексті становлення нового напрямку — археології первісної доби. Слід відзначити, що на сьогоднішньому етапі історичного пізнання склалися умови для належної оцінки, почасти переосмислення та більш детального вивчення його особистості і практики.

Метою дослідження є оприлюднення інформації, набутої в результаті пошукової роботи про життя та діяльність А. Добровольського. Ім'я вченого пов'язане з Дніпропетровщиною та інтелектуальним середовищем, воно справедливо згадується в контексті найвідоміших палеографічних пам'яток регіону¹. Проте, обмежене коло джерел подають інформацію про життєвий шлях археолога. Тому першочерговим завданням наукової роботи вбачався пошук нових даних, виокремлення основних етапів життя і досліджень науковця.

¹ До прикладу, палеолітична стоянка у балці Сажівка Дніпровського району.

Постать А. Добровольського та його дослідження викликали зацікавленість невеликого кола авторів, переважно його сучасників, колег-археологів. Певний масив джерел висвітлюють його наукові студії і практики у складі Дніпробудівської експедиції як наукового співробітника Дніпропетровського історичного музею [1, 5, 6, 7]. За комплексом матеріалів Дніпробудівської археологічної експедиції 1927–1932 рр. можна участь вченого у процесах, пов'язаних як із реалізацією грандіозного інженерного проекту, так із становленням української археологічної науки [6, с. 163].

Становлення особистості відбувається у процесі формування дитячих та підліткових вражень і оточуючого середовища. Аркадій Вікторович Добровольський народився 2 березня 1885 року у дворянській родині в с. Полтавці Херсонського повіту, що нині знаходиться в Широківському районі Дніпропетровської області. Дід Аркадія Вікторовича — Василь Добровольський, польський шляхтич, який перебував на російській військовій службі, офіцер лейб-гвардії уланського полку, учасник однієї з останніх російсько-турецьких війн. Батько Віктор Васильович Добровольський — людина із шляхетського середовища, у 1880–1883 рр. обирався гласним Херсонського повітового земства. За статистичними даними на 1859 рік, у власності родини знаходилося сорок вісім чоловіків і п'ятдесят чотири жінки, які проживали у двадцяти шести дворах села, на 1912 р. родина мала 232 десятин землі.

Аркадій Вікторович рано втратив батька, який помер від сухот, і майбутній науковець змушений був із ранніх років працювати і допомагати родині. Дитячі та юнацькі роки Аркадія Добровольського пройшли в Одесі, де він отримав середню освіту, а вже у 1905 році вступив на філософський факультет Новоросійського університету. За словами М. П. Оленковського, археологія стала уподобанням майбутнього академіка А. В. Добровольського: «Ще в 1905 р., після відвідин Одеського археологічного музею, юнак зацікавився археологією, яка полонила його на все життя. Спочатку Аркадій під керівництвом відомого фахівця Ернста Романовича фон Штерна спеціалізувався на античній археології, але «класичні» старожитності на той момент були вже непогано вивчені, тому цікавили дослідника-початківця недовго. Його захопили первісні археологія і старожитності, які здавалися хоч і не такими показними, як античні, але набагато загадковішими та романтичнішими» [8, с. 83].

Сам А. В. Добровольський згодом писав: «На тих старожитностях я зупинився, пристрастився, а, пізніше, і спеціалізувався» [8, с. 83]. Таким чином, студент-філософ Аркадій Добровольський з 1905 до 1910 рр. активно вивчав археологію, допомагав працівникам Одеського археологічного музею, а відтак, ще до закінчення університету набув навиків вивчення матеріалів із давнього періоду історії Північного Причорномор'я. Інформацію біографічного характеру вперше було введено до наукового

обігу одеськими науковцями за рукописами вченого. Вона свідчить про те, що вже в студентські роки Добровольський розпочав активне дружнє листування науково-дискусійного характеру з херсонським археологом, засновником Херсонського музею старожитностей Віктором Івановичем Гошкевичем, який підтримував юнака за неординарне мислення та відданість археології, неодноразово запрошував його до себе.

Влітку 1910 р. А. В. Добровольський уперше приїхав до Херсона. Місцевий музей старожитностей і особливо постать В. І. Гошкевича справили на нього величезне враження. На той час Віктор Іванович проводив розкопки курганів неподалік Херсона, тож запропонував Аркадію розкопати один із них під його наглядом. Розкопки дійсно стали вирішальними в археологічній долі Добровольського, адже вони підготували його до професійної діяльності та створили науковий імідж, яким згодом скористався науковець.

У 1912 р. А. В. Добровольський закінчив університет і відразу розпочав власну археологічну практику, протягом 1912–1913 рр. розкопуючи курган у передмісті Одеси (район Слободки-Романівки). Аркадій Вікторович характеризував ті події у своїй науковій автобіографії: «Це був, так би мовити, вже цілком офіційний мій вступ до археології». І хоча на авторство цих розкопок претендували деякі члени Одеського товариства історії та старожитностей (мотивуючи це тим, що Добровольський не був членом цього товариства), досліднику вдалося відстояти свої авторські права. Результати досліджень були опубліковані в «Записках Одесского общества истории и древностей» в 1915 р., це була перша наукова публікація А. В. Добровольського [3, с. 123–145].

З огляду на несприятливу для себе ситуацію в одеському науковому середовищі, Добровольський переїхав до Херсона. Він був призначений зберігачем музейного зібрання. Незважаючи на чудові стосунки з В. І. Гошкевичем, у Аркадія Вікторовича виникли деякі проблеми з роботою в Херсонському музеї старожитностей, пов'язані, можливо, з конкуренцією з боку прийомної доньки В. І. Гошкевича — І. В. Фабриціус. Що насправді відбувалося, залишається таємницею, але науковим співробітником музею вчений став лише у 1925 р., одночасно викладаючи в Херсонському інституті народної освіти. Зауважимо, що 1915–1925 рр. є найменш дослідженим періодом життя А. Добровольського.

Відомо, що за період з 1914 до 1928 рр. дослідник розкопав кілька курганів, досконало обстежив береги р. Інгулець у його нижній течії (між Дніпром та с. Мала Сейдеминуха), де відкрив і вивчав археологічні пам'ятки доби бронзи, а також проводив розкопки біля м. Берислав, Катеринослав та с. Нова Олександрівка. На цей час припадає дослідження палеолітичної стоянки в урочищі Сажівка на Дніпрі.

У 1927 р. державним керівництвом було прийняте рішення про прискорення темпів індустріалізації, яке передбачало будівництво та розвиток нових стратегічних галузей, потужних промислових об'єктів, створення матеріально-технічної бази для трансформації сільського господарства. Це мало призвести до геофізичних змін у природному середовищі та знищення цілої низки археологічних пам'яток. На запрошення Дмитра Івановича Яворницького А. В. Добровольський долучається до археологічних досліджень у Надпоріжжі. Археологічні розкопки на території Дніпробуду мали важливе значення для розвитку археологічної науки та становлення археолога Добровольського як одного з найбільш обізнаних фахівців із польових досліджень. Сучасники відзначали його професіоналізм та велику працездатність. Разом із ним у розкопках були задіяні двоє синів. Тоді ж вийшло кілька його публікацій, присвячених результатам здійснених досліджень. Від 1925 р. Аркадій Вікторович Добровольський зацікавився, чи не першим у вітчизняній археології, ісламськими лапідарними пам'ятками XVI—XIX ст. Результативна діяльність протягом наступних шести років у Дніпропетровському історико-археологічному музеї підтверджується звітністю та науковими дописами вченого.

Репресії 1930-х рр. негативно відбилися на розвитку наукового потенціалу української науки, української інтелектуальної еліти, збільшили відтік кваліфікованих кадрів [9, с. 196]. Проте, не зважаючи на переслідування, відсутність фінансування, постійні скарги на працівників Дніпробудівської археологічної експедиції, археолог Добровольський називав цей період найбільш плідним у своїй науковій діяльності. Постійна нестача часу, бажання врятувати від повного знищення якомога більшу кількість пам'яток археології робили роботи Дніпробудівської експедиції справді героїчними. Добровольський зазначав: «Багато мені довелося попрацювати для підняття авторитету експедиції Дніпробуду в цілому, а щодо своїх розкопок особливо. Незважаючи на поспішність роботи цієї експедиції, все ж таки вдалося, по-перше, виконати основні роботи в призначений термін, а по-друге, зафіксувати розкопки у звіт-щоденниках, а матеріали все зашифрувати, кожен окремо. У цьому, насамперед, цінність робіт цієї експедиції, а це результат моєї невтомної роботи в експедиції» [9, с. 165].

У 1938 р. А. В. Добровольський повернувся до Одеси, проте, в Одеському археологічному музеї він попрацював лише до наступного 1939 р.

У 1939 р. вчений призначений на посаду старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР. Його наукова діяльність і життя надалі пов'язані з Києвом та Інститутом археології. Відповідно до даних особових фондів учених-археологів, що нині зберігаються в Національному архіві Інституту археології Національної академії наук України, вчений евакуювався в 1941 р. до міста Омськ, де пропрацював, за даними

особистого листування, до 1943 р. 3 жовтня 1943 р. по березень 1946 р. відомостей про діяльність археолога Добровольського до кінця 1940-х років не знайдено [1, с. 44–45]. Повернувшись до Києва у 1948 р., А. В. Добровольський викладав курс археології на історичному факультеті Київського державного університету ім. Шевченка.

У повоєнний період Аркадій Вікторович з вражаючою енергією приступив до археологічних досліджень в Надпоріжжі і на півдні України. Кількість розкопок важко точно підрахувати; питання методики і якості польових робіт продовжують привертати увагу дослідників, проте потребують комплексного вивчення. Недостатньо вивченою залишається діяльність експедицій Інституту археології у 1930 — 1950 рр. Певна частина матеріалів звітів про діяльність археологічних експедицій залишається неопублікованою і використана в обмеженому обсязі.

А. Добровольський наголошував на своєчасному опрацюванні і введенні в науковий обіг результатів роботи своїх експедицій, але певна частина залишалась лише в архівних звітах або відома за короткими оглядовими статтями, розкиданими по періодичних виданнях.

В останній період свого життя, з 1951 р. вчений знову повернувся до досліджень на території Херсонщини. Він очолив одну з найбільших охоронних експедицій з вивчення пам'яток у зоні будівництва Каховської ГЕС. На цей час припадають розкопки таких пам'яток, як Золотобалківське пізньоскіфське поселення I ст. до н. е. — II ст. н. е. та поселення епохи середньої бронзи — Бабине III.

У 1954 р. А. В. Добровольського призначено завідувачем відділу первісної археології Інституту археології, тобто він став фактичним керівником усіх археологічних досліджень первісної доби в Україні. Але передчасна смерть у 1956 р. не дала йому повною мірою розкрити свої організаційні здібності на цій посаді.

Доля археолога Добровольського була дійсно сповнена важливими дослідженнями і великими відкриттями. Сучасникам слід віддати належне новаторським методам, енциклопедичним знанням, відданості обраній справі. Віднайдені та почасти проаналізовані нині з півсотні публікацій археолога потребують перевидання і наукового опрацювання з урахуванням їх значення в розробці археологічної проблематики.

Бібліографічні посилання:

1. Абашина Н. С., Колесникова В. А. Нарис історії Інституту археології // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ: АДЕФ України. 2015. С. 11–97.
2. Історія та персоналії // Археологія. 2016. № 12. Розділ «Історія науки». С. 123.

3. Добровольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XXXII. Одесса, 1915. С. 123—145.
4. Лагодовская Е.Ф. А. В. Добровольский (1885—1956 гг.) // Археологія. 1957. Вип. VII. С. 113—114.
5. Киосак Д.В., Полищук Л. Ю. Аркадий Викторович Добровольский и Одесский археологический музей // Археологія і давня історія України. Вип. 4. 2016. С. 264—269.
6. Ковальова І. Ф., Руденко Г. І. А. А. Скриленко (сторінки до біографії) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2006. Вип. 3. С. 154—165.
7. Ляшко С. Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927—1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки. // Проблемы археології Подніпров'я: Міжвуз. зб. наук. праць. Дніпропетровськ—Запоріжжя, 2003. С. 17—18.
8. Оленковський М. П. Наукове безсмертя, створене власноруч (до 120-річчя Аркадія Вікторовича Добровольського) // Археологія. 2006. № 1. С. 82—84.
9. Пассек Т. С. Четвертая научная конференция Института археологии Академии наук УССР. // КСИИМК (Краткие сообщения Института истории материальной культуры). М., Л., 1946. Вип. XII. С. 162—166.
10. Шовкопляс І. Г. Наукове життя Інституту археології в 1949 р. // Археологія. 1950. Вип. IV. С. 195—202.

УДК: 271.222(477.64)»192»

ОЛЕКСАНДР ІГНАТУША

*доктор історичних наук, професор,
Запорізький національний університет*

З ІСТОРІЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ ЗА ДНІПРОВИМИ ПОРОГАМИ (20-ті РОКИ ХХ ст.)

Анотація. Автор аналізує характер руху за автокефалію православної церкви України на території Дніпропетровщини та Запоріжжя у 20-х рр. ХХ ст. Показано національний та соціальний склад релігійних громад Української автокефальної православної церкви, основоположні ідеї національного церковного будівництва. Охарактеризовано протидію влади автокефальному рухові, що стала головною причиною його гальмування.

Ключові слова: автокефалія, українська церква, національне відродження, державна політика.

Питання історії української автокефалії знову стали предметом підвищеної уваги громадянського суспільства та наукових спільнот у зв'язку з отриманням Томосу патріарха Варфоломея I про церковну самостійність Православної Церкви України (6 січня 2019 р.).

Увага до цього питання існувала завжди, підіймаючись у наших краях за Дніпровими порогами, як і по всій Україні, принаймні трьома хвилями протягом минулого ХХ сторіччя, супроводжуючи українське відродження.

Але попередні хвилі спадали, гасячись антиукраїнською за своєю суттю владою. Так було наприкінці 1920-х, у 1940-х рр. Проте хвилю, підняту у 1980-х, її противникам приборкати не вдалося. Вона і принесла історичної ваги подію — офіційне визнання високого статусу православної церкви України — факту її адміністративної незалежності, входження у сім'ю п'ятнадцяти православних автокефальних церков світу.

Не дивлячись на непересічність цієї події, її значення багатьма ще не усвідомлене, як і глибокий зв'язок її з національно-культурним життям, історією, традиційними прагненнями та ідеалами нашого народу.

Тривалу українську бездержавність супроводили замовчування та перекручування вітчизняної історії на угоду московському наративу. Бажаним для нього ставало забуття національної історичної спадщини, відвернення уваги від малої історії — своєї родини, міста чи села, свого краю, регіону. Тому не дивно, що сьогодні, як «історичний факт», почуєте твердження

про те, що автокефальний рух на півдні України нібито не мав поширення і народної підтримки, а відтак, мовляв, і сьогодення автокефалія — «надумане» суто політичне явище.

Подібні твердження хибні. Їх спростовують історичні дані, архівні документи. Розстатися зі «скелетами у шафі» можна, лише наводячи аргументи, вивчаючи і популяризуючи нашу історію, оприлюднюючи реальні, а не спотворені факти. Ця сентенція повною мірою стосується й історії автокефальної церкви у краї за Дніпровими порогами. Тому пропонуємо поглянути на кілька епізодів з історії краю, що розставляють акценти при відповіді на питання щодо української автокефалії: чия це була ініціатива, хто і за яких обставин переймався нею, кому було бажане і небажане унезалежнення українського православ'я? Це дозволить читачеві підійти до питань сучасної автокефалії більш виважено, неупереджено і, врешті, зробити власні висновки.

Поглянемо на цей сюжет за матеріалами місцевих архівів.

Починаючи історичний екскурс, пригадаємо, що історія «першої автокефалії» у XX ст. була пов'язана з українською національною революцією 1917–1921 рр. Саме тоді за часів Української Центральної Ради у січні 1918 р. було скликано Всеукраїнський православний церковний собор, який уперше поставив це питання на загальнонаціональному, загальнодержавному і церковному рівні. Весь собор, встаючи, аплодував професору Іванові Огієнку, який виголосив промову про історичні підвалини української автокефалії, що завершилася загальним співом «Ще не вмерла Україна» [15, с. 11].

Зустрівши опір адміністративного апарату Російської церкви, за часів гетьманату Павла Скоропадського православній церкві в Україні вдалося досягти лише компромісного — автономного — статусу, що не задовольнив суспільство. 1 січня 1919 р. вже нова влада — соціалістична Директорія Української Народної Республіки державним законом проголосила самостійність української церкви від Москви та сформувала її керівні органи. До Вселенської патріархії одразу відрядили спеціальну місію з метою досягнення визнання української автокефалії. Проте поразка української революції позбавила українську церкву підтримки і толерування з боку держави.

Подальші події показали, що автокефальний рух не був суто державним «проектом», а закон Директорії був відгуком на запити широких суспільних верств. З весни 1919 р. на території, яку у більшості тоді контролювали більшовики, почалося масове створення релігійних громад на принципах національних церковних традицій. Йшлося про відокремлення церкви від держави, відродження вагомої ролі віруючих у церковному управлінні, про запровадження богослужіння українською мовою,

відновлення національних традицій у храмуванні, церковній музиці, церковному мистецтві, у всіх сферах церковного життя.

Врешті цей масовий рух, що знайшов відгук у різних кутках України, став основою для скликання нового Всеукраїнського церковного собору у жовтні 1921 р. і народження на ньому Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Формування ієрархії, схвалення канонів церкви поклало початок нелегкому національному церковному будівництву, оскільки більшовицька влада одразу поставилась до цієї церкви упереджено, приліпивши на неї ярлик «націоналістичної контрреволюції».

Величезний національно-демократичний потенціал цієї церкви та національні джерела його оновлення, що відповідали реаліям життя новітньої епохи, сприяли швидкому поширенню суспільного впливу УАПЦ. На середину 1920-х рр. вона об'єднала навколо себе 11–15 % православних релігійних громад. Це було яскравим свідченням національного характеру церкви, яка успішно долала шалений спротив партійно-державного апарату з його силовим, адміністративним та інформаційним ресурсом та протидію Російської православної церкви (РПЦ).

Не в силах зупинити розвиток УАПЦ, радянська влада намагалася спрямувати його у бажане для себе русло. Вона спробувала надати псевдо-автокефальні форми своєму дітищу — «Жива Церква» в Україні, посягти розкол у середовищі УАПЦ, домоглася усунення від керівництва церквою митрополита Василя Липківського тощо. Врешті, коли всі засоби не дали результатів, проти церкви були сфабриковані звинувачення у нібито підготовці нею антирадянського повстання в Україні з метою відриву від СРСР. Органи Державного політичного управління (ДПУ) «пов'язали» керівні органи цієї церкви з так званою «Спілкою визволення України» (СВУ) — з неіснуючою «підпільною антирадянською організацією». Під загрозою тотальних репресій у січні 1930 р. церква змушена була заявити про саморозпуск своїх керівних органів, по суті — припинити існування.

Всі етапи українського автокефального руху, як руху загальноукраїнського, християнського і національно-демократичного, простежуються за матеріалами центральних та обласних державних архівів України, зокрема, й Дніпропетровського та Запорізького.

Поглянемо на ці етапи у хронологічній послідовності.

Початок 1920-х рр. Автокефальний рух швидко зростав, і, особливо, на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі. Набирала силу його південна хвиля.

Після травневого 1921 р. єпархіального з'їзду — Собору — прихильників української автокефалії на Київщині Всеукраїнська Православна церковна Рада (ВПЦР) — вищий тимчасовий орган українських православних парафій, що прагнули автокефалії, зосередила свою роботу на підготовці Всеукраїнського православного церковного Собору. Влітку вона звернулася

до органів місцевої влади з інформацією про плановане на Покрову скликання Всеукраїнського Собору в Києві, прохаючи толерантно поставитись до проведення місцевих виборів делегатів, оскільки вищі державні органи вже дозволили роботу Собору.

Лист такого змісту 12 серпня 1921 р. направили й до Запорізького губвиконкому. До відкриття Собору залишався двомісячний термін. Неважко було передбачити, що цей час може стати насиченим бурхливою передвиборчою роботою церковних організацій, адже внутрішньоцерковні процеси тоді, як правило, мали широкий загальносуспільний резонанс, тим паче, що йшлося про події у православному середовищі, яке об'єднувало переважаючу більшість громадян, а питання самовизначення в належності до церковної організації не таке вже й просте.

Проте ніякого конструктиву у цей процес влада вносити не збиралася. По суті, вона ігнорувала можливість будувати державно-церковні відносини на принципах діалогу, партнерства, нейтралітету. Своєю позицію вона пояснювала відмовкою: «церква відокремлена від держави». Але за подібним формулюванням крилося інше — подвійна гра держави. За удаваним відокремленням вже тоді виразно проступали ігнорування владою загальнонаціональних питань, бажання загальмувати український автокефальний рух. Як відомо, вже після згаданого єпархіального Собору прихильників автокефалії на Київщині (травень 1921 р.), Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову «Про автокефальну церкву на Україні», у якій вимагалось боротися з «контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями», а всі силові та агітаційно-пропагандистські структури отримали вказівку нагромаджувати матеріал про «автокефальний рух та його зв'язки з петлюрівськими елементами і т. ін.» [Цит. за: 14, с. 149]. А надалі, як побачимо, за цим «відокремленням» стояла ще й некомпетентність та розрахунки на посилення церковного розбрату заради ослаблення релігії та її інституцій, що сприймалися владою як ідейний, класовий ворог.

Місцева влада довго мовчала. Примірники згаданого листа ВПЦР довго відлежувались в канцеляріях «відповідальних працівників» губернського та повітового рівня без будь-якого руху. Сільради одержали цей лише тоді, коли засідання Собору в Києві вже наближалось до кінця. «Копії надіслати сільрадам» — свідчить резолюція, зроблена 19 жовтня 1921 р. на листі ВПЦР у Петропавлівському волвиконкомі Велико-Токмацького повіту [12, арк. 274—274 зв.].

Безумовно, ніяких підстав для поширення автокефального руху ця, або будь-яка інша постанова ВПЦР, надіслана до губвиконкому тощо, створити не могла. Для цього був необхідний відповідний рунт. Так чи був він на Запоріжжі?

Архівні матеріали стверджують, що такий рунт був. Він був, попри сильний спротив гальмівних чинників і перепон: глибоку зрусифікованість населення південно-східних українських територій, строкатість їх національної структури, несприятливе ставлення центральної і місцевої влади, шалений опір з боку Російської православної церкви. Він був і зміг реалізувати себе у створенні релігійних громад — парафій, які оголосили про приєднання до УАПЦ.

Виникли і міцніли перші осередки УАПЦ у губернському центрі — Катеринославі та його повітах, зокрема в крупніших містах Запоріжжя, Павлограді, Олександрії та навколо них.

Як відомо з протоколу загальних зборів парафіян Пилипівської церкви м. Запоріжжя (однієї з трьох православних церков міста), вже 29 січня 1922 р. у присутності 188 віруючих на розгляд громади винесли ряд питань, які цілком узгоджувалися із перебігом подій в православ'ї в Україні. Першою на порядок денний була поставлена доповідь про українізацію церкви. З доповіддю виступив член правління громади паламар П. У. Лахтунов. Посилаючись на авторитетне благословення українізації церкви, зроблене архієпископом катеринославським Агапітом (Вишневським), він запропонував релігійній громаді перевести богослужіння з незрозумілої для багатьох церковнослов'янської мови на рідну українську. Почувши службу Божу рідною мовою, запевняв П. У. Лахтунов, до храму повернуться навіть багато з тих, хто полишив церкву. Співдоповідач — громадянин Чуча, який користувався пошаною всієї парафії, вніс іншу пропозицію: щоб духовенство не призначалося згори, а обиралося всіма членами громади. Збори прийняли рішення про поступову українізацію життя парафії [4, арк. 24].

У тому ж році, 15 жовтня на хуторі Коломійці Покровської волості Гуляйпільського району Запорізької губернії (нині — Дніпропетровська область) у церкві Різдва Пресвятої Богородиці відбулася інша важлива подія для вірян, бажаючих приєднатися до Всеукраїнської спілки Православних парафій УАПЦ. Було засновано місцеву парафію УАПЦ. Серед перших ухвал записано: «Визнати, що відправа Божих служб і треб в храмі нашої парафії виконуються на живій українській мові, по перекладах, що ухвалила Всеукраїнська Православна Церковна Рада», а далі: «поминати при відправах Божих служб в храмі нашої парафії... а) Боголюбиву і Богом бережену Україну, уряд і всю людність її; б) Святу Православну Українську Церкву; в) Всеукраїнську Православну Церковну Раду і всесесного отця нашого архієпископа Василя, митрополита Київського і всієї України; г) ... Крайову Православну Церковну Раду і всесесного отця нашого Григорія, єпископа катеринославського [7, арк. 1—1 зв.]. Згодом 1 листопада 1924 р. окружна партійно-радянська газета «Красное Запорожье», повертаючи читачів до подій дворічної давнини на хуторі

Коломійці, писала: «Валками вся молодь сипала до церкви» і розкривши рота слухала промови батюшки» [1]. Як бачимо, перемоги автокефального руху радянська влада подавала у спотвореному, карикатурному вигляді. Між тим пригадаймо, що ці перемоги не на жарт налякали керманців радянської держави. 1923 р. радянська влада в Україні, точніше — комуністична партія, відчувши загрозу своєму існуванню при подальшому ігноруванні українського національного питання — мови, культури, і, як ми вважаємо, далеко не в останню чергу церкви, — змушена була оголосити державну політику «українізації».

Як свідчить протокол засідання ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави (окрліквідком) при адміністративному відділі Запорізького окружного виконавчого комітету рад від 7 жовтня 1924 р., на цьому засіданні розглядалося питання про надання церковного приміщення іншій громаді УАПЦ, яка діяла у селі Велика Михайлівка Покровського району. З документа видно, що ця громада існувала вже протягом тривалого часу поряд із громадою РПЦ, маючи офіційно затверджений державними органами статут. Окрліквідком встановив для обох громад почерговий порядок користування церквою: по тижню або два тижні кожній. Нечітке визначення процедури цього користування, безумовно, породжувало невдоволення обох релігійних громад.

Треба зазначити, що 17 грудня при вирішенні питання оренди Свято-Спасівської церкви громадою УАПЦ голова церковної ради І. Є. Комірнистий підкреслював у заяві до районного ліквідкому бажання парафіян села Велико-Михайлівки «молитися на своїй мові» [5, арк. 146].

Рідна мова в богослужінні, національні співочі мотиви, самобутні стилі архітектури та форми церковного малярства, дідівські традиції і звичаї в організації парафіяльного життя були цеглинами тієї високої церковної будівлі, в якій віруючий людя прагнув чути слово Христове, припадати до джерел духовного єднання з усією «Боголюбивою і Богом береженою Україною».

Українськими національними ідеями пронизані архівні документи з життя згаданих парафій УАПЦ. Ось перший з них. Інформатор Покровської районної міліції Запорізької округи «Гордон» у серпні 1929 р. доносив своєму керівництву, що священник автокефальної громади на хут. Коломійці М. І. Котляр «дає для читання книжки старих українських видань... Мені він дав книжку, видану в Черкасах в 1917 році видавництвом «Сія»; автор Грицько Коваленко; назва — «Людина і громада. (Думка про добро і правду)» [11, арк. 30]. В іншому повідомленні: житель хут. Коломійці громадянин А. Ф. Безродний, за соціальним і майновим станом середняк (з інших джерел відомо, що він був членом Коломійцівської громади УАПЦ), нібито після читання книги М. Грушевського «Історія України», яку йому давав місцевий священник

М. І. Котляр, став часто сперечатися «з громадянами з політичних питань, переважно ж з питань «самостійної України» [11, арк. 31–32].

Другий епізод розповідає про події у Пилипівській церкві м. Запоріжжя (що знаходилась поблизу залізничної станції Запоріжжя-2 на території нинішнього Запорізького національного університету). Про нього повідомляв секретар окрліквідкому М. В. Кадніченко в доповідній записці, підготованій для керівництва за результатами «ревізії храму» 23–24 грудня 1923 р. На той час така ревізія було звичним явищем, всупереч деклараціям компартійно-радянських органів про їх «відокремленість від держави». Як стверджував М. В. Кадніченко, в одній із шаф Пилипівської церкви він знайшов прапор «чисто петлюрівського характеру» — зшитий з двох клаптів блакитного і жовтого кольорів, якого «безумовно не було» при передачі церковного майна релігійній громаді у 1922 р. А тому прапор було вилучено і здано до окрвідділу ДПУ. При цьому, мовляв, з боку членів громади робилися спроби перешкодити вилученню прапора [9, арк. 423].

Як можна зробити висновок на підставі згаданих вище епізодів, українська автокефальна церква була своєрідним джерелом національного життя, її традиційних форм, об'єднуючим чинником для одновірців і однотомців, діяльність яких не обмежувалася суто «відправленням культу», а була інтегрована в громадсько-релігійне життя краю.

Якщо довіряти звітній документації адміністративного відділу Запорізького окрвиконкому за січень—березень 1924 р., у той час на території Запорізького округу діяло 4 парафії УАПЦ, 8 парафій РПЦ та 39 парафій Української Синодальної Церкви [8, арк. 66, 79]. Дані більш пізнішого обліку, скажімо, за січень 1925 р., вже чомусь говорять про існування лише однієї громади УАПЦ на Запоріжжі — у Покровському районі, хоча, як вище зазначалося, тільки в цьому районі мало діяти, принаймні, дві громади УАПЦ — у Коломійцях та Великій Михайлівці. Громада УАПЦ при Пилипівській церкві в м. Запоріжжі, не витримавши репресій влади, перестала існувати [10, арк. 15].

Безперечно, ступінь поширення автокефального руху на Запоріжжі був порівняно нижчим, ніж скажімо, на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі. Русифікаторська політика царату, що була невід'ємним елементом національно-строкатої колонізації українського півдня, знайшла тут чи не найбільш докінчене вивершення порівняно з іншими регіонами України. Побіжно оглядаючи національний склад населення міста Запоріжжя, за даними Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р., побачимо, що в загальній масі українці становили 47,34 %, росіяни — 25,96 %, євреї — 20,30 %, німці — 2,99 %, інші національності — 3,41 % [13, с. 199]. І тим не менше, як би далеко не зайшов процес денаціоналізації населення, пробудження української національ-

ної свідомості відбувалося в унісон із загальнодемократичним процесом. Все це об'єктивно не могло не покликати до життя і національно-релігійний феномен — український автокефальний рух. Тому доречним буде, як нам здається, поглянути хоча б на офіційну статистику автокефальних парафій у схожих із Запоріжжям за контингентом населення та історичною долею регіонів півдня України. Так, на нараді секретарів окрліквідкомів Катеринославщини 12 жовтня 1924 р. називалися такі цифри: в Олександрійському окрузі діяло 5 парафій УАПЦ, у Катеринославському — 12, у Криворізькому — 4 [2, арк. 11, 13, 16]. Факт їх існування, таким чином, безперечний.

Хто ж був у тих, хоча й небагатьох числом, громадах? Частково ми вже проілюстрували цей факт. Проте на ньому варто загострити увагу, адже сприйняття його громадянством і владою виявилось принципово відмінним.

В одній із таємних записок Запорізького окрвїдділу ДПУ, адресованій особисто завідувачу відділу управління Запорізького окрвиконкому, із цього приводу знаходимо лаконічну характеристику. Вона стосувалася згаданої вище громади УАПЦ м. Запоріжжя при Пилипівській церкві: «Всі зазначені у відношенні особи — засновники автокефальної релігійної громади фігурують по матеріалах Окрвїдділення ДПУ як петлюрівці» [3, арк. 83].

Вірогідно, найсуттєвішою підставою для такого висновку ДПУ був факт виразного переважання українців, як національної спільноти, у складі парафій УАПЦ, що дратувало чиновників-неукраїнців та їх прислужників. Так, за даними згаданого Всесоюзного перепису населення 1926 р., Коломійцівська сільрада, на території якої існувала громада УАПЦ, зазначена як така, де переважаюча національність мешканців — українці [13, с. 106, 108]. Анкета для реєстрації релігійної громади за 1924 р. також підтверджує, що саме такий національний склад віруючих — українці [7, арк. 4].

У списках громадян, які бажали заснування автокефальної парафії при церкві Св. Пилипа в м. Запоріжжі, також помічаємо значне переважання віруючих з українськими прізвищами. Хоча серед них знайдемо і такі, що мають інші національні корені. Скажімо: Волков, Булгаков, Каськов, Мауер, Зінов'єв, Цайгер, Зоц, Гейц, Ірха, Гаер, Тріль та інші [8, арк. 380—393]. Тобто, тут ми бачимо людей, чиє батьківське національне коріння — російське, єврейське, німецьке чи ін., переплелось з українським. Їхнє українство, мабуть, мало не стільки етнічне походження, скільки було наслідком інтегрованості в українське національне — мовне, культурне, релігійне — середовище, було ознакою громадянської позиції, світосприйняття України як батьківщини, а її населення — як співвітчизників.

Поглянемо тепер на соціальний склад цих громад. Серед п'ятдесяти засновників парафії на хут. Коломійці 27 осіб були селянами-бідняками, решта 23 — середняками. До церковної ради, що налічувала 6 членів, входили 2 середняки та 4 незаможники. Причет, крім священника, складався з диригента церковного хору, що черговий раз говорить не тільки про наявність такого хору при громаді, а показує важливість цієї форми духовного життя національно монолітної громади. Реєстраційні картки, які заводили в окремій відділі на кожного священно- і церковнослужителя, додатково повідомляють про керівництво цієї парафії: священника, паламаря та церковного старосту (на 1924 р.). Духовенство, як того і вимагали канони УАПЦ, було виборним. Здійснювали богослужіння українською мовою і вважали за необхідне надалі триматися цього. Ставлення духовенства до Радянської влади було «прихильним», а щодо політичних симпатій у кожному випадку зазначалося: «співчутливе до компартії». Розмір плати за треби, яку брали духовні особи, був чисто символічним, або ж її зовсім не бралось [5, арк. 216—217].

У міській парафії УАПЦ серед 11 ініціаторів її заснування 8 були робітниками, 2 — службовцями, 1 — безробітним. Лише 6 з 11 зазначені як домовласники. За віком — всі 11 були чоловіками від 33 до 58 років.

Документи не повідомляють про якусь антинародну чи антирадянську діяльність запорізьких парафій УАПЦ, а саме такою вона мала бути згідно з пропагандистськими навіюваннями радянської влади. Такої діяльності не було. Як і не було її у всеукраїнському масштабі, не було участі в антирадянському підпіллі з метою повалення Радянської влади — у міфічній «Спілці визволення України».

Проте, це не зашкодило владі оголосити таємну і непримириму війну УАПЦ як організації з опозиційною державною ідеологією та світосприйняттям. Ця неоголошена війна перетворилася невдовзі у настільки тяжкий тягар для розвитку автокефального руху, що його вже не змогли перебороти внутрішні потенції церкви в їх прагненні до саморозвитку. І це, врешті-решт, призвело УАПЦ до трагічного фіналу — так званої «самоліквідації» в 1930 р.

Запорізькі парафії УАПЦ відчували на собі спротив державних структур вже у перші роки після організаційного оформлення. І не дивно. У фонді Запорізького окрвиконкому зберігається такий документ, датований 14 травня 1923 р.: це повідомлення від окружного відділу ДПУ до завідувача відділу управління окрвиконкому Ф. Т. Коробкіна з поміткою «зовсім таємно». Цитуємо його у перекладі українською: «Запорізьке відділення ДПУ вважає за необхідне поставити Вас до відому для орієнтування, що затвердження автокефальних релігійних громад та їх статутів вкрай небажане з політичних міркувань» [3, арк. 82]. Коментарі до цієї

вказівки зайві. Вона пояснює який із факторів гальмування українського автокефального руху був визначальним.

Наслідки такої політичної лінії згубно вплинули на ступінь поширення парафій УАПЦ в регіоні. Але знищити національні джерела українського автокефального руху навіть крайніми тоталітарними методами анти-українській владі виявилось не під силу.

Наведений екскурс в історію української православної церкви на теренах південного регіону України і зокрема Дніпропетровщини та Запоріжжя переконує, що без адміністративного втручання влади цей рух розбудови незалежної соборної церкви незабаром отримає нові перспективи, сприяючи національно-державній консолідації українців та відродженню і поширенню українських національних, і, зокрема, національно-церковних, традицій.

Бібліографічні посилання:

1. Від церкви до сельбуду // Красное Запорожье. 1924. 1 ноября.
2. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1894.
3. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-1. Оп. 4. Спр. 125.
4. Там само. Ф. Р-316. Оп. 3. Спр. 8.
5. Там само. Спр. 9.
6. Там само. Спр. 13.
7. Там само. Спр. 17.
8. Там само. Спр. 24.
9. Там само. Спр. 32.
10. Там само. Спр. 33.
11. Там само. Спр. 137.
12. Там само. Ф. Р-422. Оп. 1. Спр. 13.
13. Довідник по населених пунктах Запорізької округи. До округової мапи видання 1928 року. Запоріжжя: Запорізьке окр. стат. бюро, 1928. 219 с.
14. Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): дис... канд. іст наук: 07.00.02/ Харків. держ. ун-т. Харків, 1993. 255 с.
15. Огієнко І. Рятуння України На тяжкій службі своєму народові. 2-ге вид., доп. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. 96 с.

УДК: 930.253:94(477) «1921/1922»

ЮРІЙ ПАХОМЕНКОВ

*заступник директора з виховної роботи,
Відокремлений структурний підрозділ
«Фаховий коледж електрифікації
Дніпровського державного аграрно-економічного університету»*

ЛИСТИ І. ТРУБИ ДО Ю. МАГАЛЕВСЬКОГО (1921–1922 рр.)

Анотація. Публікуються раніше невідомі листи Івана Михайловича Труби до Юрія Олександровича Магалевського, в яких висвітлюються подробиці становлення української еміграції на початку 1920-х років.

Ключові слова: Іван Труба, Юрій Магалевський, Євген Вировий, Ісак Мазепа, Василь Біднов, Оксана Біднова, Рада Республіки.

Складний шлях Української революції (1917–1921 рр.) штовхнув на шлях політичної еміграції багатьох українців на початку 1920-х р. «Першовідкривачем» європейських обривів Української революції вже у грудні 1918 р. став гетьман П. Скоропадський. У 1919 р. еміграцію обрали Голова Центральної Ради М. Грушевський, Голова Директорії В. Винниченко, члени Директорії УНР П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець та багато інших. Упродовж 1919–1920 рр. на еміграції опинилися Головний отаман військ УНР С. Петлюра, урядові, військові та політичні організації УНР. У подальшому, упродовж 1920-х років продовжувалася як легальна, так й нелегальна еміграція з тепер вже під радянської України.

На сьогодні невідома чисельність української еміграції початку 1920-х рр. Приблизні підрахунки, зроблені вже у середині 1920-х років, визначали чисельність української еміграції у кількості від 100 тис. до 216 тис. осіб [7, с. 72–73]. Різними були шляхи, якими новітні вигнанці потрапляли до Європи: з паспортами різноманітних дипломатичних місій, у складі відступаючих військових частин, таємно переходячи державний кордон, рятуючись від репресій та голоду 1921–1923 рр.

Для багатьох емігрантів першою європейською країною була Австрія, столиця якої м. Відень у 1919 р. на деякий час стала центром закордонного життя українців. У 1920 р. великі групи вимушених емігрантів опинилися на території Польщі та Румунії, куди відступили урядові установи та військові формування Дієвої армії УНР. З 1922 р. зростає вага

Чехословаччини, де, завдяки підтримці чехословацького уряду, склалися сприятливі умови для розвитку української національної справи.

На еміграції опинялися люди з різним життєвим досвідом, рівнем соціальної та політичної активності, освітою, соціокультурної діяльності. Відповідно, період соціальної адаптації був пов'язаний з розгортанням громадсько-політичної діяльності: утворювалися або відновлювалися політичні партії, громадські організації, комітети, клуби, своя преса.

У вимушеній еміграції початку 1920 рр. опинилася велика група політично-активних українців Катеринославської губернії.

Листи Івана Михайловича Труби, що публікуються, відносяться до початкового етапу української еміграції (1921—1923 рр.). Вони цікаві тим, що розкривають деякі деталі життя відомого діяча Української революції на Придніпров'ї на закордонні на його віденському відтинку життя (1919—1922 рр.), наразі маловідомого. У своїх листах І. Труба постійно звертається до подій у Катеринославі, з тривогою дослуховується до інформації, яка прибуває на закордоння, із сумом усвідомлюючи, що шляху повернення немає. Цікаво, що у листах відображено й форми взаємодопомоги своєрідного «земляцтва» катеринославських українців на закордонні, незважаючи на політичні погляди один-одного. Листи Івана Труби віднайдені в особистому фонді Юрія Олександровича Магалецького, який зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 3996. Листи самого Ю. Магалецького не збереглися.

Листи Івана Труби надіслані з Відня, де він проживав у 1919—1923 рр. Відповідно до наданих особистих даних, представлених до Господарської академії у Подєбрадах у Чехословаччині, у столиці Австрії І. Труба працював інженером локомотивного заводу (1920—1921 рр.), будівельному товаристві «Hesvici» (1923 р.) [9, арк. 8]. Водночас він працював над виданням дитячих книжок: казки братів Грімм, Андерсена та ін. [3, с. 315]. Політична нестабільність у Австрії на поч. 1920-х рр. змушувала емігрантів шукати нових можливостей. У листі до Ю. Магалецького І. Труба, наприклад, пише про намір перелитися на Волинь, паралельно із цим починає клопотання про переїзд до Чехословаччини, куди зрештою, після подолання ряду проблем [6], він переїхав у 1923 р.

Кореспондент І. Труби — постать в історії краю і України відома, хоча переважно, як художника [1, 2]. Юрій Олександрович Магалецький (1876—1935) — український художник, активіст національного руху на Придніпров'ї. Народився в с. Романівка Подільської губ. (нині — Вінницька обл.). Закінчив реальну школу у м. Олександрівськ Катеринославської губернії. Вищу освіту отримав у Петербурзькій Академії мистецтв (1912 р.). Упродовж 12 років працював вчителем середніх шкіл Олександрівська. У 1917—1918 рр. очолював Олександрівську «Просвіту»,

а за сприяння І. Труби став комісаром з освіти у Олександрівському повіті. Особисто брав участь у боях проти більшовиків у Олександрівську [4] та Києві [5] на прик. 1917 — на поч. 1918 рр. На початку 1919 р. виконував обов'язки губернського комісара УНР на Катеринославщині. Надалі, упродовж 1919-1920 рр. — в Дієвій армії УНР. Після відходу військових частин УНР на територію Польщі (листопад 1920 р.), деякий час перебував у м. Тарнові, де брав участь у роботі Ради Республіки (1921 р.). Автор спогадів про українські визвольні змагання 1917—1920 рр. Похований на Личаківському кладовищі у Львові.

Наразі відсутня інформація, коли відбулося знайомство І. Труби та Ю. Магалецького. Припускаємо, що ця подія відбувається у 1917 р., під час їхньої співпраці навколо українізації освіти у губернії. Ймовірно, особисті якості та авторитет Ю. Магалецького спонукали І. Трубу запропонувати йому посаду заступника губернського комітету Української Трудової партії (лист № 2), попри те іронічне ставлення до самої організації з боку її керівника (лист № 4).

Ініціатором відновлення контактів став сам Юрій Магалецький, привід постав у зв'язку із скоренням у м. Тарнові Ради Республіки УНР. У щоденнику від 8 січня 1921 р. Ю. Магалецький записав: «Написав 2 листи до Євгена Вирового у Відень і Берлін, в яких просив його дати запит до И. Михай [ловича] Труби, що Трудовій партії залишено 1 місце у «Раді Республіки» і щоб він, або сам приїхав, або дав мені мандат, одправив заказним листом» [9, арк. 30]. Як видно із відповіді І. Труби, Є. Вировий виконав це завдання.

У листах І. Труби привертають увагу наступні моменти.

1. Відмова від політичної активності. Для того громадського й політичного діяча, яким був І. Труба у 1917—1918 рр., така позиція була несподіваною. У листах до Ю. Магалецького причини такого рішення не наводяться. Однак, у листі до М. Шаповала від 12 листопада 1923 р. І. Труба дає пояснення, нагадуючи про їхню зустріч у м. Станіславі у лютому—березні 1919 р.: «громадський розгاردіаш, нетерпимість і просто звичайна нечесність і навіть шахрайство окремих персон «міністерств», — тоді у мене було 2 надто яскравих фактів... змушують мене рішуче і на весь час еміграції відійти від всіх форм в сфері політики... Я ні разу ні прямо, ні в якій обхідній формі, ні писанням, ні зустріним словом, ні під прикритим ім'ям ніде не виступав, ні в пресі, ні на зібраннях, і ні яких посад, хоч трохи причетних до політики, не приймав, дарма, що траплялися несподівані призначення, включно до міністерського портфелю» [6]. Не відомо, про які факти йде мова, але рішення, прийняте І. Трубою, залишалося незмінним.

2. Доля рідних, які залишилися у Катеринославі. В Україні І. Труба залишив малолітніх дітей — доньку Олену, синів Бориса та Тараса, а також сестру Олександру Михайлівну. Як можна зрозуміти, від'їжджаючи з Катеринослава, І. Труба не передбачав довгої розлуки. У серпні 1920 р.

він повідомляв у листі до Василя Біднова про намір якомога швидше виїхати до Катеринослава [10, арк. 1 зв.]. Проте політична та військова ситуація перекреслила ці наміри. Тривога, висловлена у листі до Ю. Магалецького (лист № 5), зумовлена розповіддю І. Мазепи, який отримав інформацію про голод у Катеринославі від своєї дружини Наталії Мазепи-Сингалевиц. Остання у 1921 р. нелегально перейшла радянсько-польський кордон і приїхала до чоловіка. Намагаючись полегшити долю рідних, І. Труба з кінця 1921 р. щомісяця відправляє продуктові посилки АРА до Катеринослава, клопочеться про виїзд дітей до себе. Із цією метою у 1923 р. він звертається з клопотанням до уряду Чехословаччини. Посольство республіки у Харкові організовує відповідний запит, але справа залишилася без результатів [8, арк. 43].

3. Переїзд Оксани Василівни Біднової — племінниці В. Біднова, другої дружини І. Труби. Нелегальний переїзд О. Біднової до Польщі у першій пол. 1922 р. припадає на час погіршення умов української еміграції у країні, пов'язані з припиненням підтримки польським урядом українських політичних і військових організацій після невдалого завершення Другого зимового походу армії УНР (листопад 1921 р.). Ймовірно, цими подіями й була викликана гостра реакція польського уряду на приїзд О. Біднової. З поодинокого листа Івана Труби до Василя Біднова від 8 серпня 1920 року можна зрозуміти, що сам В. Біднов був незадоволений відносинами між І. Трубою та О. Бідною. Принаймні лист І. Труби закінчується словами: «Ваше мовчання уважатиму, як ознаку недовір'я до мене і розрив. Ми з Вами люде не молоді, не легковажте мого прохання» [10, арк. 1 зв.].

Документи публікуються в авторській редакції в хронологічній послідовності. Листи І. Труби подаються в редакції оригіналу. Особливості стилю зберігаються без виправлення. В окремих випадках скорочені слова розкриваються у квадратних дужках.

Лист № 1

Відень, 18-I-1921

Дорогий Юріє Олександровичу!

Є. С. Вировий прислав мені Вашого листа в справі моєї участі в укр [аїнському] Передпарламенті.

Багато є у мене мотивів, через що я б бажав бути осторонь політики до вороття додому. Не вабить мене ні трибуна, ні портфель — не вірю я в толк українських заходів. Зверху до низу нема чесних і тямущих діячів в тому мінімальному %, котрий дає надію, що візьме гору розум, а не хитрощі на свою користь.

Отже zostавлю себе по який час вільним од усяких згод. Однак хочу поїхати до Вас для розмови до Ченстохова. Чи не буде Вашої ласки допомогти мені здобути тут від польського посольства візи на пас (туди й на-

зад), бо звичайно одержати таку візу не легко, схилить без пуття багато часу й для приватної людини, от як я, може скінчитися негативно.

По одержанню листа, сповістіть мене негайно. Моя адреса в кінці листа.

В даний момент я пошабавив з друкарською роботою. Маю багато книжок, та нема, кому продавати. На дальший друк нема грошей. Найматись в строкові щось не кортить. Поїду, побачу товариство, вкладу персти в рани нашої громади. Поїду на власний кошт, якщо австрійська крона не репне за ці дні, бо щось близько до повного фінансового краху тут.

Живу мов у в'язниці. Душу гнітить не тільки загальне спільне лихо, а ще й власне. Досі за два роки не почув ні звука про своїх і од своїх.

Дайте свою адресу по польські.

Стискаю В[ашу] руку (І. Труба).

Адреса: Deutschosterreich, Wien, XIX, Siveringerstrasse, 175.

Р. С. Посвідку на всякий випадок прикладаю.

ЦДАВО України, ф. 3996, оп. 1, спр. 8, арк. 6. Оригінал. Рукопис.

Лист № 2

Посвідка про право Ю. Магалеvського на переставлення Української
Трудової партії у Раді Республіки

Відень, 18-I-1921

Посвідка

Цим свідчу, що Юрій Олександрович Магалеvський, з'являється моїм заступником по Катеринославській (районній) Українській Трудовій партії.

Разом з тим передаю йому, як всі свої функції в партії, так і в тих інституціях, де б я мав право приймати участь, як голова згаданої Трудової партії на Катеринославщині.

Голова Трудової Ук[раїнської] партії на Катеринославщині (І. Труба).

ЦДАВО України, ф. 3996, оп. 1, спр. 8, арк. 7. Оригінал. Рукопис.

Лист № 3

Відень, 7-IV-1921

Дорогий Юріє Олександровичу,

Вашого листа від 23-III ц. р. з припискою О. І. Рудичева я одержав дуже щось швидко. Звичайна пошта, очевидно, краща за кур'єрів.

По суті справи, сповіщаю Вас, що на посаду міністра я не піду: перше — через те, що не почувую себе до такої ролі підготованим; друге —

не вважаю себе солідарним з теперішньою організацією влади, а почати, й напругу політики; третє — дивлюся на справи освіти в таких умовах, коли нечема своєї території й бюджету, — дуже скептично й песимістично; четверте — переходячи на державну посаду, мушу занедбати свої видавничі й комерційні операції, котрі єдині й держать мене на світі, інакше би опух з голоду. То чого же я зриватимусь від берега? Хіба, щоб потім партійні ліві елементи лаяли мене на всіх перехрестях в батька й матір?

Мій патріотизм дуже уміркований, а званіє «дезертира», яке Ви мені підносите в кредит, мене мало смутить. Звіт злодієм, грабіжником, розпусним, убивцею, — хіба моя совість заговорить, коли не чує за собою таких поганих вчинків?

Правда, я хотів і хочу поїхати до Тарнова, думав побачитися з своїми людьми, увійти в курс справ на місці й з того зробити собі план, що діяти. Однак, досі, це вже третій міс[яць] нічого нема, нема й паса, одісланого до Тарнова. Ходив 20 разів до п[ольського] посольства, до п. Ніховського (не прийняв), ще туди-сюди никав, а це вже здався на ласку Божу, якось та буде!

Як що знаходите потрібним, Юрію Олександровичу, то рахуйте мене виступившим з нашої «партії». Я ту партію не вважав партією, а при-тулком безпартійного елемента, щоб уберегтися від зайвої й нездорової лайки тих лівих українців, які нас, «правих», і за людей не вважали. Такі були тоді часи.

То останнє: буде віза — поїду до Тарнова, хоч і не знаю, хто ж мені на це гроші дасть. Приїду, то тільки там рішу, чи візьму яку активну роль на себе. Від міністерської посади, портфеля, категорично відмовляюся, бо не вірю в позитивні результати, а компрометувати себе не хочу.

Стискаю В[руку] руку

«Дезертир» І. Труба

Адреса: Deutsch-Osterreich, Wien, XIX, Siveringstrasse, 175.

ЦДАВО України, ф. 3996, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9 зв. Оригінал. Рукопис.

Лист № 4

21-IX-1921, Wien

Дорогий Юріє Олександровичу,

Ваш лист, переданий мені через п. Пожора, я одержав лише цими днями, тому й не писав Вам відповіді досі. Коли є змога писати поштою, то краще користуватися нею. Хоч в даному разі я сам роблю навпаки.

Що у Вас там робиться, я не знаю, бо п. Пожора не бачив і не мав нагоди що почути від нього. Щось мало в мене надії на щось путнє. Хіба виступить Польща разом з Румунією. А так треба ждати, коли більшовики

самі здохнуть. Однак попереду пережить багато людей. Загине, й мабуть не одна, моя отчина. Тяжка нам покута, не знати, за який гріх.

Від політики я цілковито одсахнувся, як Ви це знаєте. Вже третій рік тому минає. Не хочу до неї вертатись. Може і до віку не вернусь до цього ганебного діла.

Рахую себе безпартійним. Ту групу, яку я збив до купи в Катеринославі, я вважав просто демократичною, та й годі. Вибрав назву нар[одно]-со-ц[іалістична], аби спекатись нарікань у буржуазності. Однак увесь час удержував товаришів від політичної акції, дбаючи тільки про культурні укр[аїнські] інтереси. Не прийшов для нас слухний час...

Отже, з цієї причини, я не можу передати Вам ніякого мандата, ніякого права, ніякого документу, бо не визнаю за собою такої привілеї. Як що для Вас така моя позиція шкідлива, то даю згоду оголосити, що я давно, 25 років назад, фактично відійшов від цієї групи. Знаю, що це Вас засмутить, може в деякій мірі з моєї провини, та повірте, дорогий Юріє Олександровичу — одворотна мені політика до фізичної болі. Цураюсь її, як [...] ¹. Та й взагалі, те той я став: багато всяких цвяхів в душі, крім тих, що для всіх нас спільні.

В одному лише випадкові я б знайшов у собі сил і охоти до політичної акції — допомогти, то снага моя, миритись за всяку ціну з росіянами. Моє переконання — це нам неодмінно потрібно. А проте це, знаю, що між українцями ця думка не назріла, знаю, що вона назріє тоді, як буде безнадійно пізно. Така наша вже доля, що ми — мудрі Гриці по пригоді.

Ні паса, ні візи мені до Польщі нема. А я б хотів перемандрувати кудись на Волинь. Уже тут нема чого робити. А крім того, треба дбати й за насушний. Там я все ж таки швидше дам собі раду, ніж тут.

Міцно стискаю руку Вашу, друже, робіть, як Вам серце каже, і нехай Вам Бог помагає.

(І. Труба)

ЦДАВО України, ф. 3996, оп. 1, спр. 8, арк. 11—11 зв. Оригінал. Рукопис.

Лист № 5

Поштова листівка

16-V-1921, Wien

Дорогий Юріє Олександровичу,

Вернувся мій пас без візи. Не дали, а хто й чому — не знаю. Отак реп-нулася подорож до Вас. Знаходжусь приватно добиватись візи, бо треба, ой як треба щось зробити для порятунку своїх дітей. Бачив І. П. Мазепу,

¹ Слово написано нерозбірливо.

питає його за Катеринослава. Сумні звістки, треба б вихопити малих, а як, то й не зрозумієш. Чи не могли Ви в цій справі пособити?

Сидю тут та тужу світом. Як там сполука торгівельна і чи вже що налагоджується?

Хотів би побувати у Вас, хотів порадитись про всі пекучі питання, та от — рахуба.

Будь ласка, перекажіть Подільському губ[ернському] земству, нехай же забере свої книжки (куплені у мене й вже оплачені), а то загинуть і нікому платити.

Ваш (І. Труба)

Адреса: Rtycndor: Iwan Truba

Wien, XIX B, Siveringerstrasse, № 175.

An P. Mahalewskyi

Юрію Олекс[андровичу] Магалецькому

In Polen Tarniów.

Polska. Tarniów. Hotel Bristol.

Тарнів, готель Брістоль

ЦДАВО України, ф. 3996, оп. 1, спр. 8, арк. 10—10 зв. Оригінал. Рукопис.

Лист № 6
Поштова листівка

16-VI-1922, Wien

Дорогий Юріє Олександровичу,

Вашого листа від 12-VI-22 сьогодні одержав. Дякую що клопочетесь. Ви мене хвалите за те, що я кохаю свою дружину (поки що — платонічну), — так це ж, як мені здавалось, річ натуральна. Хіба ні? А писав я Мазепі, Дорошенкові й Вам, 3-м разом, бо не був певний, чи хто з Вас знаходиться на старій адресі, і чи схоче допомогти. Тому треба було кинути на всі боки. Тим паче, як тепер я вже знаю від В. О. Біднова, телеграма од Вас до нього не дійшла, а дізнався він про неї від мене вперше.

А по суті справа з мого боку залагоджена ось як: пас на моє ім'я й на ім'я моєї дружини Оксани В[асилівни] Труби, так званий *interin-ras*, німецький, я послав їй до Сколи ще 3-VI. Цей пас дозволяє їй без клопоту вїхати до Австрії. Одне мене турбує, чи дійшов той пас? Я його послав *rekomandiert*, одначе не маю підтвердження. Послав і листа, а підтвердження нема. Спочатку я не надавав тому значення, бо думав, що з ним Ок[сана] В[асилівна] вже виїхала й ось-ось буде у Відні. А тепер не знаю, що й думати. Гроші 40.000 пол[ських] я вже давно на руки д. Федока (дір. Дністра). Послав 6-VI-22. Вже маю від нього підтвердження, так що в любий момент він вручить їй гроші.

А чому вона досі не у Львові — не розумію. Чи не накаламутив В. О. Біднов, бо він майстер всяку справу перекрутити.

Саме головне тепер, аби вона вирвалась від жидів зі Скали до Львову, а у Львові їй допомогли б взяти візи — польську та чеську й помогли сісти в вагон поспішного (до Відня) потягу. Оце й все.

Невелику суму грошей я послав Ок[сані] В[асилівні] звідсіль і вона її одержала. Як приїде Оксана В[асилівна], то пошліть великого листа, однак і зараз дуже дякую Вам, п. Мазепі й Д. Дорошенку за турботу.

Ваш (І. Труба)

І Феденко теж — трохи не забув.

Адреса: Rtycndor: Iwan Truba

Wien, XIX, Siveringerstrasse, 175.

An Herr Mahalewskyi

In Lemberg, Lwow

Marcina, 24/13 Polen

ЦДАВО України, ф. 3996, оп. 1, спр. 8, арк. 12–12 зб. Оригінал. Рукопис.

Лист № 7

21-IX-1921, Wien

Дорогий Юріє Олександровичу,

Спасибі, що сповістили про становищу Оксани Вас[илівни]. Ще за 5 день перед В[ашим] листом я довідався з листа В. О. Біднова, що Оксану В[асилівну] заарештовано десь у дорозі і дуже журився і боявся, щоб її не відіслали кудись знову до Совдепії, й щоб вона не зазнала там скрайнього лиха. Бачу, що справи її ще надто тяжкі. Якось багато всякої всячини лихої одразу збіглося до купи. Ну, що ж, нехай терпить, може згодом легше буде.

Мене здивувало, що Ви пишете про хворобу — малярія, а далі зазначаєте, що вона пролежала в ліжку 1 міс. та 10 день. Що того вимагає: хвороба, чи тюремна медицина, чи що?

Чому саме Оксана Вас[илівна] за цей час ні разу нічого не написала? А як не можна було, чому тепер, разом з Вами не передала хоч короткої записки? Чому не написала, що б мені слід зробити тут, які заходи, щоб прискорити виїзд Оксани В[асилівни] сюди?

Діло в тім, що сам я, хоч і радо б поїхав до Львову, та це безнадійно: адже мій (спільний з О[ксаною] В[асилівною]) пас у неї, арештований. Другого мені не дадуть спроста, треба дуже довгу вести натуралізацію в німців тут. Я без неї, самі знаєте, не рушу. Та й коли б мій (наш з Ок[саною] В[асилівною]) пас і вернули мені поляки (чи робить О[ксана] В[асилівна] які заходи забрати пас, або вимоги, щоб мені його вернуть),

то візи на виїзд до Польщі я не добуду швидко, а може й зовсім не добуду — Ви ж пам'ятаєте, що торік 8 міс [яців] я всяк клопотав візи. Так і п'янував.

Я не сподіваюсь добитись поїздки до Львова, майже безнадійно, й не хочу дурити Ок [сану] В [асилівну]. Однак, разом з цим листом, пишу Петру Антон [овичу] Плеваці, моєму приятелеві, до Рівно. Він має десь через місяць їхати до Відня, то я прохатиму його, чи не візьметься він опікувати Ок [сану] Вас [илівну].

Знову ж і те, що зі Львову щодня йдуть потяги простого руху до Відня (поспішні). В тих потягах певне, їде не один українець до Відня й міг би [допомогти] О [ксані] В [асилівні]. В цій справі я хочу писати п. Федоківі. Я вже йому писав, чи не міг би він допомогти вирятувати О [ксану] В [асилівну]. Відповіді ще не має.

Чув, що десь незабаром Петро Франко їде сюди. Може б він взявся.

Я ще 20-VI зробив тут заяву в польському посольстві про незаконність арешту Окс [ани] Вас [илівні], бо знав про самий арешт від В. О. Бідно-ва. Може б слід було ще що зробити? Може помогло б, коли б я звідсіля що написав до Львову?

Чому сам документ заарештований? Він же дійсний, це ж не підклад-ний. Документ мусять вернути, як не О [ксані] В [асилівні], то мені, бо я його послав О [ксані] В [асилівні] на поїзді польський пас. (Це — порада неофіційна, а приятельська, бо, мовляв, швидко все і одно віри до Польщі не дало б, або й зовсім її не було б!). Може дати Вам яку довіреність?

Адреса Плевако Петра Антоновича:

Rovne, Gopolewa, 22

W.P.P. directory d. Babenko

для Плевако.

Знесіться з ним — я йому пишу, щойно це допишу.

А саме головне — поставте в курс мене найпотрібніших розходів по листуванню й добові по моїй справі — я верну збитки.

Стискаю Вашу руку

Ваш (І. Труба)

Передайте цей лист Оксані Василівні.

ЦДАВО України, ф. 3996, оп. 1, спр. 8, арк. 13—13 зв. Оригінал. Рукопис.

Бібліографічні посилання:

1. Батіг М. «Артист-маляр» Юрій Магалецький // Галицька брама. Львів: Центр Європи, 2005. № 1–3. С. 32–35.

2. Білан І. Юрій Магалецький: художня творчість і боротьба за незалежність України // Народознавчі зошити. 2014. № 6 (120). С. 1574–1580. / URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/94554> (дата звернення: 14.01.2022).
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2 Листи діячів культури до Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1999. 460 с.
4. Магалецький Ю. В Олександрівську на Запоріжжі. Спомини про боротьбу з червоною Москвою в 1917 р. // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1929. Львів, 1928. С. 106–121.
5. Магалецький Ю. Олександрівськ—Київ. Спомини 1917–1918 // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1931. Львів, 1931. С. 61–72.
6. Пахоменков Ю. З листів Івана Труби // Бористен. 2001. № 3. С. 13.
7. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX ст.) / Українське історичне товариство, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ: МП «Леся»; Нью-Йорк, 2006. 671 с.
8. Українська політична еміграція 1919–1945: Док. і матер. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
9. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 117.
10. Там само. Ф. 3996. Оп.1. Спр. 1.
11. ЦДАГО (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 50.

УДК 94(477.7) «1921/1925»

ДМИТРО РОМАНЧУК
*старший науковий співробітник,
Дніпропетровський Національний
історичний музей ім. Д. І. Яворницького*

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСІЇ ФРІТЬОФА НАНСЕНА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1922—1923 рр.

Анотація. На основі архівних та опублікованих джерел проаналізована діяльність місії Ф. Нансена в Катеринославській губернії в часи голоду 1921—1923 рр. Розглянуті масштаби голоду по губернії, передумови початку діяльності міжнародних організацій, кількісні показники наданої гуманітарної продовольчої допомоги.

Ключові слова: голод, гуманітарна допомога, Катеринослав, Місія Ф. Нансена, В. Квіслінг, К. Д. Гесберг.

Зв'язки відомого норвезького вченого, полярного дослідника та громадського діяча Фрітьофа Нансена з Україною та історія очолюваного ним Міжнародного комітету допомоги Росії (МКДР, далі Місія Ф. Нансена — назва, що частіше зустрічаються в документах, у т. ч. офіційних), без сумніву, потребує уваги істориків. Деякі регіони чи певні аспекти його діяльності уже неодноразово потрапляли в поле зору як фахових дослідників, так краєзнавців і публіцистів [1; 3; 5; 19; 23; 24]. Однак наразі відсутнє ґрунтовне дослідження, яке б повноцінно розкривало весь спектр контактів Ф. Нансена з Україною чи окремими її регіонами, в яких діяла його філантропічна місія. У даній роботі на основі матеріалів, виявлених у фондах Державного архіву Дніпропетровської області, частково тогочасної преси та опублікованих джерел проаналізована діяльність Місії Ф. Нансена на території Катеринославської губернії в часи голоду 1921—1923 рр.

Загроза голоду на півдні України була очевидна уже в середині 1921 р. — криза сільського господарства, спричинена повоєнною руйнуваннями та політикою «воєнного комунізму», посилилась страшенною посухою. У Катеринославській губернії було знищено 64 % посівів [22, с. 48]. Серед найбільш постраждалих від посухи були Криворізький, Катеринославський, Павлоградський та Верхньодніпровський повіти, де загинуло від 75 до 95 % озимих посівів та 40—92 % ярих. Валовий збір зернових в 1921 р. по Україні складав 30 % від нормального [21, с. 254]. Про голод на Катеринославщині уже наприкінці літа — початку осені 1921 р. писала канадська преса [29, с. 80, 87, 90]. Центральна Комісія допомоги голоду-

ючим при ВУЦВК була створена у липні 1921 р.; на місцях — губернські та повітові підрозділи, проте вони довгий час орієнтувалися на збір коштів та продовольчої допомоги для Поволжя, прийомі і розміщення дітей та біженців з голодуючих районів РСФСР. На 1 серпня 1921 р. із України було відправлено 1127 вагонів із продовольством, і що характерно, навіть з уражених посухою повітів відправлялись вантажі з хлібом [21, с. 258].

27 грудня 1921 р. у період роботи IX Всеросійського з'їзду рад у Москві відбулось виїзне засідання Політбюро ЦК КП(б)У, яке розглянуло кілька важливих питань, у тому числі пов'язаних із голодом. Серед них було вирішено прийняти постанову Політбюро ЦК РКП(б) про довиконання 17 млн. пудів продподатку, одночасно випрацювати положення, що обумовлять взаємні зобов'язання сторін. Стосовно ситуації з голодом було постановлено «не делая громкой кампании, начать сбор в Европе и Америке в пользу голодающих в Украине», представникам УСРР за кордоном наказано не втручатися в перемовини російських представників з іноземними організаціями, заключити договори з АРА та Місією Ф. Нансена, аналогічні їх договорам із РРФСР. Планувалося працювати з міжнародною громадськістю через Червоний Хрест, одночасно з цим було вирішено опротестувати в ЦК дії Російського товариства Червоного Хреста і його відмову заключати конвенцію з Українським товариством Червоного Хреста (далі УТЧХ) [13, арк. 62].

Отже, лише наприкінці грудня 1921 р. вголос заговорили про голод на півдні УСРР, а в січні 1922 р. українська РНК прийняла постанову про визнання неврожайними 5 губерній — Запорізьку, Катеринославську, Одеську, Миколаївську та Донецьку. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні. Відповідно до постанови РНК УСРР від 14 січня 1922 р. до категорії голодуючих серед інших регіонів віднесено Катеринославський і Новомосковський повіти Катеринославської губернії [22, с. 59]. Хоча на той час голод охопив значно більші території: ще у листопаді 1921 р. у Криворізькому повіті офіційно голодувало 143 074 осіб, а на початок 1922 р. — 180 тис. [25, с. 230]. 17 січня 1922 р. із Криворізького повіту повідомлялось, що голод розширюється, в Кам'янській волості споживають в їжу дохлих собак, «особенно тяжело положение детей, как спутник голода свирепствует тиф, корь, голодная лихорадка» [15, арк. 11]. У зведеннях про політичне становище по губернії все частіше наголошувалося про поширення бандитизму серед селян, які крадуть продовольство, у першу чергу через голод [15, арк. 30]. Ще у вересні 1921 р. Катеринославська губерньська економічна рада постановила повідомити в центр, що у зв'язку з посухою в губернії з найбільш уражених повітів (Нікопольський, Верхньодніпровський та Катеринославський) спостерігається переселення мешканців, тому губернія надалі зможе приймати лише тих біженців, які раніше проживали в губернії [9, арк. 26]. 29 грудня 1921 р. Катеринославська губерньська економічна рада ухвалила зміни в оподаткуванні у зв'язку з неврожаєм та голодом, так,

із загальної суми 3 133 887 пудів було скасовано 782 790 пудів шляхом звільнення частини волостей від податку. В інших волостях зерновий натуральний податок був замінений на грошовий та м'ясний [9, арк. 81]. Чи були ці зміни затверджені центром — не відомо, однак точно відомо, що в грудні 1921 р. — січні 1922 р. по губернії продовжувався збір продподатку, який проводився репресивними методами, становище селян із кожним днем погіршувалося, голод посилювався [13, арк. 94—95, 113, 115]. За деякими даними продподаток в Україні продовжували збирати аж до березня 1922 р. [4, с. 71].

Власне, робота Місії Ф. Нансена розпочалась із допомоги голодуючим в центральних губерніях РРФСР. Ще 13 серпня 1921 р. на конференції в Женеві представники 13 держав та відділень Товариств Червоного хреста створили МКДР. Фрітгоф Нансен був обраний верховним комісаром організації. Гуманітарна місія, крім безпосередньої участі в допомозі, керувала та організовувала роботу інших добровично-релігійних організацій, кількість яких у різний час та для різних регіонів коливалась від 15 до 35 [3, с. 49]. В історіографії згадується про 15 філантропічних організацій, що працювали в Україні [26], зокрема на Катеринославщині — 10 [20, с. 384], хоча ця цифра потребує деталізації в хронологічних та територіальних вимірах.

Угода про допомогу голодуючим в Україні між урядом УСРР та представником Місії Ф. Нансена Джоном Горвіном була підписана 31 грудня 1921 р. [2, с. 19]. Безпосередньому початку роботи в Україні передувало обстеження голодуючих районів уповноваженим Ф. Нансена капітаном Вудкінгом Квіслінгом, який прибув в Харків 12 лютого 1922 р., очолив центральний офіс місії в УСРР та налагоджував комунікацію з іншими містами та губерніями, де діяла місія [35, с. 452]. 25—27 лютого В. Квіслінг відвідав Катеринослав у рамках своєї поїздки по голодуючих регіонах із метою встановлення масштабів голоду. У звіті він відзначив, що ситуація в Катеринославській губернії трохи краще ніж в Запорізькій, однак уже тоді кількість голодуючих у губернії визначалась в 520 тис. осіб., з яких 200 тис. дітей. Уповноваженим у Катеринославі В. Квіслінг призначив Костянтина Дмитровича Гесберга [37, с. 8—9].

30 квітня 1922 р. в офіційному бюлетені МКДР у м. Женеві був опублікований розгорнутий звіт В. Квіслінга «*Le Famine en Ukraine*», де представлена жахлива картина уражених голодом регіонів, статистичні дані по кількості голодуючих на 1 березня 1922 р., у тому числі для Катеринославської губернії. Відзначалося, що офіційна цифра в 520 тис. голодуючих — в архівних документах на 1 березня знаходимо цифру 592 642 [16, арк. 75 зв.] — значно занижена, і за даними представника Місії Ф. Нансена в Катеринославі реальна цифра складає 774 тис. (43 %) голодуючих по губернії [33, с. 12]. Динаміка збільшення кількості голодуючого населення досить широко представлена в архівних документах, однак, як бачимо, відображає лише офіційну статистику. Наприклад, 12 січня 1922 р.

на засіданні Катеринославської губернської комісії допомоги голодуючим (далі ГКДГ) були озвучені цифри по Катеринославському повіту: голодувало 56 188 осіб, з 1 січня кількість збільшилась на 13 600, а за прогнозами до часу збору урожаю кількість голодуючих могла збільшитися до 80 тис осіб [15, арк. 5]. При тому в рапорті В. Квіслінга уже на 1 березня 1922 р. по Катеринославському повіту вказана цифра в 200 тис. голодуючих із загальної кількості населення в 360 тис. [33, с. 12]. На квітень 1922 р. ГКДГ із загальної кількості населення губернії в 1 709 259 визнала голодуючими 700 185 осіб [15, арк. 92], а на 1 травня 1922 р. цифра майже не змінилась — 700 983 особи, з яких 315 тис. дітей [16, арк. 84]. Певні розбіжності в цифрах можна зустріти і в інших джерелах, однак, як відзначали лікарі В. М. Коган та Б. В. Фавр, офіційна статистика далека від точної, почасти велась недбало і офіційні цифри значно занижені [28, с. 57].

Організаційна підготовка до роботи Місії Ф. Нансена, як і інших закордонних організацій, розпочалась з лютого 1922 р. [15, арк. 28]. 2 лютого Катеринославський губвиконком отримав вказівку із центру сприяти в оренді квартир представникам АРА та Ф. Нансена, оскільки в ЦК надходили скарги про недостатню увагу деяких губерній до діяльності цих організацій [8, арк. 84]. На кінець лютого 1922 р. уповноважений Ф. Нансена на Катеринославщині К. Д. Гесберг розробив план допомоги голодуючим по губернії та, як зазначалось в інформаційному бюлетені відділу управління, без затримки перейшов до його реалізації. Перш за все він представив В. Квіслінгу список уповноважених по повітах, намітив схему харчувальних та харчувально-лікарняних пунктів, які будуть розміщені по Катеринославщині. У зв'язку з тим, що продукти від Місії Ф. Нансена мали надходити з Миколаївського, Одеського та Феодосійського портів, а з початком відкриття навігації — з Нікополя, планувалося організувати базові склади в пунктах Довгинцеве, Нікополі та Катеринославі [15, арк. 83]. Принагідно зазначимо, що допомога Місії Ф. Нансена надавалась через харчові пункти УТЧХ, що було обумовлено угодами між цими організаціями, додатковою угодою між Ф. Нансеном та УСРР від 11 червня 1922 р. і згідно з якими УТЧХ надавав свій місцевий апарат у розпорядження Місії Ф. Нансена [24, с. 132]. Власне, К. Д. Гесберг був одночасно уповноваженим УТЧХ та Місії Ф. Нансена на Катеринославщині. Іноді досить складно чітко розділити їх гуманітарну допомогу; у документах та пресі часто ці організації об'єднані під одним пунктом чи заголовком. Наприклад, на 15 червня 1922 р. побіжно згадано про 7 тис. голодуючих, що харчувалися на кошти Ф. Нансена, у замітці про діяльність УТЧХ [17]. Хоча і не завжди. Так, наприклад, у звіті про допомогу голодуючим за травень було відзначено, що діяльність закордонних та місцевих організацій обмежувалися роботою УТЧХ, який годував у місті та губернії 5 400 осіб. А Місія Ф. Нансена, як і інші організації, очікувала прибуття продовольства; точної дати не було, однак за інформацією К. Д. Гесберга 20 вагонів

вантажів, призначених для Катеринославщини, на той час вже виїхали з Одеси [16, арк. 84]. Окремою проблемою, яка потребує додаткового вивчення, є питання підвозу продовольства від закордонних організацій. Наприклад, Мерефо-Херсонська залізниця, яка знаходилась на самоокупності, не могла безкоштовно перевозити вантажі; і це питання було вирішено шляхом передачі рахунків із залізниці уповноваженому представнику при всіх закордонних організаціях на Катеринославщині Михайлу Іларіоновичу Скворцову, які потім передавались в центр. Катерининська залізниця, яка спочатку перевозила вантажі закордонних організацій безкоштовно, наприкінці червня 1922 р. почала вимагати особливого розпорядження щодо цього [16, арк. 111].

У додатку № 1 до рапорту економічного експерта, представника Ф. Нансена Жана де Люберзака, який здійснив ознайомчу поїздку по Україні, були подані актуальні дані про іноземну допомогу голодуючому населенню на кінець травня 1922 р. У цілому по Україні місія харчувала 75 тис. голодуючих, з яких 13 тис. осіб у Катеринославській губернії, зокрема в Криворізькому повіті. В. Квіслінг зазначив, що ці харчувальні пункти вдалося відкрити завдяки поставкам оселедця з Норвегії та круп, що були закуплені Ф. Нансеном на кошти з Іспанії [38, с.7]. Разом із тим, в офіційних звітах радянської влади маємо децю інші цифри — на 1 червня 1922 р. по губернії Місія Ф. Нансена харчувала всього лише 1 200 осіб [16, арк. 100].

Знову таки, цифри в іноземних джерелах та вітчизняних на другу половину червня децю різняться. Джон Горвін повідомляв у Верховний комісаріат Ф. Нансена про надання харчування в Катеринославі та Кривому Розі 37 тисячам голодуючих (із них 22 тис. дітей) [39, с.67]. У звіті ЦКДГ на 30 червня кількість осіб, що харчувалися в їдальнях місії Ф. Нансена складає 23 050, а УТЧХ — 13 035 [16, арк. 100]. А уже в звіті М. І. Скворцова за червень 1922 р. кількісна характеристика продовольчої допомоги місії Ф. Нансена була об'єднана з УТЧХ, і загалом ці дві організації годували по губернії 35 850 осіб [16, арк. 111], тобто об'єднання чи виокремлення в різних звітах статистики організацій, які працювали під егідою Місії Ф. Нансена або в тісній колаборації з нею цілком логічне пояснює існуючі розбіжності в цифрах.

12 липня 1922 р. була прийнята постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про допомогу голодуючим губерніям та про відновлення сільського господарства». У ній зазначалось, що діяльність іноземних організацій стала інтенсивною лише в останні місяці і потребує продовження, для чого було доручено ЦКДГ та Повноваженому Представництву при іноземних організаціях зв'язатися з останніми щодо продовження існуючих договорів не менше ніж до 1 січня 1923 р. [12, арк. 12]. На 14 липня 1922 р. діяльність Місії Ф. Нансена на Катеринославщині виражалась в наступних цифрах: по губернії харчувалося 23 300 осіб, з яких 60 % — діти. Допомога розподілялася між 63 столовими, з яких 54 знаходились у Криворізь-

кому повіті та Рудному районі та охоплювали 19 550 осіб. Поза харчувальними пунктами надавалась продовольча допомога 500 працівникам медичних закладів Криворіжжя. За звітний період з 24 червня по 14 липня 1922 р. на адресу Місії Ф. Нансена надійшло 23 799 пудів продовольства (пшениці, ячменю, квасолі, рибного жиру, оселедців, рибних консервів, какао). Крім зазначеного, через місію Ф. Нансена надійшло 1 158 посилок для адресатів Катеринославської, Донецької та Запорізької губерній, з яких 100 було роздано професорам місцевих вищих навчальних закладів. Однак ця робота далеко не досягала запланованого рівня; в основному регіоні — Криворізькому повіті місія харчувала лише 15 % дітей із запланованої кількості, а дорослих ще менший відсоток. М. І. Скворцов вбачав у цьому дві основні причини — недостатній підвіз продуктів з боку місії Ф. Нансена на Катеринославщину, і по друге — невідповідність займаний посаді уповноваженого К. Г. Гесберга, який витратив державні кошти на облаштування кам'яного паркану навкруги контори, де він проживав, замість ремонту складу. За це ГКДГ хотіла піддати його суду революційного трибуналу [16, арк. 32 зв.]. Чим закінчилась ця справа, наразі встановити не вдалося; в архівних матеріалах Катеринославського революційного трибуналу справу К. Д. Гесберга не виявлено, а в подальшому, на 1924 рр. він продовжував працювати в Катеринославі уповноваженим УТЧХ [7].

Варто звернути увагу на зосередженість ідалень Місії Ф. Нансена на Криворіжжі та в Рудному районі, що пов'язано зі спробою радянської влади «передати під опіку» цей регіон, як стратегічно важливий, «лояльний» закордонній організації. Саме такою вважалась Місія Ф. Нансена, на відміну від «ворожої» АРА, якій чинилися перешкоди в даному регіоні [6, с. 36]. Однак, Місія Ф. Нансена не змогла швидко та повністю забезпечити продовольством Криворіжжя, і на червень 1922 р. окрім уже діючих 73 столових АРА закінчувала підготовчі роботи по наданню допомоги у повіті [16, арк. 110].

На кінець 1922 р. — початок 1923 р. голод у губернії періодично посилювався. На 1 грудня 1922 р. у Катеринославському повіті голодувало понад 45 тис. осіб, і допомога надавалась в недостатній кількості [11, арк. 40; арк. 86]. Навесні 1923 р. діяльність Місії Ф. Нансена на Катеринославщині виражалась в забезпеченні харчуванням 5 тис. дітей та 110 дорослих (персонал столових) в Запорізькому повіті¹. У березні Катеринославським відділенням місії жодних робіт не проводилось, хоча певна кількість продуктів зберігалась на складі, а у квітні були розподілені 12 пудів 30 фунтів риб'ячого жиру, і на складі залишалось понад 500 пудів різних продуктів [14, арк. 27; 10, арк. 20].

Під «прапором» Місії Ф. Нансена в 1923 р. в губернії працювало декілька організацій — Вереліф, Міжнародна спілка допомоги дітям (далі

¹ Наприкінці 1922 р. Запорізька губернія ліквідована, увійшла до складу Катеринославської губернії.

МСДД), Американсько-Менонітська допомога, Мільдмей місія, Єврейський Бернський комітет. Вереліф у березні годувала 1000 дітей у трьох столових, крім того 8 дитячим закладам із кількістю 984 дітей були видані 203 ящики консервів. Для столових у м. Катеринославі було відпущено 265 пудів продуктів харчування. У квітні допомога збільшилась — було розподілено 1234 ящики консервів, продовжували діяти дві столові в Катеринославі, одна в Запоріжжі та планувалося відкриття однієї столової у Бердянську. МСДД забезпечувала в Катеринославі дві столові на 1000 дітей та 16 дорослих (персонал), для котрих у березні 1923 р. було відпущено 320 пудів продуктів харчування, а у квітні більше тисячі пудів [14, арк. 27 зв.; 10, арк. 20]. Іноді в документах МСДД вказана як допомога «Дессона», що пояснюється прізвиськом представника організації Жоржа Дессона. Як уповноважений МСДД та Міжнародного Товариства Червоного Хреста, він навесні 1922 р. інспектував голодуючі міста та губернії, у тому числі в квітні 1922 р. побував на Катеринославщині у м. Катеринославі та с. Лоцманській Кам'янці, оглянув дитячі лікарні та пункти харчування. Детальні звіти про свою поїздку він представив до Верховного комісаріату Ф. Нансена в МКДР та в бюлетені Міжнародного Червоного Хреста [31].

«Місія Мільдмей» («The Mildmay Mission to the Jews») на березень 1923 р. мала виключно один вид допомоги — продовольчу, утримуючи чайну на 300 осіб та розподіляючи між нужденними хліб, цукор та чай [14, арк. 27 зв.]. Історія «The Mildmay Mission to the Jews» та діяльність її місіонера в Катеринославі Петра Смоляра потребує окремої уваги, тут варто лише зазначити, що наприкінці серпня 1922 р. «The Mildmay Mission to the Jews» отримала підтвердження про колаборацію з місією Ф. Нансена, їй була надана можливість вільно від податків імпортувати в Україну товари на користь голодуючого населення [36, арк. 7]. У 1922 р. чайна «The Mildmay Mission to the Jews» у Катеринославі працювала за тією ж адресою, що і була відкрита в лютому 1918 р. по вул. Петровська, 15 [36, арк. 13; 18].

Американсько-менонітська допомога працювала на території колишньої Запорізької губернії, через мережу в 108 їдалень харчувалось понад 15 тис. осіб, з яких 10 тис. дітей. Крім того, Катеринославським та Запорізьким представництвами при закордонних організаціях велися переговори з організацією про отримання кредиту на закупку пального для тракторів. На березень 1923 р. було запущено декілька тракторів у колонії Кічкас, а в квітні працювало 34 трактори, які зорали 941 та засіяли 70 десятин землі [14, арк. 27 зв.; 10, арк. 20].

У другій половині 1923 р. продовольча допомога голодуючим від Місії Ф. Нансена поступово була завершена. У січні 1924 р. на губернській нараді представників УТЧХ К. Д. Гесберг серед іншої благодійної роботи відзначив, що з часу виникнення товариства було роздано 3 238 посилок місії Ф. Нансена, у тому числі 200 залізничникам і 300 — місцевій про-

фесурі. У цій же доповіді говорилося про розподіл понад 8,5 мільйонів пайків через 200 столових, безкоштовний відпуск 450 пудів продовольства (медикам, студентам) та 2 175 пудів по здешевленій ціні для голодуючого населення, значну роботу по облаштування медичних пунктів та подоланню безпритульності [7].

Всім вищесказаним діяльність Місії Ф. Нансена на Катеринославінині далеко не вичерпується. Зовсім не розкритим в українській історіографії є сюжет, пов'язаний з перебуванням та діяльністю в Україні, і зокрема в Катеринославі представниці Місії Ф. Нансена, медичної сестри Магдалени Тідеман (1882—1957). Делегована Датським Червоним хрестом в Росію та Україну для гуманітарної роботи з вересня 1922 р. по травень 1923 р. організовувала продовольчу допомогу студентам у Харкові, а з травня по листопад 1923 р. приєдналась до Місії Ф. Нансена та була направлена до Катеринославної губернії, де керувала роботою 31 пункту з надання продовольчої та медичної допомоги дітям [35, с. 455]. У 1925 р. М. Тідеман опублікувала в «*Tidsskrift for Sygepleje*» свої спогади та враження про перебування в Катеринославі. Серед іншого, вона детально описує поїздку в Павлоград з інспекцією, згадує про села Волоське та Діївку, доставку продовольства в с. Василівка на човнах «дубах» через Дніпрові пороги тощо [34]. Побіжно в літературі вказано, що саме вона переконала Ф. Нансена пожертвувати частину коштів від Нобелівської премії на організацію показових землеробських господарств в Україні [32, с. 181].

У червні 1925 р. в пресі, за повідомленням головного управління УТЧХ, був анонсований візит Ф. Нансена в Катеринославі та с. Михайлівку Криворізького повіту на Першу українську землеробську станцію, яка була створена відповідно до договору між Місією Ф. Нансена та урядами РРФСР та УСРР від 16 липня 1923 р. [27]. Достеменно не відомо, але більш за все видатний норвежець так і не побував у Катеринославі, хоч і був почесним членом президії Катеринославної міської ради [23, с. 128], і ніколи не відвідував зразкове сільськогосподарське господарство в с. Михайлівці, на облаштування якого витратив частину коштів власної Нобелівської премії. І це вже наступний історичний сюжет, який потребує детальних наукових пошуків та досліджень.

Бібліографічні посилання:

1. Архірейський Д. В. Фрітоф Нансен та Україна. // Сучасні дослідження з німецької історії: зб. наук. пр. Дніпро: АІРА, 2019. С. 101–108. URL: <https://msgj-journal.com/index.php/journal/article/download/39/36/> (дата звернення: 07.01.2022).
2. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: зб. док. і мат. / Державний архів Кіровоградської області Кіровоград, 2003 р. 196 с. URL: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/book/BezkrV.pdf> (дата звернення: 20.01.2022).

3. Бондаренко Т. Ю. Вклад Миссии Фритьофа Нансена в борьбу с голодом и в восстановление сельского хозяйства Саратовской губернии в 1920-е годы: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Саратов, 2016. 207 с.
4. Герасимович І. Голод на Україні. Нью-Йорк: «Говерля», 1973. 51 с.
5. Говоруха В. А. Міжнародна допомога під час голоду 1921–1923 рр. (на прикладі Катеринославської губернії) // Colloquium-journal. 2021. № 21 (108). URL: <http://www.colloquium-journal.org/wp-content/uploads/2021/08/colloquium-journal-21108-chast-1.pdf> (дата звернення: 30.01.2022).
6. Говоруха В. А. Продовольча допомога АРА на Катеринославщині під час голоду 1921–1923 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2020. № 2 (43). С. 33–40. URL: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/217358> (дата звернення: 15.01.2022).
7. Губсовещание представителей Кр. Креста // Звезда. 1924. 26 січня. URL: <https://libraria.ua/numbers/946/55862/?PageNumber=5&ArticleId=2003002&Search> (дата звернення: 03.02.2022).
8. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-1. Оп.1. Спр. 268.
9. Там само. Спр. 454.
10. Там само. Спр. 533.
11. Там само. Спр. 623.
12. Там само. Спр. 625.
13. Там само. Спр. 632.
14. Там само. Спр. 644.
15. Там само. Спр. 945.
16. Там само. Спр. 968.
17. Допомога Українського Червоного Хреста // Селянська правда. 1922. 30 червня. URL: <https://libraria.ua/numbers/992/86166/?PageNumber=2&ArticleId=3205032&Search> (дата звернення: 03.02.2022).
18. Эйтан Валентин. Петр Смольар или миссия выполняема / Евреи за Иисуса [Сайт]. URL: <https://cis.jewsforjesus.org/petr-smolyar-ili-missiya-vypolnima/> (дата звернення: 22.01.2022).
19. Іваненко В. В. Голод 1921–1923 рр. на Катеринославщині і рух допомоги міжнародної громадськості (нові підходи до вивчення проблеми) // 3 минувшини Подніпров'я. Збірник матеріалів наук. конференції. 17 травня 1994 р. Дніпропетровськ: Дніпро, 1995. С. 137–141.
20. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Бolečуха. Дніпропетровськ: Грані, 2006. 596 с.
21. Итоги борьбы с голодом в 1921–1922 гг.: сборник статей и очерков. М.: ЦК Помгол, 1922. 500 с.
22. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у південній Україні. Дис. на здобуття наук. ступ. к. і. н. Миколаїв, 2015. 230 с.
23. Магдалина Г. С. Діяльність місії Фрітьофа Нансена на Катеринославщині. 1922–1927 рр. // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. 201 с.
24. Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): Дис. на здобуття наук. ступ. к. і. н. Миколаїв, 2018. 267 с.

25. Мельник О. О., Балабанов С. В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. 604 с.

26. Нансена місія. / Інститут історії України НАН України [Сайт]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nansena_misiia (дата звернення: 25.01.2022).

27. Нансен одвідає Україну. Зірка. 1925. 27 червня. № 193. С. 2. URL: <https://libraria.ua/numbers/976/75817/?PageNumber=2&ArticleId> (дата звернення: 03.02.2022).

28. О голоде. Сборник статей под редакцией проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана, проф. А. В. Палладина. Харьков: Научная мысль, 1922. 298 с.

29. Сербін Р. Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді. / Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр; Інститут української археографії Академії наук України. Торонто; Київ, 1992. 706 с.

30. Яцук О. Ю. Міжнародні зв'язки Червоного Хреста України (1922—2014 рр.) Дис. на здобуття наук. ступ. к. і. н. Київ. 2017. 231 с.

31. Georges Dessonnaz. La famine en Russie // Revue Internationale de la Croix-Rouge. 1922. Juin. № 42. С. 469—481. URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S1026881200013970a.pdf> (дата звернення: 27.01.2022).

32. Greve Tim. Fridtjof Nansen: 1905—1930. Oslo: Gyldendal, 1974. URL: <https://www.nb.no/items/5b54b371b7a26644a4c940b4e8c0937f?page=193&searchText=ukraina%20nansen> (дата звернення: 15.01.2022).

33. La Famine en Ukraine. Rapport du Kapitaine Vidkun Quisling, representant du dr. Nansen pour l'Ukraine et la Crimee. 1922. 30 avril. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16481/file.pdf?fbclid=IwAR3tZ2urZGqfAPLN1DmMqVvYorunxqq7125NE4a60a2Y3sCQEygmBQySKI> (дата звернення: 17.01.2022).

34. Lena Tidemand. Oplevelser i Rusland // Tidsskrift for Sygepleje. 1925. № 14. URL: https://dsr.dk/sites/default/files/473/tfs_nr_14_1925_lena_tidemand_oplevelser_i_rusland.pdf (дата звернення: 01.02.2022).

35. Shrensen Jon. Fridtjof Nansens Saga. Oslo: J. Dybwad, 1940. 563 с. URL: <https://www.nb.no/items/a4061bcc301febfe4aac0a2e25f57062?page=175&searchText=ukraina%20nansen> (дата звернення: 23.01.2022).

36. United Nations Library and Archives Geneva. London files — Aid to Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/secours-a-la-russie-1922> (03.02.2022).

37. United Nations Library and Archives Geneva. La famine en Ukraine Accords avec l'Arménie, la Georgie et demandes de secours. Information № 20. 04.03.1922. С. 80—87. URL: <https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/3/D16947.pdf> (дата звернення: 03.02.2022).

38. United Nations Library and Archives Geneva. Un voyage d'enquete économique en Ukraine. Rapport de M. Jean de Lubeksac, expert économique du F.Nansen. Information № 25. 04.07.1922. С. 150—155. URL: <https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/3/D16947.pdf> (дата звернення: 03.02.2022).

39. United Nations Library and Archives Geneva. La famine russe et l'oeuvre du Comite International de Secours a la Russie. Information № 26. 20.07.1922. С. 156—191. URL: <https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/3/D16947.pdf> (дата звернення: 03.02.2022).

УДК 94 : 323.281] (477) «1937/1952» (092)

ОЛЕКСАНДР ЧЕПУРКО

*кандидат історичних наук, доцент,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

СПОГАДИ ВІТАЛІЯ МИКОЛАЙОВИЧА БАБІЧЕВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ

Анотація. Представлена публікація вводить у науковий обіг спогади Бабічева Віталія Миколайовича, арештованого в 1937 році «за участь у троцькістській диверсійно-терористичній організації» та засудженого на 15 років виправно-трудових таборів. Спогади політичного в'язня цінні тим, що надають інформацію про особливості радянської пенітенціарної системи кінця 1930-х — початку 1950-х рр., а саме: методах слідства із застосуванням працівниками НКВС «заходів впливу», а по суті тортур; особливостях переміщення арештантів, умовах їх утримання в різних в'язницях і Норильському виправно-трудовому таборі. Публікація спогадів потерпілого від сталінських репресій є особливо актуальна тепер, коли з'являються історичні роботи про Й. Сталіна та його добу, в яких обростає міфами правда про терор проти власних співгромадян.

Ключові слова: архівно-слідча справа, НКВС, Норильський виправно-трудовий табір (Норильсктаб), репресії.

Рукописний текст спогадів на 37 сторінках зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області [10]. Спогади написано в добу Перебудови, коли в період гласності починає лунати правда про раніше замовчувані епізоди минулого СРСР, зокрема про сталінські репресії. Не виключаємо, що саме політика гласності спонукала колишнього політичного в'язня написати про власний життєвий досвід. Матеріали було надіслано, судячи з адресатів у заголовку спогадів, у товариство «Меморіал» і музей «Пам'яті узників Норильська». Як джерело опинилося у м. Дніпропетровську (колишньому партархіві), із документа не зрозуміло. Працівник архіву марно намагався зв'язатися з Віталієм Миколайовичем, письмове звернення 1989 р. залишилося без відповіді, про що свідчить позначка архівіста наприкінці рукопису.

Вдалося з'ясувати, що спогади вже друкували, але не в повному обсязі. У «Заполярной правде» від 28.11.1989 р. їх було частково видано під назвою «Моим детям и внукам. Дело № 17900. Хранить вечно», проте це була не археографічна публікація, а скоріше, публікація літературно опрацьованих уривків мемуарів колишнього політичного в'язня з науково-популяраторською метою [6]. Опублікованим є також лист В. М. Ба-

бічева, написаний ще у 1991 р. у четвертій книзі видання «О времени, о Норильске, о себе...: Воспоминания» [12], в якому уміщено інформацію про епізоди біографії колишнього в'язня Норильського табору, також в Інтернеті можна знайти хронологію визначних етапів його життя [5].

Зміст спогадів зацікавив нас. Архівно-кримінальні справи репресованих, які ми досліджуємо, — це погляд на арештовану особу та її провину «очима слідчих», оскільки підшиті у справу документи підібрані таким чином, щоб підкріплювати версію слідства. Протоколи допитів, очних ставок, обшуку, анкетні дані та інші судово-слідчі матеріали не розкривають особу підозрюваного і не пояснюють її версію злочину, оскільки це не було потрібно слідчому. Інколи в матеріалах за результатами перевірки працівниками спецслужб, обумовленою заявою чи скаргою засудженого, викладено його версію несправедливого дійства. Проте це рідкісне явище. До того ж, подальшу долю засудженої особи слідчі матеріали зазвичай не відстежували. Хіба що з матеріалів реабілітації, в яких офіційними фразами вказано на безпідставність, бездоказовість справи й відповідно оголошено про її закриття та реабілітацію людини, можна отримати загальні дані про місце відбуття покарання. Як виживав у ці роки політичний в'язень? Що відчував та на що сподівався? Спогади ж В. М. Бабічева дозволяють дізнатися про сталінські репресії від людини, яка постраждала від них.

Стисло наведемо біографію автора спогадів та його слідчу справу. Віталій Миколайович Бабічев народився 20 квітня 1912 р. у с. Знаменка Херсонської губернії (сьогодні с. Знаменка, Іванівський район, Одеська область) у родині робітника, українець, громадянин УРСР, член ВКП(б) із 1932 р. по 27 жовтня 1937 р. Мав середню освіту, закінчивши у 1928 р. семирічку, а в 1930 р. — ФЗУ (школу фабрично-заводського учеництва) у Знаменці. За фахом — машиніст паровоза. У 1932—1933 рр. служив рядовим у 44-му полку 15-ї Сиваської стрілецької дивізії. У 1936—1937 рр. працював секретарем партійного комітету, був членом міськкому комсомолу та міськкому партії м. Дніпродзержинська. Із 7 квітня по 27 серпня 1937 р. працював секретарем парткому ст. Верхівцеве, проте був знятий із посади та виключений із партії Дніпродзержинським міськкомом КП(б)У «за політичні помилки» та як «ворог народу, репресований органами НКВС» [1, арк. 64—66; 33, арк. 201; 34, арк. 51 зв].

7 жовтня 1937 р. Віталія Миколайовича заарештували у потязі, по дорозі до Дніпродзержинського міськкому КП(б)У, та ув'язнили у тюрпод¹ за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної троцькістської диверсійно-терористичної організації. Слідство тривало 42 доби — по 17 листопада 1937 р., коли слідчі уклали обвинувальний висновок. Із закінченням попереднього слідства справу було передано прокуратурою на розгляд судового органу. 11 січня 1938 р. у Києві виїзна сесія Війсь-

¹ В'язниця Дніпропетровського обласного управління НКВС.

кової Колегії Верховного Суду СРСР винесла вирок на підставі ст. 20, 54-7, 54-8 і 54-11 Кримінального кодексу УРСР, засудивши В. М. Бабічева до ув'язнення на 15 років, із поразкою політичних прав на 5 років і конфіскацією особистого майна. Строк відбуття покарання врахували з дня арешту. У подальшому В. М. Бабічеву доведеться побувати у в'язницях Дніпропетровська, Києва, Житомира, у політизоляторі м. Єлецький та в Олександрівському раявіні Іркутської області, у пересильних в'язницях Красноярська та Іркутська, у спецтаборах НКВС СРСР м. Норильська, а по звільненні у 1952 р. проживати на спецпоселенні у с. Дудінка Красноярського краю.

Забігаючи наперед, зазначимо, що Віталій Миколайович дочекався не тільки свого звільнення, але й повної реабілітації. Визначенням № 4 н-03146/55 Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 21 травня 1955 р. вирок Військової Колегії Верховного суду СРСР від 11 січня 1938 р. було скасовано, а справу за відсутністю складу злочину — припинено. Як свідчить запис в архівно-слідчій справі, В. М. Бабічев про це рішення дізнався 28 червня 1955 р. (під розпис) і того ж дня був звільнений.

Відомо також, що на початку 1990-х рр. Віталій Миколайович клопотав про отримання документа про його повну реабілітацію, і під час цього процесу він разом із дружиною Аллою Олександрівною ознайомлювався зі своєю архівно-слідчою справою. Ми не можемо уявити його почуття та емоції, коли він перегортав сторінки матеріалів слідства, яке фатально вплинуло на його долю. Проте ми можемо прочитати спогади про один із найважчих епізодів його життя — період ув'язнення.

Спогади Бабічева В. М. надруковано мовою оригіналу згідно з правилами сучасної орфографії та пунктуації, однак зі збереженням фонетичних і стилістичних особливостей. Грубі орфографічні помилки, явні описки (пропуск літер, їх перестановка, подвійне написання літер або складів) усунені в тексті без застережень. Пропущені у тексті слова або літери відновлені за змістом у квадратних дужках. Похибки, які неможливо усунути (викривлені слова, стилістично неправильно побудовані фрази), відтворено у тексті та пояснено у текстуальних примітках словами «Так у тексті».

ВОСПОМИНАНИЯ БАБИЧЕВА В.Н., ПАРТОРГА ЦК ВКП/6/ СТАНЦИИ ВЕРХОВЦЕВО /в 1930-е годы/ О ГОДАХ РЕПРЕССИИ

125319 г. Москва, ул. Черняховского, д. 2

общество «Мемориал»

663319 г. Норильск-19, пр. Ленина, 47

музей «Памяти узников Норильлага»

Моим детям и внукам

О периоде сталинского произвола уже много рассказано, но еще далеко не все. Мне же хотелось бы, по возможности, рассказать о мало изв[е]стных фактах, творимых вампирами того периода, очевидцем и жертвой которых довелось мне быть.

В тридцатые годы я работал комсоргом ЦК ВЛКСМ, а затем парторгом ЦК ВКП(б) ж/д узла Верховцево.

Меня арестовали в 1937 году и доставили в Тюрпод (тюрьма под зданием НКВД) Днепропетровской области. Следствие вели: зав[едующий] транспортным отделом Дупленко, его зам[еститель] Недавний, следователи Петровский и Колпакчиев.

Даже после 50^и летней давности не могу вспомнить о них без содрогания и страха. До сих пор редкая ночь проходит без кошмаров от пережитого. А ведь многие из них еще живы, и мы живем рядом с ними, но только и до сих пор находимся в неравных условиях. Они — за «заслуги» в борьбе с «врагами народа» увешаны орденами и почестями с хорошей военной пенсией, в тоге ветеранов партии и труда, замаскировались и прячутся на «зас [а] уженном отдыхе» как борцы за социализм и как победители ВОВ. Как это ужасно и несправедливо. Но что поделаешь, такова жизнь. Хоть так, но надо доживать. А пишу только потому, что хочется, чтобы в XXI^и столетии для наших пра-пра-внуков никогда не повторялась история, пережитая нами. Так вот. В тюрпode НКВД меня 25^и летнего парня с идеалами в ленинскую честь и совесть партии встретили «психической атакой» ударами в лицо, по голове, в нижнюю челюсть, прижали шахматным столиком к стене и с криками: враг ... враг фашист ... гад, ... б... и били уже линейками, пресс-папье до тех пор пока я не потерял сознание. Затем привели в чувство и бросили в полутемную камеру на цементный пол. Через сутки перевели в общую камеру, в которой находились люди, уже прошедшие через психическую атаку, и не выдержав пыток, подписали на себя ложь. Они залечивали раны и ждали своей дальнейшей участи.

Как потом выяснилось, меня бросили специально к ним для «обработки» людьми, уже прошедшими конвейер пыток и допросов. Здесь мне прямо говорили: «Не истязай себя. Они все равно добьются своего. Отсюда есть только два выхода. Один на каторгу или в ссылку, а другой — на луну, расстрел».

Такая мораль мне показалась дикой. Как можно подписывать ложь, и тем более я еще не знал в чем конкретно меня обвиняют. У меня не было никакой вины, кроме написанного мною письма т[оварищу] Сталину о том, что органы НКВД на местах истребляют ленинские кадры.

В эту же камеру вбросили «врага» с польской фамилией, с окровавленным лицом и горько рыдающего. Как выяснилось, его обвинили в шпионаже в пользу Польши. Но особенно ему стало обидно за провокацию, учиненную над ним. Следователь заставил его стать ногами на стул, затем вылезти на столик, а под ударами нагана взобраться на книжный шкаф и сказал сиди там. Потом отодвинул стул и столик, вышел в коридор и начал кричать — сюда сюда. Прибежали три нкаведиста, а следователь

им говорит: «Смотрите, я только отвернулся, как он сразу же выскочил на шкаф». Тут же все они схватили его за ноги, стащили и ударили головой об пол, а после стали коллективно избивать. Это у них тоже один из видов «психической атаки».

В этой же камере мне говорили, что так надо для партии. Другие говорили нужно побольше вербовать честных людей, чтобы в конце дошло до Сталина, и он разберется.

По-другому обернулось дело со мной. На допросе мне заявили: «Нам известно, что ты являешься членом контрреволюционно-троцкистской диверсионной организации и являешься руководителем молодежной террористической организации, ставившей своей целью убийство тов [ариста] Сталина и др [угих] руководителей партии и правительства». И когда я настойчиво стал отрицать пред [ъ] явленные мне обвинения, то ко мне применили пытки. Одели на меня овчинный тулуп, пристегнули полы к карманам, дабы видны были ноги выше колен. Приставили к горячей «голландской» печке на стойку. Стоять нужно было одновременно на двух ногах. Не дай бог ослабить одну ногу, как тут же получишь удар носком сапога по берцовой кости. Сначала было очень больно. Я и сейчас помню ту боль, когда вижу такие уд [а] ры футболистами по ногам. Потом ноги стали отекать, и такой острой боли, как было в начале, уже не ощущал. В камеру о [т] пускали два раза в сутки для принятия пищи и на opravку. Остальное время нужно было стоять. Терял сознание, падал. Обливали водой, приводили в сознание и снова ставили. Знал — если подпишу, меня расстреляют. И пока мог не сдавался. Даже этим проверял себя — на что я способен. Так пытали меня шесть суток. Ноги отекали так, что из калош вываливалось. Калоши из-под валенок мне дали в камере. Когда следователь уходил на отдых, ко мне приставляли практиканта НКВД.

В конце концов я окончательно свалился, но ложь не подписал. Тогда следователь вызвал конвоира и дал указание: «Бросить его в камеру к сумасшедшему». Тоже страшно было, но легче, чем стоять. Я сел в угол на пол, вытянул ноги и ждал атаки сумасшедшего. Несмотря на усталость, каждый малейший шорох напрягал мое внимание для самообороны. Под утро «сумасшедший» спросил — ко [а] лега, нет ли закутить? И тут мы поняли, что это очередной садизм. Нам обоим сказали, что отправят в камеру к буйному сумасшедшему. Ночами снова на допрос. Следовательно днем не работали. А нам днем в камере ложиться запрещали. Нужно только сидеть и не спать. Когда и эта пытка не дала желаемого результата, следователь бросил меня в подвальную одиночную камеру. Теперь уже не к сумасшедшему, а с крысами. В стене была дыра, сообщающая камеру с помойкой, через которую проникали в камеру голодные крысы, от которых приходилось отбиваться ногами, так как они набрасывались и грызли обувь на ногах.

Как доведенный до полного безразличия к жизни, я начал понимать, что спасения нет — все равно замучают. Я дал согласие о том, что якобы был членом к[онтр] р[еволюционной] организации, существовавшей на Украине под руководством Косиора, Постышева, Чубаря, Хатаевича и др[угих]. К тому же я понял, что сроки окончания следствия их подпирала, и, видимо, они нашли более податливого «руководителя» террористической молодежной организации. Они тут же привербовали меня к группе ж[елезно]дорожников, и нас 40 человек срочно готовили на суд или на тройку. Во избежание сговора нас посадили в одиночные камеры только что выстроенной тюрьмы с еще не высохшей штукатуркой и цементными полами. А после в арестантских столыпинских вагонах привезли в Киев и посадили в тюрпод НКВД по ул. Короленка. Двое суток мы приходили в себя и залечивали свои раны. Затем нас двоих, совершенно незнакомых друг другу, перевели с вещами в другую камеру. В 2⁰⁰ часа ночи нам под расписку вручили [обвинительные заключения] напечатанные на папиросной бумаге, далеко не первым экземпляром, в котором ничего нельзя было прочесть. Отчетливо было напечатано «утверждаю» прокурор СССР Вышинский и перечислены статьи уголовного кодекса: 54—7, 20, 54—8, 54—11, 54—9 с применением закона от 7го декабря 1934 г. О значении указанных статей и закона мы толком ничего не знали, да спрашивать не у кого. Через час обвинительное заключение забрали. В 6⁰⁰ час. дали баланду и хлеб. Повели нас на оправку, а через час вывели по одному без вещей и как всегда: «Руки назад, голову вниз, по сторонам не смотреть — следуй за мной». Один нквдешник спереди, а второй сзади. Оба с наганам. Открывают железную дверь и вталкивают в ярко освещенную камеру, посредине камеры большая лужа крови и веник в крови. Сразу сработала мысль — откуда стреляют? Я прижался к стенке у дверей и глазами ишу амбразуру или отверстие. Вдруг открылась кормушка и прозвучал четкий голос: «Отойди от дверей!».

Снова мысль — значить, подставляя под прицел. А следовательно тем временем наблюдает через волчок¹ какое психическое воздействие оказывает очередная пытка на меня. Через некоторое время вывели из камеры и повели по длинному коридору, где стояли шкафы. Один из них открыли и впихнули меня. Когда закрыли дверь я оказался настолько плотно зажат, что ни повернуться, ни присесть, ни руки поднять я не мог. А внутри шкафика мягкая, глухая и воздухонепроницаемая драпировка. Все рас[с]читано точно по времени — насколько времени хватит человеку кислорода. Я когда задохся, потерял сознание дверь открыли и я вывалился на пол. С помощью медицинского работника быстро привели в чув-

¹ *Отвір у дверях тюремної камери, за допомогою якої можна спостерігати за поведінкою ув'язнених.*

ство и с закрытыми глазами завели в камеру, посадили на стул. Уперли головой в стенку и присвоили номер по которому будут выводить. Таким образом была пропущена вся партия 40 чел [овек] через камеру с кровью и шкаф удушья. После этого с закрытыми глазами, согласно присвоенного номера, поочередно заводили в комнату, где два дюжих молодца подхватывали под руки и поставили между собой под стенку. В другом конце комнаты стоял стол, накрытый зеленым сукном, а за ним на стене красовались развернутые два красных знамени с портретами Ленина и Сталина. По бокам сидели следователи Душенко и Петровский. Из боковой двери за стол вошли три человека в военной форме. Средний почему-то напомнил мне Троцкого: у него была острая бородка и золотое пенсне на глазах, а на петлицах блистали четыре ромба.

Комната была обита драпировкой и имела глухую акустику. Человек с бородкой вдруг начал тихо что-то читать. Я ничего не слышал и поэтому не понимал, что это за процедура. И вдруг отчетливо и громко он произнес: «Определением выездной сессии Верховного суда Военной коллегии Союза ССР под председательством Орлова назначается срок наказания к 15^и годам тюремного заключения и 5^и годам поражения в правах с конфискацией имущества, приговор окончательный и обжалованию не подлежит». Повернулись и ушли. И только теперь я понял, что надо мною свершился суд. По-моему, он длился 3^и минуты. Характерно, что этот же суд зачитал приговор китайцу на фамилию русского человека. И ему по чужой фамилии пришлось отбывать наказание, все 10 лет. А меня, как узаконенного врага народа, отправили по другим коридорам, где производили сортировку заключенных, согласно приговора суда, по трем камерам: I^а — до 15 лет, II^а до 25 лет и III^а камера смертников.

На следующий день нас отправили в Лукьяновскую тюрьму не то в 5^и, не то в 7^и корпус. Нас 80 человек впихнули в камеру 5 × 10 м, где и простояли 7 суток. Выводили на opravку два раза в сутки, а при возвращении в камеру тюремщики предупреждали: «Заходить в камеру без последнего». Это значило, что последнего впахивали ногами и били большими железными ключами по головам и спинам. Потом начали нас вывозить из тюрьмы и грузить в товарные вагоны, которые стояли в тупике по ул. Пархоменка. Здесь благодаря мальчишкам, которые кричали нам: «Дяденьки, называйте адреса, мы сообщим вашим родственникам», — весь Киев узнал, что арестантов увозят. Немедленно прибежали жены, матери, дети. Они начали толпами требовать, чтобы приняли от них передачи. Перед вагонами появились сотни людей и переговаривались с заключенными в наглухо закрытых вагонах. Конвой справиться со стихийно нахлынувшей массой киевлян не мог. Был срочно вызван паровоз, и нас увезли далеко от Киева в неизвестный тупик. А через двое суток нас этапом привели в Житомирскую тюрьму, в которой не было ни бани,

ни прачечной и центральной канализации. Нас 300 чел [овек] поместили в большую камеру без нар на цементный пол, где каждому была определена площадь для жилья 40 × 40 см. Если встал, то твое место тут же запылало. На парашу ползали по лежащим людям. Особенно плохо было тем, кто лежал или сидел у параша. У людей начали появляться вши. Вещи раз в неделю забирали в дезкамеру, где их прожаривали, вшей травили серой и, не проветрив, забрасывали в камеру. Мы задыхались от запаха серы. Выбывали в окнах стекла, но деревянные козырьки препятствовали нормальной вентиляции. При обходе начальник тюрьмы на вопрос: «Мало дают воды — одна кружка на сутки!» Ответил: «Меньше будете сц...». А на вопрос, что одной параша на 300 чел [овек] от оправки до оправки мало — сказал: «Меньше будете ср...».

Я, по привычке вольного человека, вместо гражданин начальник называл его товарищ начальник. Тут же последовал ответ: «Нашел товарища. Выходи из камеры». Поставили меня в коридоре в угол, где я и простоял до конца отхода. А после по его распоряжению меня втокнули в совершенно темную камеру, в которой была вода и там сидели люди. Мне сказали садись, это карцер и только через 10 суток тебя выпустят. Сначала я стоял, затем присел, а после и вовсе сел в воду. Вода была теплая, согретая телами и мочой людей, т [ак] к [ак] все мочились под себя, оправлялись на парашу, спали сидя. Ровно через 10^ю суток меня возвратили в камеру. Первое впечатление от меня в камере было как будто меня вытащили из ямы с фекалиями и мочой. Меня заставили раздеться наголо, вещи выбросили в парашу. А камерники собрали кто что мог, одели и я действительно стал походить на доходягу¹. За все время заключения я не получил ни одной передачи и был в том, в чем меня арестовали. Заметил, что во всех тюрьмах на стенах выпарапан [ы] одни и те же слова: «Если не был так будешь, а был так забудешь».

Примерно через 3^ю или 4^ю м [еся] ца нас 6-ть чел. забрали из камеры и этапом отправили в Елецкий политический изолятор. После суда, тяжких этапов, страшных тюрем здесь я впервые вздохнул. Чистота, отдельные койки и нормальные постели. Сначала нас пропустили через сан-изолятор. Произвели тщательный обыск. Проверили не спрятано ли оружие в заднем проходе. Пытались снять коронки на зубах, [чтобы] убедиться в том, что там нет никаких шифров и ядов. Но я заявил: «Это вы сделаете, когда я стану трупом». Потом посадили на постоянное жительство в камеру на 10 чел [овек]. Кормили баландой, но после голодных этапов все казалось вкусно. Форточку в окне запирали на замок. Открывали и проветривали во время прогулки и оправок. Прогулки длились 15 минут в сутки в специальных двориках. Мы их называли собачники. Выхо-

¹ Доходяга (слово з жаргонної лексики в'язнів) — вкрай виснажена, знесилена людина, яка з останніх сил намагається вижити.

дя на прогулку, от свежего воздуха кружилась голова и темнело в глазах, а при возвращении задыхались от трупного запаха тюрьмы. При обходах перед нач [альником] тюрьмы полагалось всем вставать. Сначала я подчинялся режиму и распорядку, а когда стала одолевать цинга, однажды отказался встать, за что и был наказан 7^{ми} суточным карцером. В полит-изоляторе нас лишили фамилий. Называли по номерам занимаемых коек. Лишили нас переписки, газет и радио. Раз в м [еся]ц на камеру выдавали 10 книг. Монотонная обстановка напрягалась до сумасшествия. И если один человек начинал плакать, то рыдания и психоз охватывал всю камеру. Обмундировали нас в полосатые костюмы, которые со временем позаимствовал у Сталина Гитлер и применил их в своих концлагерях, и тоже на наших людях. В нашей камере [был] старый большевик, член ВКП(б) с 1910 г. Морозов, испытывший царские тюрьмы и этапы в кандалах, а советского политизолятора не вынес. Стеклом от очков вскрыл вены под одеялом на руках и умер. С тех пор на ночь забирали очки и спать разрешалось только на спине и руки держать поверх одеяла. Другой з/к тоже не выдержал. Он отрастил коготь на большом пальце ноги, заточил на цементном полу и вскрыл себе вены.

После этого стали строго следить за ногтями. Третий з/к покончил собой через удушение мокрым полотенцем — туго затянул себе горло и усоп навсегда. И тоже приняли меры по сохранению жизней з/к. Вместо нормальных полотенец выдали салфетки.

Примерно в мае 1939 г. нас этапом в товарных вагонах увезли в Красноярск. В Свердловске отводили нас в тюрьму на санобработку. Одежду забирали в прожарку, а нас голых выстраивали в шеренгу и человек десять уголовник [ов] и проституток машинками состригали растительность на мошонке, бороде и голове. Затем 15^и минутный душ, укол в ягодицу, таблетку в рот неизвестно от чего, черпак баланды и по вагонам в дальний путь. Ехали долго. Кормили сухим пайком: хлеб, соленая рыба и вода. Наш эшелон охранялся двумя пулеметами, установленными на паровозе и на тормозной площадке последнего вагона. В Красноярском концлагере мы жили на открытом воздухе. Бараков было мало и те были заняты уголовниками-рецидивистами. Сюда свозили эзков со всех тюрем Союза. В наше время здесь было более 60 000 человек, которых готовили в этап для Норильска. Многие з/к на почве авитаминоза вечерами слепли и страдали «куриной слепотой». Каждому такому больному дали по 10 ложек рыбьего жира и тем самым «оздоровили» перед этапом в Дудинку.

В начале июня 600 чел [овек] вызвали и сверили по личным делам, скрупулезно отыскивали каждого. Из [ъ] яли все металлическое вплоть до пуговиц, спички, бумагу и табак, построили в колонну и под конвоем в сопровождении овчарок привели в порт. Посадили на землю и снова по-фамильно, сверяя с личными делами, передали другому конвою, который погрузил нас в деревянную баржу, оборудованную 8^и этажными сплошными нарами. Освещение отсутствовало. Сообщение по этажам осуществ-

влялось через люки. Каждый этаж был оборудован большой деревянной бочкой — парашей. Вел наши три баржи по 600 чел [овек] в каждой старый колесный пароход «Мария Ульянова». Какое кошунственное, но историческое совпадение — «Мария Ульянова» везла на каторгу ленинские кадры. Плыли медленно, вслед за ледоходом. Часто останавливались для экипировки и для захоронения трупов. В этом этапе до Дудинки только в нашей барже умерло 150 человек. Кормили затирухой — мука, соль и вода из Енисея. Посуды не было. Каждый брал затируху во что горазд: кто в ботинок, кто в шапку, а кто в полу пиджака. Не получил — сдыхай. Конвою до этого дела нет. Дистрофия, цинга и дизентерия косила людей. В Дудинке многих з/к выносили на носилках и размежали в транзитном лагерном отделении (л/о). Бараков на такое количество з/к не хватало, поэтому многие расположились на вечной мерзлоте. А через несколько дней посадили на открытые платформы узкоколейной ж [елезной] дороги, снабдили на двое суток сухим пайком — отваренная соленая треска и хлеб. Обдуваемые заполярным, холодным порывистым ветром, по-южному одетые эки через двое суток были доставлены в Норильск. Многие заболели воспалением легких, а многие вообще не доехали.

В Норильске снова весь эшелон высадили на вечную мерзлоту и по-фамильно сверяя с личными делами, распределяли по л/о и тут же формировали бригады по 20–30 человек для работ в шахты, на строительстве БМЗ¹, БОФ², ТЭЦ³, кирпичного завода, кот [т] еджей для начальства и тюрьмы для себя. Многие л/о только создавались и не имели бараков. Жили в палатках, охраняемых проволочным ограждением и вышками. Палатки отапливались «буржуйками» из железных бочек. На них мы подсушивали обувь, одежду и на них же, кто в чем мог растапливал снег и согревался горячей водой. За баландой ходили на кухню с самодельными жестянками и котелками по канатам, т [ак] к [ак] в период черных пург были случаи, когда люди, уходя из барака, не возвращались, а позже их находили замерзшими. Помню, в 1939 году наша бригада рыла шурфы для геологической разведки почвы в тундре, а теперь это Норильск. И нас настигла черная пурга, которая обычно продолжалась девять суток.

Счастье, что наш бригадир оказался опытным северянин [ом]. К сожалению, фамилии его не помню. Вдруг он срочно бежал все шурфы, собрал нас в укрытие и сказал: «Со «Шмидтихи»⁴ движется темная пелена, это черная пурга. Что будем делать? Замерзат [ь] и голодать? Или попробуем двигаться, авось доберемся до зоны л/о». Мы единогласно ответили: «Умирать так на ходу». Он тут же построил нас в одну шеренгу. Сильных

¹ БМЗ — Великий металургійний завод.

² БОФ — Велика збагачувальна фабрика.

³ ТЭЦ — Теплоэлектроцентраль.

⁴ Назва місцевої гори.

поставил назад, а слабых вперед. Каждый держался за бушлат друг друга. Знали, что если выпустишь бушлат впереди идущего, то можешь потяться. Пурга была до того сильная, что ничего не было слышно, кроме воя ветра, и ничего не видно дальше вытянутой руки. Бригадир невертухаев (конвоиров) с винтовками поставил одного сзади, а другого впереди. Но они шли в тулупах, и первые выбились из сил. Бросать их было нельзя, надо было и их спасать. А то могли и заподозрить в умышленном убийстве. Бригадир это понимал. Он забрал у них винтовки, поставил их впереди бригады и повел нас дальше в неизвестность, часто останавливал и проверял — не разошлась ли цепочка.

Слабых уводил вперед, а более крепких ставил назад. Сам ходил в телогрейке, с двумя винтовками, румяный здоровяк с распахнутым воротником. Наконец он остановил цепочку и, торжествуя, об [ъ] явил: «Все. Мы спасены. Вышли на ж [елезнодорожную] колею кирпичного завода. Пять минут не сходя с места отдыхать!». Затем снова по его команде двинулись в путь по узкой колее шли до нулевого пикета, а там уже и рукой подать до 6^м л/о. Так была спасена жизнь 30^и заключенных и двух вольнонаемных. Многие обморозили пальцы на руках, носы и щеки на лице. Оставшиеся в живых до конца всей своей жизни будем благодарны легендарному бригадиру «врагу народа».

После этой пурги много бригад и отдельных людей не досчитались в Норильлаге. Их находили замерзшими вместе с конвоирами, рядом выстрелянными гильзы патронов и к груди прижатыми винтовками, честно выполнившими сталинские указания по охране врагов народа. С приходом А. П. Завенягина¹ начальником комбината мы во всем ощутили улучшение отношений к зэкам. Однако кормили тем же гарантированным пайком. Утром и вечером по черпаку баланды и по миске овсяной каши с устюгами и шелухой. Заключенные шутили: «Если останусь жив, то всю оставшуюся жизнь стыдно будет смотреть в глаза лошадам за с [ъ] еденный овес». И хлеба давали 700 гр. А если норму не выполнял, то хлеба давали только 400 гр. А норма, как тогда говорили, — на двоих одна платформа. Работали по 10—12 часов, поэтому на работу привозили и выдавали по куску отваренной соленой трески.

Со временем в лагере создавали бригады по специальностям. Придурки² — это были: конструкторы, инженеры, лаборанты, бухгалтера, экономисты, механики, врачи и др. Другой люд старался группироваться и работать по национальным и земляческим признакам. Так, например:

¹ Завенягін Абраамій Павлович (01.04.1901—31.12.1956), з 1938 р. очолював будівництво Норильського гірничо-металургійного комбінату (Норильтаб), згодом працював заступником наркома внутрішніх справ.

² Придурок (слово з жаргонної лексики в'язнів) — людина, яка йде на співробітництво з табірною адміністрацією або ув'язненим, який виконує господарську роботу.

цыгане устраивались на работу туда, где были лошади. Китайцы, корейцы — работали в прачечных и банях. Грузины — оккупировали бойни, крупомолки, мельницы. Украинцы — дневальные, лагерная обслуга, почта, склады, инструменталки, ремонт обуви, одежды и др. А остальные на обших и подконвойных работах.

Но несмотря на хорошее отношение к з/к со стороны А. П. Завенягина — работники НКВД и III^{го} отдела по-прежнему буйствовали. И поэтому заключенные, особенно из прибалтийских стран и Западной Украины официально обращали [сь] к начальнику комбината не иначе, как только к начальнику норильской каторги. И все-таки очень много ослабленных, больных, пожилых и малоприспособленных людей к этим суровым условиям голодали. Уборные были открытые. Вокруг уборных и возле бараков за зиму намерзали горы кала и мочи.

Я сам видел этих голодных людей, доходяг, которые брали замерзшие куски кала, выцарапывали из него не переварившиеся крупинки овса, промывали и ели. Сам видел, когда люди не выдерживали сильных морозов и ветра, когда невертухаи, несмотря [на] активированные дни¹, не уводили з/к в лагерь, ждали персональных указаний — держали людей на ветру, обставив бригаду четырьмя колышками и предупреждали: «Кто выйдет за черту колышек, стреляю без предупреждения». Из нашей бригады три человека не выдержали издевательств и произвола со словами: «Чем так жить, лучше смерть», — переступили за черту запрета и были убиты.

Я очевидец, когда на нулевом пикете привезли на открытом кузове а [вто]м [ашины] пять заключенных для отправки по ж [елезной] дороге в штрафную командировку «Каларгон». Оттуда почти не возвращались. Если сами не умирали, то их просто убивала охрана или уголовники. Об этом все знали и боялись этой «командировки». И вот три человека из пяти на сорокаградусном морозе при 25 м/с ветре разделись наголо и, стоя у нас на глазах, превратились в ледяшки, побелели и намертво свалились. Это до какой же степени нужно было довести людей, чтобы они решились на такую смерть.

Мне самому доводилось присутствовать на «уроке», который преподали заключенным в назидание на будущее, когда летом в Заполярье кишит мошка и гнус — для спасения от которой даже нам выдавали на лица маски, привели двух задержанных беглецов и привязали голых к столбу. А на утро они были обглоданы гнусом и мошкой. Все это делалось по законам вампира Сталина. Это он установил персональную пенсию, независимо от возраста, тому кто задержит десять беглецов, об [ъ]явленных во всесоюзном розыске. При этом не обязательно было приводить их живыми. Достаточно принести две кисти рук для сверки оттисков

¹ Заздалегідь визначені адміністрацією табору неробочі дні, ознакою яких є несприятливі погодні умови, які є небезпечними для життя та здоров'я ув'язнених (швидкість вітру, низька температура).

на пальцах. Также наказание дало повод к чудовищным и изысканным преступлениям. Так, у одного НКВДшника для получения «льготной» пенсии не хватало одного беглеца. Для этого был спровоцирован побег и под предлогом заготовки дров он заполучил из л/о ээка. Кормил и поил его дома. А после об[ъ]явления его во всесоюзном розыске отвел далеко в тундру, застрелил, отрезал кисти рук и был представлен к пожизненной льготной пенсии. Местному населению, проживающему вдоль Енисея, устанавливалась разовая награда за одного пойманного беглеца — 1 мешок муки и ящик бутылок спирта.

В Норильске перед войной производили массовые расстрелы заключенных. Забирали с вещами и увозили во II^й Норильск. Далеко в тундре был специальный лагерь, куда свозили обреченных. Вначале их заставляли кирками в вечной мерзлоте рыть траншеи для себя могилы, а другая партия, после свершения, их зарывала и готовила могилы для себя. Дабы скрыть о втором Норильске, обреченных людей приводили в тундру до определенного места и там передавали совсем другим сопровождающим, которые доставляли их в лагерь смерти. Я думаю, что обслуга смертников захоронена тоже там, судя по сталинскому почерку преступлений.

Все это известно из достоверного источника. Жертвой Норильска должен был стать композитор Сергей Федорович Кайдан-Дешков¹ автор пионерского гимна «Взвейтесь кострами». В 6^м л/о он создал и руководил духовым оркестром, который обслуживал, главным образом, вольнонаемных работников НКВД. Накануне большого праздника НКВД С. Ф. Кайдана ночью забрали и увезли во второй Норильск.

Музыканты оркестра были бытовики и уголовники, кроме Кайдана и меня. Их оперуполномоченный предупредил, чтобы они готовились играть на торжествах. Музыканты заявили, что без Кайдана играть не пойдут. Угрозы тоже не помогли. Я в этом оркестре играл на трубе и тоже ожидал своей очереди на расстрел, т[ак] к[ак] по делу значился преступником особой государственной важности и неразоблачившимся врагом народа. За то и дали мне 15^{ть} лет тюрьмы. Чтобы не сорвать увеселительные мероприятия органов НКВД, они вынуждены были вернуть в оркестр С. Ф. Кайдана. Его доставили к нам уже совершенно седым, старым человеком. Несмотря на то, что его предупредили под строжайшую расписку никому не говорить о II^м Норильске, — он все это мне рассказал.

В Норильском лагере НКВД в 1940 г. я встречал ээков у которых номер личного дела подступал к миллиону. У меня же личное дело было

¹ Очевидно, мався на увазі Кайдан-Дьошкін Сергій Федорович (23.06.1901—03.11.1972) — радянський композитор. Арештований у 1930 р. як контрреволюціонер, провів у виправно-трудових таборах 10 років. Після звільнення у 1940 р. працював за фахом на території Красноярського краю, зокрема завідував музикальною частиною Норильського драматичного театру (1943—1944). Реабілітований у 1956 р. [13; 14].

17990¹. Я так же являюсь свидетелем массовых убийств того периода, но уже в другом месте. Видимо, второй Норильск не справлялся. Работали мы на выгрузке угля в бункере ТЭЦ-1. Здание котельной было деревянное и достигло высоты шестиэтажного дома. Однажды мы обратили внимание, что каждое утро из тюрьмы мимо ТЭЦ-1 работники НКВД увозили на машинах через ручей в тундру хорошо одетых подвыпивших рабочих в двух а[вто]м[ашинах], а вечером уже возвращали в тюрьму. У них были лопаты, кирки, ломы и топоры. И сопровождал их один нквдшник, который находился в кабине водителя. Мы заметили, что через некоторое время этими же машинами вывозили из тюрьмы в кузовах, затянутых брезентом, трупы убитых. После выгрузки машины ставили в ручей и вымывали кровь внутри кузова. Для наблюдения за этим процессом мы выделили из бригады специально молодого парня, который взбирался на чердак ТЭЦ-1 и затем подробно информировал нас. За это он был освобожден от выгрузки угля, а его норму мы разложили между членами бригады. Это наблюдение продолжалось в течение месяца. В конце концов все это кончилось тем, что после захоронения последней партии убитых работники НКВД напоили могильщиков, сняли с них полушубки, там же их расстреляли и захоронили. Чтобы не было свидетелей, но свидетелем был я. И все мы, кто еще остался жив.

В это же время в бригаде на ТЭЦ-1 у нас пропал один зэк, нас долго не возвращали в зону л/о. Пропавший же коммунист с дореволюционным стажем, делегат от Ленинградской организации ВКП(б) XIV^{го} съезда партии. Он был арестован за оппозицию прямо со съезда. Тройка ему определила срок наказания 5^{ти} лет. А после 5^{ти} лет снова давали расписаться за новые 5^{ти}-лет и так продолжалось до 1940 года. Потеряв семью, всех близких, устав от беспроектной жизни, он вылез на чердак ТЭЦ-1 и там повесился, а нам оставил записку: «Извините за малодушие, но больше жить нет сил и смысла». Обнаружил труп и эту записку паренек, наблюдавший за преступлениями по захоронению расстрелянных.

В лагерях Норильска и Дудинки были восстания заключенных, причиной которых были нечеловеческие условия содержания, произвол, убийства заключенных. Восстания возглавляли военнопленные. Они в л/о выбросили черные флаги. Никого в зону и из зоны не пропускали, кроме транспорта с продуктами, топливом и водой. Требовали для переговоров представителей только Москвы. Местным властям не верили, т[ак] к[ак] они своим произволом переполнили чашу терпения. В зоне был выбран суд. Соорудили виселицу, на которых по приговору суда были повешены крупные стукачи и работники лагерной obsługi, рьяно издевавшиеся над зэками. Мелким стукачам вешали на шею таблички «Я мелкий стукач» и заста-

¹ Бабічев В. М. помилювся з номером особистої справи. Його архівно-слідча справа, яка зберігається в Архівному підрозділі УСБУ в Дніпропетровській області під номером П-4714, в різний час мала кілька реєстраційних номерів: 21406, 409721, 951629 [4].

вили ходять по баракам, становиться на колени перед ногами у кожного з/к, просить прощення.

Політичним з/к 1937 г. сказали, якщо ви не участь у вистах, не виходите з бараків, вам поставят параша и будут приносить баланду. Перед представителями Москви было выдвинуто ряд требований по условиям содержания з/к и против произвола творимых на местах. Якобы представители Москви согласились удовлетворить все требования. После этого все вышли на работы, обстановка нормализовалась. Вожаков востания первое время не трогали, но все были взяты на учет. А тем временем в тундре был построен лагерь, в который по одиночке свозили активистов востания. Их работать не заставляли. А уничтожили посредством уменьшения нормы питания каждый день на 1 грамм. Так их довели до истощения и смерти. Такими «гуманными» приемами сталинская вседозволенность расправлялась с не угодными им людьми.

А вот, что рассказывали з/к, привезенные этапом из Соловецких лагерей в Норильск. Им обслуга НКВД говорили: «Здесь не советская власть, а соловецкая». Произвол доходил до того, что даже жены работников НКВД ходили на охоту и стреляли в заключенных. Там з/к работали на заготовке леса, который покупала Англия. Не находя выхода от местного произвола, узники Соловков выдолбили в торце бревна нишу. Отрубили кисть руки. Написали кровью записку: «Спасите нас. З/к на соловках заживо уничтожают». Нишу аккуратно заделали деревянной пробкой и погрузили вместе с остальными бревнами на судно. В Англии бревно попало на пилораму, рабочие увидели кисть руки, записку. Прекратили работу, вызвали корреспондентов. После чего правительство Англии отказалось от кровавого русского леса. Дошло до Сталина. Приехал его представитель, говорят, якобы Ворошилов. На глазах у з/к расстрелял виновников произвола, и на этом инцидент был исчерпан.

Об этом рассказывал мне переживший все ужасы Соловецкого произвола Александр Филипов, бывший работник газеты «Молодь Украины», работавший вместе с Юрием Жуковым политическим обозревателем «Правды», который после реабилитации матери — сильно помогал Саше Филипову в Москве. Кроме того, Филипов до самой смерти подрабатывал внештатным корреспондентом в газете «Советская литература». С горечью и болью в душе мы смотрели на молодых покалеченных и обмороженных комсомольцев добровольцев [в] солдат, привезенных в Норильск с Финской войны. Все они попали в окружение, измученные холодом и голодом полуживые попали в плен. Их в конце войны обменивали на финских солдат. Прибыли они в Норильск в военном обмундировании. Вначале их заставили строить себе отдельный лагерь с проволочным ограждением и вышками. При этом говорили: «Мы вас изолируем от врагов народа. Подлечитесь, окрепните и родина с вами разберется». Как только лагерь был построен, родина тут же «разобралась». Выстроили всех солдат по подразделениям, явилось большое начальство НКВД и заявило: «Все вы являетесь изменниками родины». Зачитали вынесенные тройкой

сроки наказаний по ст. 58 от 8 до 10 лет заключения. Сняли военную форму. Обмундировали в лагерную одежду, постригли и таким образом сразу преобразовали всех на одно лицо с врагами народа и айда с ними на общие подконвойные. Нам, старым эка́м, прошедшим через лабиринты правового произвола и изысканных технологий садизма, казалось бы, должны смириться и уже спокойно смотреть на страдания женщин, детей, стариков, раскулаченных, прибалтийцев, русских, украинцев, поляков, немцев Поволжья, татар, западных украинцев и др [угих] народов, на неотъемлемое и исходящее лично от Сталина, и все же мы не могли.

Внутрен [н] е смириться и без содрогания души смотреть на их страдания. Мы считали, что пусть нам так суждено, но они-то причем, весь народ причем?! Военные прибалтийских стран, поляки прибывали в военной форме. Первое время считали, что это какое-то недоразумение. Строем повзводно во главе с командирами, вместо винтовок с лопатами на плече ходили на общие подконвойные работы. А потом четкость строя нарушалась, лопатки волочили по земле, форма преобразилась в лагерную и постепенно все смешалось по виду и форме на одно лицо с врагами народа.

Кого я только не встречал за свои 18 лет заключения на этапах, тюрьмах, лагерях и ссылке. Даже с секретарем ЦК компартии Польши тов. Гомулкой сидел в Киеве в Лукьяновской тюрьме.

В Норильске жил в одном бараке со знаменитым геологом, ученым Урванцевым¹. С академиком Ленинградской обсерватории Козыревым². С членом комиссии по разработке сталинской конституции поэтом Але [к] сандровичем³ (Белоруссия). С хирургом кремлевской больницы Василием Ивановичем Петуховым⁴, членом ВКП(б) с дореволюционным стажем. С референтом председателя Коминтерна Дыметрова⁵ по вопро-

¹ Урванцев Микола Миколайович (29.01.1893—20.02.1985) — відомий дослідник Арктики, доктор геолого-мінералогічних наук, арештований за шкідництво та участь в контрреволюційній організації. Відбував покарання до 1945 р. в Карагандинському та Норильському виправно-трудових таборах. Реабілітований у 1954 р. [36].

² Козирев Микола Олександрович (20.08.1908—27.02.1983) астроном, доктор фізико-математичних наук, робітник Пулковської обсерваторії. Був арештований у 1936 р. і до 1946 р. відбував покарання у Дмитровськ-Орловській та Володимирській в'язницях, а також Норильському виправно-трудовому таборі. Звільнений у 1946 р., реабілітований 21.02. 1958 р. [15].

³ Очевидно, мається на увазі Александрович Андрій Іванович (22.01.1906—06.01.1963) — державний та суспільний діяч, поет, член Спілки письменників СРСР та член-кореспондент Академії Наук Білоруської РСР. Арештований у 1937 р., з 1938 р. по 1947 р. перебував у Красноярському краї, зокрема у Норильському виправно-трудовому таборі. Реабілітований 6 1955 р. [2; 3].

⁴ Очевидно, мається на увазі Петухов Василь Іонович (1899—?) — за фахом лікар-хірург, за деякими даними працював хірургом кремлівської лікарні. Був арештований у 1938 р. та згодом засуджений на вісім років виправно-трудових таборів. Відбував покарання у Норильському таборі, а після звільнення та перебування на поселені у Дудінці завідував місцевою лікарнею. Реабілітований 28.02. 1956 р. [28—30].

⁵ Так у тексті. Очевидно, мається на увазі Димитров Георгій Михайлович.

сам востока профессором Крыловым Е.¹, который был один из первых организаторов комсомола Китая. Его одного из первых до XXII съезда партии Политбюро восстановило в партии без перерыва стажа. В лагере он работал поваром.

[С] женой первого секретаря ЦК ВЛКСМ Косарева Марией Викторовной и дочерью Еленой Александровой². [С] участником Октябрьской революции и гражданской войны красны [х] казаков войск Примакова — Цупко Василием Герасимовичем, чл [еном] ВКП(б) с 1919 г.

[С] Матиенко Федором Львовичем³, чл [еном] ВКП(б) с 1919 г., участник [ом] Октябрьской революции и гражданской войны, пулеметчик [ом] бронепоезда легендарного Железняка, [с] внуком знаменитого художника В. М. Васнецова — Виктором Васнецовым⁴. С Горбуновым Николаем Александровичем [м], участник [ом] революции и гражданской войны, старый коммунист ленинградец.

С Лободой Дмитрием Марковичем⁵, чл [еном] ВКП(б) ленинского набора, профсоюзный работник, один из первых организаторов комсомола на Украине.

С инженером чл [еном] ВКП(б) Павлом Левшовым⁶, которого во время процесса «Промпартии» вызывали в райком партии и в порядке партийного задания предложили сдать партбилет, сесть в тюрьму и выступить на процессе в качестве «случайного соучастника» в саботаже. После успешно прошедшего процесса его освободили, возвратили партбилет и за отлично выполненное партийное поручение отправили на два месяца

¹ Очевидно, мається на увазі Кривов Опанас Гаврилович (1905—1988) — китаєць (варіанти його П.І.Б. — Го Шао-тан, Куо Жа-тон), сходознавець, історик. Заарештований в 1938 р., засуджений на 15 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував в Норильському таборі. Збільнений 13.11.1954 р. Реабілітований 13.10. 1956 р. [18; 19].

² Нанейшівілі Марія Вікторівна (1907—1993) після арешту чоловіка (як член родини ворога народу) була заарештована у 1938 р. та засуджена на 10 років виправно-трудових таборів. Косарева Олена Олександрівна (1931 р. н.) перебувала з матір'ю в Норильському таборі у 1949—1954 рр. [16; 17; 26; 27].

³ Матиенко Федір Львович значиться в списках Красноярського товариства «Меморіал», як вязень Норильського табору, проте його анкетні дані відсутні [24; 25].

⁴ Так у тексті. Очевидно, мається на увазі Васнецов Віктор Михайлович (1918—?) — онук художника В. М. Васнецова, громадянин Чехословаччини, за фахом інженер-механік. Був арештований 1945 р. та засуджений на п'ять (за іншими джерелами на 10) років виправно-трудових таборів, які відбував у Красноярському краї [7].

⁵ Лобода Дмитро Маркович (1903—?) — мешканець Дніпропетровська, учасник розгрому військ Врангеля в Криму, член партії з 1925 р., працював на комсомольській та партійній роботі в м. Слов'янськ, голова профкому Нижньодніпровського вагоноремонтного заводу (?). Заарештований 1937 р. та засуджений на 10 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання у Норильському таборі. Реабілітований у 1942 р. [22; 23].

⁶ Левшов Павло (інженер, арештований 1937 р. по справі «Промпартії») значиться в списках Красноярського товариства «Меморіал», як вязень Норильського табору, проте його анкетні дані відсутні [20; 21].

на курорт. А в 1937 году посадили за то, что он был соучастником по делу «Промпартии».

С Екатериной Бухтияровой¹, которая работала в наркоминделе вместе с Литвиновым. Она рассказывала, что, когда В. И. Ленин делал доклад на французском языке на конгрессе Коминтерна, попросил ее, что в случае у него произойдет заминка с каким-нибудь словом — подсказать ему нужное французское слово. По окончании успешного доклада Ленин ее поблагодарил. А она сказала: «Владимир Ильич, я же ни одним словом не обмолвилась». А он ответил: «Не важно, что вы не подсказали. Главное, я был уверен в вашей подсказке». С женой генерала Власова — она врач венеролог².

Встречал в Днепропетровской [тюрьме] настоящего палача, который в свободное от основных обязанностей [время] водил заключенных в баню на санобработку. Характерно, что никогда не поднимал глаза и не смотрел людям в лицо. Всегда смотрел на землю и заключенных считал по ногам.

После окончания ВОВ в 1948 г. эзков, у которых были большие сроки наказания и еще оставшихся в живых, из Норильска привезли в Дудинку, посадили в трюм пассажирского теплохода «Серго Орджоникидзе» и отправили в Красноярскую пересыльную тюрьму. Оттуда в арестантских вагонах привезли в Иркутскую тюрьму и через несколько дней заковали нас в наручники, пристегнули к цепям, а концы цепей заперли на замки к бортам кузова а [вто] машины, набросали под ноги наших пожиток. И по команде садись все 30 человек сели. А когда начали натягивать на нас брезент, мы все кричали: «Спасибо тов. Сталину за веселую и счастливую жизнь». Затем по нашим головам прошли с автоматами два конвоира и сели на сидение возле кабины водителя. Машина тронулась, и по ухабистой дороге повезли нас в Александровский централ. Это 80 км от Иркутска.

Через 8 часов нас полуживых доставили к месту назначения. Когда сняли брезент, то никто из нас не мог самостоятельно подняться и слезть из машины. Нас просто вместе с цепью стаскивали на землю, а затем, освободив от наручников, волоком затащили в тюрьму. Вы себе не можете представить — какие это были мучительные страдания, когда онемевшие конечности тела начали отходить.

Александровский равелин — это одна из самых старых тюрем. Здание построено еще до Александра I^{го} русским купцом под винокурень-

¹ Бухтиярова Катерина (колишня працівниця НКЗС) значиться в списках Красноярського товариства «Меморіал», як в'язень Норильського табору 1940-х рр., проте її анкетні дані відсутні [8; 9].

² Подмазенко Агнеса Павлівна (1917—1997) — закінчила в 1941 р. військово-медичний факультет Харківського 2-го медичного інституту. Як дружина А. Власова була заарештована в 1943 р. і засуджена на п'ять років виправно-трудових таборів [31; 32].

ный завод, на великом сибирском тракте между транзитными тюрьмами Енисейском и Иркутском, по которому в кандалах двигались этапы политических заключенных. Но т [ак] к [ак] перегон от Енисейска до Иркутска на половине пути, должны быть останавливаться для залечивания натертых кандалами ран. Купец предоставлял каторжникам часть здания для отдыха, и за это использовал их как дармовую рабочую силу. Впоследствии царь Александр I^й купил это завод и переоборудовал его в тюрьму. Обнес высоким частоколом, построил кузницу для изготовления кандалов, построил одиночные камеры, прогулочные дворики и площадку с висельницами для казней. Через эту тюрьму прошли революционеры польского восстания, политического процесса 193-х в России, декабристы, каторжники, Феликс Дзержинский и др.

Здесь рождались бессмертные революционные песни, и когда я слышу их по радио или на ТВ, то невольно встает перед глазами этот равелин. С его правами и ужасами произвола. После революции рабочие Иркутска превратили тюрьму в музей. А в 1937 году Сталин его сделал снова тюрьмой для «врагов народа». Поэтому и называть его следует Александровско-Сталинский равелин. Стены тюрьмы сделаны из красного кирпича, который за долгие годы впитал в себя много влаги и превратился в фитиль, питающий сыростью, запахами и миазмами из выгребных фекалиевых ям в камеры. Круглый год со стен течет вода, а зимой покрыты инеем. Люди, сидевшие продолжительное время, страдали от суставных заболеваний, ревматизма и туберкулеза.

Посадили в такую камеру и меня. По истечении месяца я увидел, что впереди никакого просвета нет. Все равно умирать. Так чем медленно страдать и гнить, лучше умереть голодной смертью. Я в знак протеста об [ъ]явил голодовку. На пятые сутки меня забрали с вещами и бросили в одиночную камеру на цементный пол. Стекла в окне не было, и я почувствовал все прелести иркутских морозов.

Отопление тюрьмы осуществляется посредством печки, вделанной в стену на две камеры. Норма дров, как нам говорили, 16 кг на одну печку. А для надзирателей в коридорах были установлены «буржуйки» куда по существу и уходили наши дрова. Сначала тюрьма освещалась еще калейно-газовым фонарями, а позже в нишах стен появился тусклый электрический свет.

Ко мне в камеру принесли и положили на пол за все дни голодовки пайки хлеба, а через два дня зашел ко мне оперуполномоченный III^{го} отдела НКВД Ласточкин и сказал: «Ты дурак. Неужели до сих пор ты не понял, что голодовкой ты никому ничего не докажешь. Умрешь, кто об этом узнает? Мы сами напишем любой диагноз смерти и был таков. Что у нас есть другая партия, которая напишет в газетах о твоей голодовке? Не дури. Бери баланду и жри».

Я сказал: «Хорошо, я брошу голодовку, но только переведите меня в другую камеру».

«Ладно, подумаем», — сказал Ласточкин и ушел. Через несколько дней меня перевели в камеру, в которой были японцы — 30 человек. Вначале меня приняли за специально посаженного к ним провокатора. Затем поместили в эту же камеру еще одного русского, который оказался бывшим зам. наркома связи СССР (фамилии уже не помню). Он последнее время работал с А. И. Рыковым. Много добрых слов и хорошего он рассказывал мне об Алексее Ивановиче Рыкове. Сам он коммунист с революционным партийным стажем. Работал с В. И. Лениным. Умер в Александровском центральном. Постепенно я знакомился с японцами и узнал, что это в полном составе взятый в плен генералитет Квантунской армии.

Среди них был старый генерал, который был на приеме у В. И. Ленина, и тогда Ленин подарил ему золотые часы. В этой камере вначале я чувствовал себя как в одиночке. Японцы между собой почти не разговаривали. Они целыми днями сидели на нарах с подобранными под себя ногами и качались с закрытыми глазами, словно маятники — не то молились, не то были в забытьи. Они очень страдали от отсутствия в питании риса и связи с близкими в Японии. Впечатление было такое, что они кроме русских слов: оправка, проверка, прогулка, обед и отбой — ничего не знают.

Нужно отдать должное, что библиотека в тюрьме была отменная. Видимо, эвакуировали в Иркутск конфискованные книги у врагов народа и сложили их в Александровской тюрьме без проверки. Я среди них встречал книги со штампами: библиотека ЦИК СССР, личная библиотека — Бухарина, Троцкого, Зиновьева, Каменева, Н. К. Крупской и др.

Там я прочел: Капитал К. Маркса, собрание сочинений В. И. Ленина, Плеханова, книги Бухарина и Троцкого. Много интересных и редких книг, изданных с 1920 по 1927 гг. Потом спохватились, и многие книги указанных авторов врагов народа изъяли из библиотеки.

Мне моя жена Алла Александровна Вайсберг ежемесячно переводила в тюрьму деньги. Мы с ней условились — если перевод не возвратят, то я существую, а если возвратят, то меня нет — значит, замучили, расстреляли или уехали куда-то подальше. Все годы я регулярно каждый месяц получал переводы по 250 р. Расходы на ларек составляли не более $1/3$ в м[еся]ц. В ларьке продавали нам махорку, спички, бумагу. Иногда по 300 гр. вонючего омуля и варенную картошку в мундирах. Денег на моем счету накопилось более 3000 р. Один раз в год нам разрешалось одно письмо написать и одно получить. Но это при условии, что за тобой не было нарушений режима.

Надежды на выживание оставалось мало. Начали одолевать цинга, дистрофия, сердечные боли, невосполнимая потеря крови от геморроя. На этом питании почти не содержалось в кишечнике отходов, оправалялся раз в неделю. А главное моральное угнетение и беспросветность. Это под-

тверждалось тем, что к нам продолжало поступать пополнение более свежих врагов народа — это из Ленинграда осужденные по делу Попкова и Кузнецова¹. Это еще и еще не раз подтверждало, что Сталин настойчиво и последовательно уничтожает все ленинское наследие, все умное, талантливое, благородное, одаренное и честное воспитанное советским народом.

Жена мне писала — если есть возможность, делись деньгами с обреченными. Через уполномоченно [го] III^{го} отдела я добился разрешения покупать через ларек сверх положенного мне для японцев махорку и по 80 кг. картошки, сваренной в мундирах. Благодаря этому милосердию у меня улучшились с японцами отношения. Они повеселели, стали играть в домино и в шахматы. Оказавшийся среди них доктор вылечил, с помощью тибетской медицины и массажей, мое желудочное заболевание.

Когда меня забирали из камеры с вещами, все они выстроились в шеренгу и по одному подходили ко мне со сложенными перед лицом ладонями рук и за все благодарили: «Спасибо Бабичев сан». А старый генерал, который был у Ленина, подошел обнял и поцеловал меня.

Наш суточный рацион питания составлял: 400 гр. хлеба, 6 гр. жиров, 9 гр. сахара, 2 гр. специй, 300 гр. овощей и круп, раз в 10 дней 17 гр. мяса в сыром виде. Но и этот минимум [м] полностью не доходил до нас потому, что обкрадывался обслужив и надзирателями. Поэтому не удивительно, что дистрофия и цинга косили людей. А если учесть, что нервная обстановка в камерах, подозрительность, стукачество, угроза в создании камерных дел за клевету на Сталина и его окружение, подсаживание рецидивистов, уголовников, которые терроризировали больных и ослабленных заключенных, то станет ясно, что шансы на выживание ничтожны, и уж если и выжили, нормальными людьми выходили отсюда далеко не все. Могу твердо сказать, что люди, попавшие в тюрьму после 40-летнего возраста большей частью остались здесь на веки.

За малейшие нарушения режима наказывали 7^и суточным карцером. Медицинское обслуживание в основном осуществлялось через кормушку в железной двери. Стонущего в камере накрывали подушкой, чтобы не мешал жить остальным. Все равно никто, ничем помочь страждущему не может. Карцер — это маленькая одиночная камера с разбитым окном. Посредине камеры намертво забетонированная скамейка, высокая и без спинки, на которой долго не усидишь, ибо ноги свисают. Днем обреченному наказанием оставляют ботинки на босую ногу и нижнее белье. А на ночь вносили деревянный щит, сбитый из трех нестроганных обполов² — два по бокам, а третий сверху. Как на него не ляжешь, все равно

¹ Маються на увазі заарештовані за Ленінградською справою 1949—1950 рр., жертвами якої стали керівники Ленінградських обласних, районних та міських організацій ВКП(б), а також державні діячі, які перебували в СРСР на керівних посадах різного рівня, але кар'єру починали в Ленінграді.

² Обатіл або обатілок — різновид пиломатеріалу, що отримують з крайньої зовнішньої частини колод, коли розпилюють її вздовж.

скатишься на пол. И если в этих условиях вздумаешь не подчиниться карцерному режиму, то к тебе применят усмирительную рубашку. Это мешок с длинными концами для ног и рук, с помощью его два надзирателя скручиваю [т] тело человека в спираль, медик следит за пульсом и как только начинает теряться, спираль отпускали.

И эта пытка повторялась до тех пор, пока человек окончательно не потеряет сознание. В этой камере сидел в свое время Ф. Дзержинский. Об этом напомнил мне оперуполномоченный, когда подписывал срок наказания два раза по семь суток.

На 14^ю году заключения я уже настолько [у]стал от этой жизни, что несколько раз пытался покончить с собой. Но мою жизнь НКВД оберегало. Однажды в камеру зашел со свитой толстый выхоленный в военной форме человек, на плечах большие погоны, а на брюках красные лампасы. Так я впервые в своей жизни увидел советского генерала в старорежимной форме. Это был начальник тюремного отдела НКВД СССР.

Г [генерал]: «Вопросы есть?».

Я: «Есть. Кто Вы и откуда?».

Г [генерал]: «Я из Москвы».

Я: «Я хочу кушать».

Г [генерал]: «А что, вас не кормят?».

Я: «А вы не видите, перед вами стоят живые трупы?».

Г [генерал]: «Успокойтесь».

Я: «Вы меня словами не успокаивайте, лучше бросьте кусок макухи. Вы собак лучше кормите, а людей доводите до истощения. Расстреливайте, но не морите голодом. Вот я сейчас брошусь на вас и буду грызть ваше жирное горло».

Г [генерал]: «Хорошо, разберемся, и быстро покинул камеру».

Василий Герасимович Цупко¹, старый большевик мне сказал: «Виталий, ты непримиримый бунтарь. Плохо тебе будет жить в наше время». В этот же день вызвали меня с вещами и по распоряжению генерала перевели меня в одиночную камеру. Во-первых, я сразу почувствовал свежий воздух, а во-вторых, баланду получал погуще, чем это было в общей камере.

Однажды я заметил, что в углу возле параши поселился маленький паучок. Значит теперь нас в камере стало двое. Я начал ловить мух и подкидывать его. Через месяц он подрос и превратился в большого паука. А когда делали очередной шмон, надзиратель увидел большого паука, сначала испугался, а затем раздавил его сапогом. Я ему с жалостью сказал: «Что же вы сделали? Ведь это же мое живое существо». И потом даже затосковал.

В уборной во время оправки я увидел кусок не провалившейся газеты в унитаз, обильно вымазанная калом, и рядом окурков, свернутый из газе-

¹ Цупко Василь Герасимович (1900–?) — українець, з селянської родини, член ВКП(б) з 1920 р., до арешту мешкав у Сімферопольському районі АР Криму, працював директором Сарабузької МТС. Був арештований 26.04.1937 р. як учасник антирадянської правотроцькістської організації, згодом засуджений до 12 років виправно-трудових таборів з конфіскацією майна, а після відбуття покарання засланий на поселення. Реабілітований 30.07.1955 р. [37].

ты в «козью ножку». Я тут же мигом все это подобрал, подошел к умывальнику, очистил, обмыл и приклеил на голую грудь под рубаху. А в камере, когда куски газеты просохли, прочел эти обрывки газеты и узнал, что в Китае произошла революция.

Обычно исчисление прохождения срока наказания заключенные считают по истечению каждого года. А когда в последнем году остается до звонка 100 дней, то тут уже счет идет на дни. И каждый прожитый день сбрасываешь от сотни — 99, 98, 97 и т[ак] д[алее]. Особенно напряженно тянутся последние 10 дней. Никто не знает, что будет дальше? Куда тебя еще сошлют?

Примерно дней за 70 до звонка меня вызвал все тот же опер Ласточкин и предупредил: «Мы сообщим в Москву о том, что у тебя заканчивается срок тюремного заключения по приговору суда, и в зависимости от того, что они нам предпишут, так мы и поступим с тобой, то ли на волю, то ли в ссылку или в другое место».

Здесь же я попросил его зачитать мне приговор суда, т[ак] к[ак] я до сих пор толком не знаю за какие же грехи меня засадили на 15 лет в тюрьму. Даже Ласточкин удивился, но все-таки через 3^и дня вызвал и зачитал мне приговор, из которого, только здесь через 15 лет заключения, я узнал, что я якобы был завербован в к[онтр]р[еволюционную] организацию заместителем начальника Долгинцевского политотдела. В целях вредительства срывал членские собрания и дал указание нач[альнику] ж[елезнодорожного] узла Верховцево Гальчинко-Брага¹ заразить три вагона клещем, предназначенных для погрузки зерном. Узнал также, что статью У[головного] К[одекса] 54-д прокурор Союза ССР Вышинский вычеркнул, и я, якобы, с приговором суда был ознакомлен, хотя его и в глаза не видел.

Ласточкин также сказал, что постановлением особого совещания НКВД СССР мне дважды снижался срок наказания на 3 и на 2 года за организацию в Норильлаге театра КВО, но оперуполномоченный III^{го} отдела Аскинас мне отказал, т[ак] к[ак] считал меня не разоблачившимся и активным врагом народа.

Ровно день в день, через 15 лет тюремного заключения меня забрали из камеры и повели в баню. Сняли тюремное полосатое обмундирование, взамен выдали хранившиеся все эти годы затхлые, покрытые плесенью мои лагерные пожитки. Разрешили на дорогу купить махорку, бумагу и спички, посадили в черный ворон. Пришел ко мне старший надзиратель Фролов, я попросил у него зеркальце и первый раз за все годы посмотрел на себя и не узнал свое лицо, оно мне показалось серо-землистого цвета.

¹ Так у тексті. В архівно-слідчій справі В. Бабічева є протокол допиту Гальченка Кіндрата Петровича 1885 року народження, виключеного з ВКП(б) 25.07.1937 р. за приховування соціального минулого (колишній куркуль), до арешту начальника ст. Верхівцеве [35]. У Національному банку репресованих є інформація про Гальченко-Брагу Кіндрата Петровича, якого було заарештовано 11 січня 1938 р. за участь у контрреволюційній організації. Розстріляний 12.01.1938 р. Реабілітований 06.04.1957 р. [11].

Фролов меня предупредил о том, что мне придется до Иркутска ехать вместе с человеком, который не выдержал всех испытаний и сошел с ума. Это оказался бывший редактор какой-то грузинской газеты. В дороге он вел себя прилично, часто заговаривался. Я его угощал махоркой. В Иркутской тюрьме меня посадили в камеру с уголовниками, а затем отправили этапом в тюрьму красноярского распределителя. А в Красноярске поместили в камеру, где находилось несколько сот человек. Это называлось камера-вокзал. Сюда свозят эков со всех концов необъятной родины моей, где как они говорили — пляшут и поют, и каждый ожидал своей дальнейшей участи. Отсюда НКВД распределяло по тюрьмам, лагерям, ссылкам, на лесоповал и даже на новые строительные объекты. Здесь мне пришлось встретиться: с настоящими шпионами, фашистами, германским ксензом и его секретарем, с сыном японского премьер-министра, военнопленными со всех концов Европы, бывших русских белогвардейцев, бандеровцев, власовцев и т [ак] д [алее]. В общем, как говорят поляки: «Общество не великэ но пэнтнэ: пан трубочист, пан говночист и я»¹.

Должен сказать, за все то, что я пережил и выжил, жизнью обязан бестрашной, больше чем декабристки, дорогой Алле Александровне Вайсберг. Она меня все годы воодушевляла и ждала. Она добилась с помощью Стифеева Т. Г., Дудинского И. И., Зыскина В., чтобы меня направили отбывать ссылку в Дудинку. Она из личных средств оплатила транспортные расходы самолетом в оба конца конвоиру и мне до Дудинки. Правда, конвоир меня не сопровождал, он только забрал деньги за стоимость билетов в оба конца, а меня предупредил, чтобы я по прибытии в Дудинку сообщил ему телеграммой.

В Красноярском НКВД я сказал, что по приговору суда у меня нет ссылки. Они мне ответили: «На читай. Это распоряжение, подписанное лично Сталиным и Молотовым, в котором сказано, что враги народа, отбывшие наказание по приговору суда, отправлялись на вечную ссылку под гласный надзор, и в случае самовольного выхода за черту населенного пункта, предписанного для отбывания ссылки — нарушитель подвергается 25^и годам каторжных работ без суда и следствия. Распишись о том, что ты ознакомлен». И я расписался за продолжение произвола.

Так начались новые испытания судьбы, и уже в ранге ссыльного. Можно много рассказать и об этом отрезке жизни, но это уже не тюрьма, хотя тоже унижения, бесправие человека второго сорта — раба. Можно написать целую книгу о том, как мы скрывали свою радость, когда узнали о смерти тирана Сталина. И как уже открыто торжествовали расстрелу сталинскому сатрапу Берии, как ликовали XX съезду партии и как безмерно благодарны Великому Никите Сергеевичу Хрущеву, спасшего и реабилитировавшего миллионы человеческих жизней.

г. Киев

Декабрь 1988 г.

[підпис]

¹ Так у тексті.

Бібліографічні посилання:

1. Акт перевірки діяльності колишнього секретаря парткому Бабічева В. 16.11. 1937 р. / Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. Ф. 6 (Р). Оп. 1. П-4714. Арк. 64–66.
2. Александрович Андрей Иванович. URL: [https://ru.openlist.wiki/Александрович_Андрей_Иванович_\(1906\)](https://ru.openlist.wiki/Александрович_Андрей_Иванович_(1906)) (дата звернення: 11.01.2020).
3. Александрович Андрей Иванович. URL: https://bessmertnybarak.ru/Aleksandrovich_Andrey_Ivanovich/ (дата звернення: 11.01.2020).
4. Архівно-кримінальна справа Бабічева Віталія Миколайовича. / Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. П-4714. 125 арк.
5. Бабичев Виталий Николаевич (р. 1912) железнодорожник-строитель. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author> (дата звернення: 11.01.2020).
6. Бабичев В. Н. Моим детям и внукам. Дело № 17900. Хранить вечно. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/Public/80/19891128.htm> (дата звернення: 11.01.2020).
7. Васнецов Виктор Михайлович. URL: [https://ru.openlist.wiki/Васнецов_Виктор_Михайлович_\(1918\)](https://ru.openlist.wiki/Васнецов_Виктор_Михайлович_(1918)) (дата звернення: 11.01.2020).
8. Бухтиярова Екатерина. URL: https://ru.openlist.wiki/Бухтиярова_Екатерина (дата звернення: 12.01.2020).
9. Бухтиярова Екатерина. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).
10. Воспоминания Бабичева В. Н., парторга ЦК ВКП(б) станции Верхне-цево /в 1930-е годы/ о годах репрессии. / Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-125. Оп. 7. Спр. 69. 37 арк.
11. Гальченко-Брага Кіндрат Петрович. URL: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=96204> (дата звернення: 24.01.2020).
12. Дзюбенко Н. С. Норильск стоит на костях человеческих : Письмо бывшего з/к Виталия Бабичева // О времени, о Норильске, о себе... : Воспоминания. Кн. 4 / ред.-сост. Г. И. Касабова. — Москва: ПолиМЕдиа, 2003. С. 60–71. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&n> (дата звернення: 11.01.2020).
13. Кайдан-Дешкин Сергей Федорович. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=144> (дата звернення: 11.01.2020).
14. Кайдан-Дешкин Сергей Федорович. URL: [https://ru.openlist.wiki/Кайдан-Дешкин_Сергей_Федорович_\(1901\)](https://ru.openlist.wiki/Кайдан-Дешкин_Сергей_Федорович_(1901)) (дата звернення: 11.01.2020).
15. Козырев Николай Александрович. URL: [https://ru.openlist.wiki/Козырев_Николай_Александрович_\(1908\)](https://ru.openlist.wiki/Козырев_Николай_Александрович_(1908)) (дата звернення: 11.01.2020).
16. Косарева Елена Александровна. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).
17. Косарева Елена Александровна. URL: https://ru.openlist.wiki/Косарева_Елена (дата звернення: 12.01.2020).
18. Крымов Афанасий Гаврилович. URL: [https://ru.openlist.wiki/Крымов_Афанасий_Гаврилович_\(1905\)](https://ru.openlist.wiki/Крымов_Афанасий_Гаврилович_(1905)) (дата звернення: 12.01.2020).
19. Крымов Афанасий Гаврилович. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).

20. Левшов Павел. URL: https://ru.openlist.wiki/Левшов_Павел (дата звернення: 12.01.2020).
21. Левшов Павел. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).
22. Лобода Дмитрий Маркович. URL: https://ru.openlist.wiki/Лобода_Дмитрий (дата звернення: 12.01.2020).
23. Лобода Дмитрий Маркович. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).
24. Матиенко Федор Львович. URL: https://ru.openlist.wiki/Матиенко_Федор (дата звернення: 12.01.2020).
25. Матиенко Федор Львович. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).
26. Нанейшвили Мария Викторовна. URL: https://ru.openlist.wiki/Нанейшвили_Мария_Викторовна (дата звернення: 12.01.2020).
27. Нанейшвили Мария Викторовна. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).
28. Петухов Василий Ионович. URL: [https://ru.openlist.wiki/Петухов_Василий_Ионович_\(1899\)](https://ru.openlist.wiki/Петухов_Василий_Ионович_(1899)) (дата звернення: 11.01.2020).
29. Петухов Василий Ионович. URL: <http://lists.memo.ru/d26/f244.htm> (дата звернення: 11.01.2020).
30. Петухов Василий Ионович. URL: http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/People/_Docs/GUVD/Petuhov.htm (дата звернення: 11.01.2020).
31. Подмазенко Агнеса Павловна. URL: [https://ru.openlist.wiki/Подмазенко_Агнеса_Павловна_\(1917\)](https://ru.openlist.wiki/Подмазенко_Агнеса_Павловна_(1917)) (дата звернення: 12.01.2020).
32. Подмазенко Агнеса Павловна. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/index1.htm> (дата звернення: 12.01.2020).
33. Протоколи засідань бюро обкому КП(б)У / Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-19. Оп. 2. Спр. 683.
34. Протоколи засідань бюро обкому КП(б)У. / Там само. Оп. 3. Спр. 33.
35. Протокол допиту Гальченка К.П. від 14.10. 1937 р. Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. П-4714. Арк. 47–56.
36. Урванцев Николай Николаевич. URL: [https://ru.openlist.wiki/Урванцев_Николай_Николаевич_\(1893\)](https://ru.openlist.wiki/Урванцев_Николай_Николаевич_(1893)) (дата звернення: 11.01.2020).
37. Цупко Василий Герасимович. URL: [https://ua.openlist.wiki/Цупко_Василий_Герасимович_\(1900\)](https://ua.openlist.wiki/Цупко_Василий_Герасимович_(1900)) (дата звернення: 16.12.2019).

УДК 930.253: [929Писаржевский:544

ГАННА ШВИДЬКО

**доктор історичних наук, професор,
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»**

НОВІ ДАНІ ДО БІОГРАФІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ В ГІРНИЧОМУ ІНСТИТУТІ АКАДЕМІКА Л. В. ПИСАРЖЕВСЬКОГО

Анотація. У статті на основі документів особового фонду академіка Л. В. Писаржевського висвітлені деякі маловідомі факти біографії та діяльності вченого в Гірничому інституті в першій третині ХХ ст.

Ключові слова: Л. В. Писаржевський, науково-педагогічна діяльність, біографічні дані, вірогідність джерел.

Здавалося б, що про життя та діяльність академіка Л. В. Писаржевського відомо, бодай в основному, все і всім. Його ім'я носить заснований ним академічний інститут фізичної хімії, воно є в енциклопедіях. Його пам'ять увічнено, зокрема, в місті Дніпро у назвах вулиці, парку, барельєфі на одному з корпусів Національного університету імені Олеся Гончара. Йому присвячена численна література, зі змісту якої він постає як великий вчений і організатор науки, засновник і керівник наукової школи електронної хімії, як великий педагог. Кілька вищих навчальних закладів міста Дніпра вважають за честь мати в своїй історії вченого і педагога Л. В. Писаржевського, який розпочинав свою роботу в Катеринославі у 1913 р. завідувачем кафедри загальної та фізичної хімії Гірничого інституту.

В Державному архіві Дніпропетровської області випадково (бо особові справи вчених, викладачів і студентів були втрачені у зв'язку з німецько-радянською війною 1941–1945 рр.) збереглися матеріали особового фонду Л. В. Писаржевського. Повний опис цих матеріалів був здійснений працівниками архіву О. Є. Сергєєвою й Т. А. Чирковою і виданий Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР [3].

Важливо зазначити, що відповідальним редактором «Опису» був учень Л. В. Писаржевського Л. В. Ройтер. Звернемо тут увагу на початкову дату включених до «Опису» матеріалів. Документальні матеріали цього особо-

вого фонду вченого характеризуються видовою розмаїтістю — від різних дипломів і посвідчень до вітальних листів і спогадів його дружини і співробітниці М. А. Розенберг. Це машинописи або написані від руки документи та наративи.

Серед останніх досліджень про академіка А. В. Писаржевського для нас важливою у цьому зв'язку є опублікована у фаховому виданні стаття очільниці відділу інформації та використання документів Державного архіву Дніпропетровської області Н. Л. Юзбашевої «Документи особового фонду А. В. Писаржевського як джерело для вивчення життя і діяльності видатного вченого-хіміка» [6]. У ній не тільки здійснено професійний огляд вказаного фонду вченого, але й досліджено ряд фактів з його життя і творчості, які з різних причин досі залишаються поза увагою дослідників або взагалі невірні витлумачені та є помилковими. Зауважимо, що Н. Л. Юзбашева в статті з'ясувала і обставини збереження частини особового фонду А. В. Писаржевського, і його шлях до обласного архіву.

У даній статті розглядається лише кілька фактів із життя А. В. Писаржевського, які дозволяють доповнити або уточнити його офіційно утверджену в різних виданнях біографію, а також висвітлюють обставини звільнення вченого з посади ректора гірничого інституту та його роботу в приватному Політехнічному інституті, який влітку 1921 р. ввійшов до складу гірничого інституту.

Звертає на себе увагу перш за все те, що в працях про видатного вченого-хіміка майже відсутня інформація про ранній період його біографії, а та, що є, ґрунтується на машинописних спогадах його учениці, співробітниці і другої дружини М. А. Розенберг, написаних у 1938 р., і пізніше «закріплена» у опублікованих нею працях. Так, вона розпочинає свою розповідь про вченого з повідомлення, що А. В. Писаржевський народився в Кишиневі у 1874 р., що у 8-річному віці він залишився без батька, а його мати з 4-ма дітьми переїхала до Одеси, де майбутній вчений закінчив гімназію й поступив на медичний факультет Новоросійського університету [5].

Від спогадів і публікацій М. А. Розенберг до сьогодні у різних працях про академіка вказується 1874 рік як дата його народження. Документи особової справи А. В. Писаржевського заперечують (а не просто піддають сумніву) цю дату.

Н. Л. Юзбашева, використала інші джерела інформації, ніж у даній нашій статті, стосовно дати народження А. В. Писаржевського, які незаперечно свідчать, що справжньою датою є 1871 р. Це записи метричної книги за місцем його народження, а також реальні роки його навчання в гімназії згідно зі Статутом гімназії 1871 р., який передбачав прийняття дітей до гімназії по досягненні ними 10-річного віку.

Нарешті, в документі «високої вірогідності» — актовому запису про смерть вченого — названо 1871 рік народження покійного, а не «літературні фальсифікації» [6, с. 160—161].

До найбільш вірогідних джерел відносяться діловодні документи про особу, зокрема анкетні дані, котрі вона заповнює власною рукою, принаймні, про дату народження. У 1922 р., заповнюючи анкету для заведення особової справи в канцелярії Катеринославського гірничого інституту після остаточного встановлення у місті радянської влади, Л. В. Писаржевський у графі «Рік народження» написав: «1871 р.» (без зазначення місяця і дня) [1, арк.1].

У цій же особовій справі знаходиться також «Формулярний список про службу професора вищого окладу по кафедрі загальної хімії, колишнього екстраординарного професора по кафедрі неорганічної хімії Київського політехнічного інституту, доктора хімії, статського радника Льва Володимировича Писаржевського», складений при обранні його на посаду в КПІ на початку 1913 р. У «Формулярному списку» вказана повна дата його народження — «1 лютого 1871 р.» (за ст. ст.). «Формулярний список» представлений не повністю у вигляді рукопису і машинопису. У цьому «Формулярі» містяться і відомості про сім'ю вченого. Так, його дружина Ольга Вікторівна «православного вероисповедания и находится при нем». На час виникнення документа Л. В. Писаржевський мав трьох дітей — «дочерей Татьяну, родившуюся 20 апреля 1903 г., Элеонору, родившуюся 20 ноября 1908 г., и сына Виктора, родившегося 11 сентября 1912 года» [1, арк. 16].

Для встановлення точної дати народження видатного вченого важливою є також його «Особова справа, заведена канцелярією приватного Політехнічного інституту м. Катеринослава (він же: єврейський, науковий) 1 листопада 1916 р. Оригінальна назва (заголовок архівної справи) наступна: «Формулярний список о службе профессора Еврейского научного института статского советника Льва Владимировича Писаржевского. Составлено мая 28 дня 1918 г.» Це другий примірник машинопису, на якому олівцем зроблена помітка: «Не отослано из-за перемены власти».

В першій графі документа зазначено: «Статский советник Лев Владимирович Писаржевский, профессор общей химии. Родился 1 февраля 1871 года, вероисповедания православного, имеет орден Св. Станислава 2-й степени. штатского содержания получает 4500 руб. в год» [2, арк. 5—10 зв.].

У цій же справі міститься аналогічна копія названого документа, але вона датована так: «в декабре 1918 г.». На ньому є приписка: «По постановлению Совета Института от 9 сентября 1918 г. оставлен по утверждению Министра Народного Просвещения профессором по кафедре общей химии в Еврейском научном институте».

Отже, як і Н. А. Юзбашева, вважаємо незаперечним фактом, що датою народження Л. В. Писаржевського є 1 лютого 1871 р., а існуюча до сьогодні дата (1874 р.) очевидно була введена до наукового обігу проф. М. А. Розенберг, другою дружиною Л. В. Писаржевського, у 1938 р. (незабаром після смерті вченого); обсяг спогадів — 21 аркуш машинопису). Але дата народження Писаржевського в цих спогадах (в машинопису) взагалі не зазначена. Важливо зауважити, що в документах ніде не зустрічається 1874 рік як рік народження Л. В. Писаржевського. Наша версія появи в посмертних публікаціях про вченого — це значна різниця з роком народження (1888) його другої дружини. Між іншим, вона і дату закінчення Писаржевським Новоросійського (Одеського) університету називає — «1896 р.», тоді як у «Формулярі про службу у відповідній графі чітко записано: «Окончил полный курс наук физико-математического факультета Новороссийского Университета с дипломом первой степени от 8 сентября 1895 г. за № 9405» [2, арк. 5 зв.]. Ця ж дата закінчення університету значиться в недатованому машинопису «Curriculum vitae», написаному для «Справи» в Гірничому інституті, вірогідно, у 1922 р. Життєпис (або автобіографія) складений від третьої особи («он», «им», «его»), його автором міг бути особисто Писаржевський, і тоді цей граматичний прийом можна пояснити необхідністю відповіді на пункти, які значилися в «Анкетах», ті що з'явилися в особових справах службовців у радянській час замість колишнього «Формулярного списку». Його міг за дорученням власника скласти хтось із учнів Писаржевського. Але правдивість «Життєпису» (це ніби аналог пізнішого бланку «Автобіографії» в діловодній документації партійних і радянських установ) засвідчує особистий підпис Писаржевського.

Вказана дата написання «Curriculum vitae» визначається нами не тільки аналогічними «Життєписами» в особових справах професорів гірничого інституту того часу, але й змістом у частині повідомлення про наукову та навчальну роботу вченого. Так, у 1922 р. видані були книжки: «Первое знакомства с химией», «Основы неорганической химии», а також книги, які «будут печататься в 1922 г. в новом, значительно дополненном виде» в Держвидавництві.

Після з'ясування основного питання нашої статті — про рік народження Л. В. Писаржевського — звернемо увагу на деякі інші факти, мимо яких пройшли його біографи, що, очевидно, обумовлено часом, коли досліджувалася його науково-педагогічна діяльність, а деякі факти могли «скомпрометувати» ідеальну біографію радянського академіка. Хоч декому з його сучасників та дослідників радянського часу вони були відомі, але не потрапили на сторінки наукової і науково-популярної літератури. Наприклад, учень Л. В. Писаржевського і також академік АН УРСР О. І. Бродський у 1955 р. у листі до професора М. А. Розенберг писав про дослідника,

співробітника кафедри історії техніки Київського політехнічного інституту М. Т. Главацького, який «розкопав» багато фотографій і документів про Писаржевського: «Я с большим удовольствием читал некоторые материалы, которые мне принес Главацкий, и думал о том, что когда писали о Льве Владимировиче, мы писали не все и не так... Вы узнали бы из нее [папки — Авт.] кое-что даже Вам, возможно, неизвестное — некоторые детали из жизни Л. В. ... Главацкий подготовил статью для «Украинского химического журнала». Редакторы нашли, что в ней мало нового и слишком много биографии. Теперь я занялся ее некоторым сокращением, после чего, надеюсь, она увидит свет. Часть (и с нашей точки зрения, всем интересную часть, биографическую), пришлось выпустить и ей нужно будет найти место в других статьях» [4, арк. 1–2].

Нам не вдалося поки що знайти можливу публікацію згаданих матеріалів, зібраних Главацьким або опублікованих О. І. Бродським. Між іншим, в опису особового фонду академіка О. І. Бродського Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України не значиться відповідь проф. М. А. Розенберг на цей лист Бродського. Підозрюємо, що її могло й не бути, бо з 1 вересня 1952 р. Розенберг пішла на пенсію й припинила наукову діяльність.

В даній статті не можемо за відсутністю необхідних історичних джерел внести ясність про те, що академік О. І. Бродський назвав «не все і не так» у біографії Л. В. Писаржевського, а лише наводимо деякі фрагменти її, свідчення про які знайдені в документах «Особові справи вченого». Так, 12 лютого 1913 р. датовано «Оголошення» за підписом ректора М. Й. Лебедева про вступну лекцію Л. В. Писаржевського: «Сообщаю, что в пятницу 15 февраля в 11 час. утра в аудитории химического корпуса состоится вступительная лекция профессора Л. В. Писаржевского на тему «Важнейший этап в развитии наших представлений о материи». До текста оголошення (повідомлення) додано список (сьогодні це називається «явочний лист» членів вченої ради) 33 осіб, присутність яких на лекції була обов'язковою. Напроти прізвищ стоять підписи (автографи) запрошених, крім двох осіб (відсутні були викладач рахівництва М. П. Тер-Давидов та професор електромеханіки М. М. Федоров). Взяли участь у обговоренні лекції Л. В. Писаржевського, щойно прийнятого на роботу в КІ, такі співробітники: В. Я. Бурдаков, Я. І. Грдина, В. О. Гуськов, С. А. Заборовський, М. О. Иванов, К. І. Котелов, П. М. Леонтовський, М. М. Протодяконов, П. Г. Рубін, О. М. Терпигорев, В. С. Макаров, Я. М. Должанский, В. Є. Загулін, В. М. Маковський, Г. І. Панафутін, Д. А. Страховський, Г. М. Степаненко, Й. І. Танатар, Л. М. Фортунато, П. О. Хоминський, М. Д. Аверкієв, Г. Ф. Буров, А. П. Виноградов, С. С. Гембицький, Г. Є. Євреїнов, А. М. Занько, О. С. Іловайський, П. П. Поцєпухов, С. М. Чуманов, А. Е. Штебер, О. М. Шергін [1, арк. 35].

Як свідчить наведений список, на лекцію були запрошені не тільки члени Вченої ради, але й доценти, викладачі та асистенти, які працювали в галузях вивчення хімії, фізики, металургії, механіки.

Займаючись вирішенням важливих наукових проблем, Л. В. Писаржевський в КП досить швидко набув авторитет серед викладачів і студентів. Одним із показників цього є процедура обрання членів Правління інституту весною 1918 р. В аналізованих документах особової справи Л. В. Писаржевського збереглася копія подання КП до Навчального відділу Міністерства торгівлі та промисловості від 19 березня 1918 р.: «В заседании собрания горного факультета 13 сего марта соответственно важности разрешаемых в настоящее время в Правлении Института вопросов постановлено изменить состав Правления введением в него деканов Института и избранных факультетом из его состава трех членов правления и одного кандидата. В том же заседании было произведено и выборы членов Правления и кандидата, причем большинством голосов избранными оказались профессор Л. В. Писаржевский, и. об. проф. А. А. Иванов, и. об. доцента А. Д. Шевяков, кандидат в члены Правления — С. С. Гембицкий. В заседании Совета горного института 13 марта принято указанное выше постановление горного факультета, причем избранными в члены Правления и кандидатом в члены Правления [были] те же лица.

На основании вышеизложенного обращаюсь в Учебный отдел с просьбой об утверждении указанных лиц, согласно п. 57 Временных правил об управлении Екатеринославским горным институтом на три года согласно избранию, с назначением им вознаграждения из специальных средств по 300 рублей в год каждому.

И. о. ректора Института [в копії підпис відсутній]

Секретарь совета [підпис]» [2, арк. 93].

В офіційних біографіях вченого згадується факт його громадянської позиції на знак протесту проти звільнення кількох деканів Київського політичного інституту, а також його громадська робота в радянський період життя. Між тим, в «Анкеті» початку 20-х років, коли ще не було небезпеки переслідування членів різних партій, окрім правлячої, на 8 пункт («Имеет ли революционный стаж, какой и в чем именно выражается») вчений відповів: «В 1905/6 году был членом Союза (Одесса). В 1911 г. демонстративно вышел в отставку в Киеве в виде протеста против увольнения 3-х деканов. В 1917 г. (весенний семестр) — 1918 состоял в партии эсеров и был председателем Городского совета партии и членом фракции Городской Думы, в середине 1918 г. вышел из фракции партии» [1, арк. 1].

У «Формулярі» про службу Л. В. Писаржевського як професора Єврейського Наукового інституту, крім вже зазначеного раніше, знаходимо ві-

домості про його нагороди дорадянського часу. Так, у квітні 1914 р., він був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня. Коли розпочалася Перша світова війна, вчений був відряджений за наказом Міністра торгівлі і промисловості до Москви і Петрограду «для ознайомлення с постановкой дела по изысканию способов приготовления йода и других медикаментов, необходимых для раненных воинов, с возмещением расходов по командировке из специальных средств Института». За цю роботу 16 листопада 1916 р. «За труды, понесенные при условиях военного времени» він був нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня [2, арк. 5—5 зв.].

В «Особовій справі» Л. В. Писаржевського є повідомлення про спробу організувати виготовлення йоду на базі гірничого інституту [1, арк. 104—105].

«Ректору Екатеринославского горного института. 8 марта сего года начаты были ходатайства по реставрации и восстановлению работ б [бывшей] Екатеринославской иодной станции, разрушенной во время Гражданской войны. Постановлениями 13.11.22 Совета НТО в г. Харькове и У. С. Н. Х. от 26/7-22 г. было признано необходимым возобновить работу станции и предложено инициаторам предоставить планы, чертежи и сметы на оборудование и производство иодной станции. Означенное все было исполнено. Губернским экономическим совещанием были отпущены средства для обследования и выяснения дела в г. Одессе, где также ныне все работы закончены. УСНХ от 22/VI-22 утвердил все представленное и предложил инициаторам составить Правление по Государственному производству йода и явиться в г. Харьков для получения назначенной ссуды и заключения необходимого условия.

Выбор места для оборудования завода представлено на усмотрение инициаторов дела. В апреле сего года по сему вопросу было сделано сообщение Ректору Института Н. О. Лебедеву на тот случай — не встретится ли препятствий, если производство надо устроить при Институте. При этом было указано, что наиболее подходящим является недостроенное левое крыло нового здания Института, где предполагалась физическая лаборатория. Хотя здание это находится в очень сильной стадии разрушения, но для устройства иодного производства может быть приспособлено и отремонтировано. Ректор Института высказал свое принципиальное согласие на это, указав на то, что, когда дело получит более реальное осуществление, войти по этому [вопросу] с соответствующим ходатайством.

Ввиду того в настоящее время закончено и в близком будущем приступлено будет к его осуществлению, — по изложенному входим с предложением устроить государственное производство иода при Горном Институте, причем сообщаем, что от Иститута не требуется никаких денежных сумм

или другого материального обеспечения. Иодная станция как капитальное сооружение, устроенное при Горном Институте, при нем не останется, помимо своего научно-технического характера по производству иода и его производных. Она будет служить учебно-воспитательным учреждением химического производства. По окончании оборудования и начала работы ее ввиду того, что работы ее в значительной мере основаны на ее выгоды, она может служить затем доходной статьей как важное государственное производство.

В настоящее время желаем получить от Института согласие на устройство станции в указанном здании на указанных основаниях. Будет занят один первый этаж и подвалы под ними. Каких-либо условий, неприемлемых для окружающих, не будет совершенно, так как на станцию будет доставляться только зола из Одессы, здесь же обычная лаборатория выработки в большом масштабе.

В случае приемлемости настоящего предложения выработка дальнейших условий будет произведена по возвращении из Харькова и получения денежной ссуды.

Работы, которые будут производиться в указанном, кроме здания:

1. Ремонт здания.
2. Доставка машин и аппаратов иодной станции.
3. Площади двора для станции [не] требуется за исключением необходимого для подъезда со стороны проспекта.

Писаржевский

Аверкиев

Дослідження документів, зібраних у особовій справі Л. В. Писаржевського, дозволяє висвітлити ще одну цікаву сторінку його діяльності в Гірничому інституті. Йдеться, зокрема, про причину його дострокового звільнення з посади ректора наприкінці 1926 р. У «Справі» є витяг з протоколу засідання Правління інституту від 7 грудня 1926 р. Доцільно тут навести її повністю: «Слухали: Заява ректора проф. Писаржевського. Проф. А. П. Виноградов доводить до Правління заяву заслуженого проф. України Л. В. Писаржевського в додаток до його заяви про відмову від обов'язків ректора інституту з огляду на те, що його хвороба не дозволяє йому виконувати обов'язки ректора до кінця травня місяця 1927 р. Ухвалили: Листа прийняти до відому. Висловити жаль проф. Л. В. Писаржевському з приводу відмови. До призначення ректора Наркомосвітою доручити виконання обов'язків ректора проректорові проф. Виноградову» [1, арк. 175].

До протоколу додано «Заяву» ректора з поясненням його прохання: «В Правление Горного Института им. тов. Артема-Сергеева. Я чрезвычайно тронут тем, что как Правление в целом, так и студорганizations настой-

чиво желают иметь меня на посту Ректора. К сожалению, я совершенно дальше не в состоянии нести обязанности Ректора.

Дело совсем не в отсутствии проректора админчасти. Дело в том, что работа Ректора, как лица, руководящего всей жизнью Института, держит в постоянном сильном напряжении нервы.

За эти два года ректорства очень ухудшилось общее состояние моего здоровья, а моя нервная система пришла в такое состояние, что, оставаясь в должности Ректора, я рискую через несколько недель попасть в санаторий для нервнобольных. И институт тогда лишится меня не только как Ректора, но и как профессора и руководителя научно-исследовательской кафедры. Вот почему я не могу остаться в должности Ректора даже до конца мая, и подал заявление об освобождении меня от обязанностей Ректора с 1 декабря сего 1926 года.

Очень благодарю Правление за его желание оставить меня на посту Ректора. Но остаться я решительно не могу.

3 декабря 1926 г.

А. Писаржевский».

Отже, даний документ засвідчує не тільки причину зміни ректора ДГІ у 1926 р., але й причину звільнення А. В. Писаржевського від керівництва інститутом. Між іншим, деякі матеріали цього ж фонду підтверджують, що стан здоров'я вченого вимагав лікування.

Бібліографічні посилання:

1. Особова справа А. В. Писаржевського, професора Дніпропетровського (кол. Катеринославського) гірничого інституту. 31 березня — 13 грудня 1931 // Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-680. Оп. 1. Спр. 6. 227 арк.
2. Особова справа А. В. Писаржевського, заведена приватним політехнічним інститутом м. Катеринослава. 1 листопада 1916 — 7 липня 1919 р. // Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-680. Оп. 1. Спр. 8. 43 арк 43.
3. Писаржевський Лев Володимирович. Опис документальних матеріалів особистого фонду. 1871—1967 / Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР; Дніпропетровський обласний державний архів / Уклад.: О. Є. Сергєєва, Т. А. Чиркова / Відп. редактор академік В. А. Ройтер. Київ: Наукова думка, 1970. 75 с.
4. Лист академіка О. І. Бродського М. А. Розенберг. 19 березня 1955 р. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-4554. Оп. 1 Спр. 45. Арк. 1—2.
5. Розенберг М. А. Лев Владимирович Писаржевский // Успехи химии. М., 1947. Т. XVII. Вип. 4. С. 501—505.
6. Юзбашева Н. А. Документи особової справи А. В. Писаржевського як джерело для вивчення життя і діяльності видатного вченого-хіміка // Архіви України. 2019. № 4. С. 158—167.

УДК 304: 908: 94 (477.63).1941-1943

НАТАЛІЯ БУЛАНОВА

*кандидат історичних наук,**директор,**Комунальний заклад**«Музей історії міста Кам'янське**Кам'янської міської ради***ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ КАМ'ЯНСЬКОГО
ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РОКІВ**

Анотація. На основі документальних та наративних джерел проаналізовано склад населення Кам'янського, що залишилось під нацистською окупацією, висвітлено особливості «нового порядку» та його вплив на психологічний стан містян. В контексті повсякденної історії досліджено умови праці, матеріальний рівень життя та стратегії виживання простої людини. Висвітлено особливості формування закладів освіти у Кам'янському за нацистської влади, охарактеризовано основні аспекти відродження національно-культурного життя та створення органів самодопомоги населення.

Ключові слова: повсякденне життя, Кам'янське, нацистська окупація, пересічна людина, трудова повинність, рівень життя, освіта, заклади культури, самодопомога.

Повсякденне життя населення на окупованих нацистами територіях України під час Другої світової війни належить до незаповнених достатньою мірою лакув, що виникли у вітчизняній історичній науці упродовж радянської доби. Лише з початком перебудовчих процесів оптика дослідницького погляду стала змішуватися від суто військових до соціальних проблем, зосереджуючись на висвітленні людського виміру війни. З набуттям Україною незалежності закінчилися різноманітні обмеження у тематиці досліджень чи використанні джерельної бази, в контексті методологічного та світоглядного плюралізму з'явилася можливість висвітлення «незручних» раніше тем чи закритих сюжетів.

Поступово, як відзначав С. Кульчицький, у сучасній українській історіографії «виник інтерес до минулого, відбитого в очах звичайної людини, до життя цієї людини в найменших подробицях: в яких умовах вона жила, з ким спілкувалася, яким уявляла собі оточуючий світ, чим харчувалася, про що думала, як працювала. Такий план досліджень не заперечував явищ і проблем Великої історії, але давав можливість подивитися на них очима конкретної людини. Історія повсякденності стала одним із зрізів минулого» й сьогодні перебуває в епіцентрі наукових досліджень [41, с. 10].

Останнім часом у контексті повсякденності розглядається й період нацистської окупації 1941–1943 рр. Так, О. Удод [51], Т. Заболотна [9] висвітлили умови праці та матеріально-побутове забезпечення мешканців Києва, особливості вирішення їхніх повсякденних потреб. Інша дослідниця — Л. Рожкова [47] на основі опублікованих спогадів та усних свідчень розкрила стратегії виживання цивільного населення під тиском «нового порядку» в окупованих упродовж 1941–1943 рр. нацистами Сумах. У ґрунтовному дослідженні І. Петренка [46] на основі документів Державного архіву Кіровоградської області висвітлено складний, драматичний, досі недостатньо вивчений період нацистської окупації Кіровоградщини (1941–1944 рр.) у багатьох її вимірах. Окремі сюжети про повсякдення простої людини в окупованому нацистами Кривому Розі подані в колективному науково-популярному виданні «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.» [40], що вийшло друком у 2015 р.

Аналіз історіографії останніх років свідчить, що в контексті вивчення повсякденності українського населення часів нацистської окупації науковці зверталися до аналізу різноманітних сфер людського буття, досліджуючи різні території України. Разом із тим проблема повсякденного життя мешканців промислового Дніпродзержинська з наявним значним людським потенціалом, що змушений був пристосовуватися до «нового порядку», не стала предметом спеціального дослідження, що обумовило необхідність заповнення цієї лакуни.

Напередодні окупації, згідно з військово-економічною довідкою по Дніпродзержинську, станом на 1 січня 1941 р. у місті мешкало 147 239 осіб [8, арк.1, 1 зв.]. Серед них найбільше було українців — 83,8 %, росіяни складали 11,7 %, євреї — 2,13 %, молдавани — 0,16 %, німці — 0,67 %, поляки — 0,24 %, всі інші — 1,3 % [8, арк. 2, 2 зв.]. У довоєнний час місто сформувалося як значний промисловий центр Придніпров'я з підприємствами чорної металургії та хімічної промисловості, машинобудування та виробництва будівельних матеріалів. У місті діяли пошта, телеграф (центральний при конторі зв'язку та два заводських), дві телефонні станції (центральна при конторі зв'язку та підстанція при Романківському відділенні зв'язку), радіовузол. Крім станції Баглій, роз'їздів Романкове та Карнаухівка існували ще й водні шляхи: діяли пристань, пароми для переправи до Курилівки та на Кривець, а також автотранспортне та трамвайне сполучення [8, арк. 2 зв.]. Лише центральна частина міста мала водогін, каналізацію, освітлення, радіо тощо. Інші райони, особливо Романкове й Тритузне, включені до меж міста у 1938 р., благоустрою не мали. Для культурного дозвілля та відпочинку мешканців міста діяли три кінотеатри, театр російської драми, заводські клуби, сквери та парк.

Німці увійшли до Дніпродзержинська 22 серпня 1941 р. [53, арк. 1], й того ж дня були проведені перші акції терору. За вбивство німецького

офіцера розстріляно 350 осіб, 500 відправлено до концтабору [1]. Після того військовою адміністрацією видано постанову з попередженням, що за вбивство одного солдата розстрілюватиметься сто осіб, офіцера — двісті [2].

До 15 листопада 1941 р. місто знаходилося у прифронтовій зоні, що управлялась військовою адміністрацією, потім було включене до Генерального округу «Дніпропетровськ», заснованого 20 серпня 1941 р., рейхскомісаріату «Україна» із цивільним управлінням.

У перші дні окупації за участю похідних груп ОУН сформовано міську управу, очолювану упродовж всього періоду Олексієм Самійленком. До її функцій належали організація й керівництво діючими підприємствами, контроль за роботою житлово-комунального господарства й транспорту, торговельних, медичних, освітніх закладів тощо. Фактично, упродовж всього окупаційного періоду цей орган міського самоврядування повністю перебував під контролем німецької окупаційної адміністрації.

Повсякденне життя пересічних мешканців Дніпродзержинська кардинально змінилося через репресивні та обмежувальні заходи окупаційної влади (комендантська година, облік та реєстрація населення, запровадження документів, що засвідчують особу, обмеження пересування містом тощо). До 21 вересня 1941 р. необхідно було здати будь-яку зброю, що зберігалася у населення, та повідомляти про склади зброї, залишені при відступі Червоною армією: «Особи, які до 21 вересня 1941 р. будуть ще мати зброю, будуть розглядатися як диверсанти і будуть розстріляні. Села й хутори, в яких будуть знайдені великі склади зброї, будуть спалені, оскільки широкі круги населення або ж брали участь в схованні зброї, або ж знали про це» [12]. Покарання чекали на громадян за спізнання на роботу, ухилення від трудової повинності, користування незареєстрованими радіоприймачами та велосипедами тощо.

Крім суто репресивних та організаційних заходів, окупаційний режим здійснив візуалізацію свого існування. З німецькою оперативністю та пунктуальністю були знищені пам'ятники радянським вождям. На німецький лад були перейменовані вулиці, що носили за радянської влади пропагандистську назву. Так, у Кам'янському, колишньому Дніпродзержинську, якому було повернуто історичну назву, своєрідна топонімічна реформа виглядала таким чином: колишні «проспект Пеліна — вулиця Німецька, Спортивна — вул. Германія, Заваріхіна (ліва сторона) — вул. Вікінгів, Сировця — вул. Генерала Штейнера, Заваріхіна (права сторона) — вул. Паркова, Губи — алея Ганса Бергера, вул. 1-а Запорозька — вул. Станційна, вул. Комунарна — вул. Спортивна» [14, с. 1]. Всі публічні місця прикрашалися портретами фюрера та нацистською символікою, вивіски на крамницях, лікарнях, перукарнях тощо були переписані з російської мови на українську та німецьку. Проводилася сегрегація місцевого насе-

лення відповідно до расової доктрини нацистів. З'явилися заклади, вхід до яких був заборонений всім городянам, окрім фольксдойче.

У контексті трансформації влади та впровадження «нового порядку» вже в перші дні окупації стався кардинальний злам у свідомості мешканців: «...встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрата близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор чи насильства окупантів — усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя. На відміну від мирного часу, загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп у ході війни набувають системного характеру, стають головною ознакою повсякденного існування» [44, с. 16].

Важкий психологічний стан населення відбився навіть у німецьких документах. У листі від 7 листопада 1942 р. німецький інженер Шмандт, майбутній директор Кам'янського металургійного заводу, писав, що люди ставилися до війни «вельми апатично», бо вже звикли до постійних жахів [55, с. 20].

Пересічна людина залишилась один на один із ворогом та проблемою виживання в складних умовах воєнного часу. З метою здійснення обліку населення, всі громадяни, які проживали в місті, зобов'язувалися з'явитися до міської управи з радянськими паспортами. Там їх заносили до книги обліку й видавали персональну виказку. Колишні члени та кандидати партії, співробітники НКВС, міліції та карного розшуку, суду, прокуратури, військовополонені отримували виказки з особливими позначками. Станом на 23 вересня 1941 р. реєстраційним відділом при міській управі Кам'янського було зареєстровано 91 051 особу: українців — 74 737, німців — 157, білорусів — 2 366, росіян — 11 838, поляків — 1 495, євреїв — 215, інших — 243 [13, с. 2]. Єдина етнічна група, кількість якої зросла в кілька разів за місяць окупації, — поляки. Це при тому, що загальна кількість населення міста зменшилась приблизно на третину — на 55 тис. осіб. Ймовірно, це пов'язано з біженцями-євреями, які втікали з початком Другої світової війни з Польщі на українські землі. Коли нацистська окупація наздогнала їх у Кам'янському, намагаючись врятувати своє життя, вони записувались під час реєстрації поляками, чому сприяло знання мови й нерідко колонізовані прізвища.

Серед містян, які не виїхали з міста й залишилися у своїх домівках, переважну більшість складали жінки, діти й підлітки, люди похилого віку; за соціальним статусом — здебільшого робітники й службовці, тобто ті, хто займав нижчі й середні щаблі в ієрархії міського соціуму. Щоправда, окупація враз усіх вирівняла й поставила на один найнижчий соціальний щабель безправних мешканців рейхскомісаріату «Україна». Після реєстрації слідувала перепрописка власників радянських паспортів і тимчасових посвідчень особи, якою займався паспортний стіл міської управи.

Прописка проводилася через старосту вулиці, який з домовою книгою, наявною в кожному будинку, і паспортом особи, що прописувалася, йшов до паспортного столу, де ставилися відповідні штампи.

Основною повинністю більшості населення окупованого Кам'янського була робота на промислових підприємствах та громадських господарствах. Віковий ценз працездатного населення, згідно з наказом рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенбера «Про обов'язкове запровадження трудової повинності» від 5 серпня 1941 р., встановлювався в межах 18—45 років [54, арк. 47]. Щоправда, тут же зазначалося, що рейхскомісари для певних груп населення можуть обмежити або збільшити трудову повинність. У середньому віковий ценз працездобов'язаних коливався від 15 до 60 років. Фахові робітники мали призначатися на роботу згідно зі спеціальністю, а некваліфіковані — на допоміжні роботи. 19 грудня 1941 року вийшло розпорядження А. Розенбера про введення обов'язку праці для кожного мешканця, хто міг працювати [53, арк. 48].

Ретельний облік ресурсів робочої сили проводила заснована у Кам'янському біржа праці. Так, 20 жовтня 1941 р. на сторінках газети «Кам'янські вісті» вийшло оголошення, що «всі безробітні міста Кам'янського від 14 до 50 років зобов'язані з'явитися в Установу праці міста Кам'янського» для реєстрації [16]. Невиконання трудової повинності каралося тюрмою або каторжними роботами. За запізнення, прогули, чи повільність у роботі карали гумовими палицями, штрафами, позбавленням хлібних карток, відправкою до «трудових колон», де доводилось відновлювати дороги, розбирати залізничні колії, розмінювати поля.

У місті в роки окупації відновлювали роботу різні види підприємств, що давало можливість виживати частині місцевого населення. Так, окрім Дніпровського металургійного, вагонобудівного, цементного та азотно-тукового заводів у 1942 р. у Кам'янському діяла артіль «Металоремонт», яка випускала відра й інші бляшані вироби; міськкомбінат випускав брички й метизи; комбінат глухонімих та артіль «Негільколектив» — сільсько-господарський реманент; артілі «Вільна Україна» та «Придніпровець» — бляшані вироби; два черепичних заводи — черепицю; цегельно-керамічний завод — цеглу, черепицю, посуд; артіль «Лаковироби» — мило й фарби; артіль «Трудівник» — меблі. У швейній майстерні можна було пошити й відремонтувати одяг; в артілі «Колективна творчість» — полагодити домашні речі. Артіль «Голярів» займалася голінням, артіль «Міськфото» — фотографуванням. Харчову промисловість представляли два хлібозаводи. Шкіряний завод випускав шкіру, лозо-меблевий завод — лозові меблі [6, арк. 5 зв., 6]. Німецькі окупанти не перешкоджали відкриттю малих підприємств та майстерень, оскільки це, з одного боку, підтримувало пропагандистські гасла щодо відновлення приватної власності, а з іншого, — забезпечувало населення та окупантів промисловою продукцією, що в роки війни стала дефіцитом. У 1942 р. були видані накази, за якими встановлю-

вався контроль за їх діяльністю; майстерні ремісників мали право існувати тільки після затвердження їх статусу окупаційною владою. Кілька майстерень могли об'єднуватися в «артілі», а ті, у свою чергу, у «трудові об'єднання». Але через нестачу сировини та обладнання на початок 1943 р. залишилися діючими лише ті майстерні, що обслуговували вермахт і окупаційну адміністрацію [43, с. 160].

Оплата праці працівників залежала від кваліфікації та віку. 1 грудня 1941 р. вийшов наказ Рейхскомісара України Е. Коха «Про врегулювання умов праці та зарплатні ремісничих робітничих сил». У документі, що стосувався всіх українських робітників і робітниць, а також німецьких підданих, запроваджувалася погодинна оплата праці. Зокрема учні шкільного віку за годину роботи отримували 75 коп., некваліфіковані робітники віком понад 18 років і старші могли розраховувати на 1 крб. погодинної оплати. Підручні робітники отримували 1 крб. 20 коп., кваліфіковані робітники — 1 крб. 60 коп., майстри дільниць, керівники підрозділів промисловості (цехів) заробляли від 2 до 2 крб. 50 коп. щогодини. Громадяни, які перейшли в німецьке підданство, мали 50 % надбавки до зарплатні. Жінки-робітниці отримували за однакових умов праці лише 80 % від коштів, зароблених чоловіками [43, с. 160].

Для чіткого та повного розподілу трудових ресурсів наказом від 19 лютого 1942 р. встановлено вісім трудових груп у залежності від кваліфікації, відповідно до якої встановлювалася зарплата. До перших чотирьох груп належали особи, які мали досвід керівної роботи в різних установах та підприємствах. Крім того, до цих груп потрапили особи, які володіли іноземними мовами й були корисними німцям у роботі з місцевим населенням. Останні чотири групи складав, по суті, допоміжний персонал, який можна було легко замінити [40, с. 95—97].

Матеріальний рівень життя мешканців краю визначався не тільки приналежністю до певної групи оплати праці, але й вартістю мінімального продуктового кошика. Так, у рейхскомісаріаті «Україна» місячна заробітна плата кваліфікованого робітника становила 400 крб., бухгалтера — 500 крб., вчителя — 250 крб. Ставки фахівців та керівників підприємств коливалися від 900 до 1500 крб. [42, с. 143], У той час кілограм хліба на базарі коштував 140—150 крб., сала — 700—750 крб., масла — до 800 крб., житнього борошна — 40—80 крб., пшона — 10—68 крб., картоплі — 10—23 крб. [42, с. 143]. Співвідношення заробітної плати та вартості продуктів дозволяє стверджувати, що політика окупаційної влади була грабіжницькою. Переважна більшість мешканців існувала на межі виживання.

У вересні 1941 р. у Кам'янському місцевою комендатурою були встановлені гранично допустимі ціни на продукти харчування: пшенична й картопляна мука коштували по 1,60 крб. за кілограм, локшина — від 4 до 7 крб., солонина — 15—20 крб., свинина (залежно

від якості) — від 3 до 10 крб. за кілограм, ковбаса — 16—20 крб., сало або смалець — до 20 крб. [11]. У більшості своїй нові ціни мали відповідати довоєнним. Так само директивно німецька влада намагалась регулювати ціни на інші товари та послуги. Приміром, на перукарські послуги, згідно з преїскурантом, затвердженим Генеральним комісаром 19 лютого 1942 р., встановлено такі ціни: стрижка (чоловіча чи жіноча) — 3 крб., перманент — 24 крб., гоління — 2 крб., манікюр — 5 крб. [3, арк. 81]. Пропонувати ціни, вищі за оголошені, заборонялось. У випадку порушень цих правил каралися як продавці чи надавачі послуг, так і споживачі, товари підлягали конфіскації. Однак попри заборони, реальні ціни часто перевищували декларативні.

Впродовж короткого часу відновили роботу базари, де крім продуктів, торгували слюсарними виробами — кустарними запальничками, зробленими з патронів, металевими «часьонками», призначеними для освітлення помешкань тощо. Асортимент продуктів, які офіційно було дозволено продавати, і час роботи регламентувалися розпорядженнями окупаційних органів влади. Так, від 4 лютого 1943 р. на базарах заборонявся продаж кондитерських виробів, що виготовлялися приватними особами, молока та молочних продуктів [31]. Згідно з наказом по команді начальника гарнізону СС і поліції від 16 січня 1942 р., «при покупках дозволялось приймати решту тільки по законно встановленому обмінному курсу (одна державна марка дорівнює десяти крб.)» [7, арк. 158].

Виживання пересічної людини під час нацистської окупації залежало від її здатності адаптуватися до нового порядку. А. І. Сергієнко згадував: «Чим харчувались? Часто залишалась їжа з солдатської польової кухні — її роздавали дітям. Материн брат, дядько Іван, майстер на всі руки, зробив «крупорушку», на якій ми робили крупу з кукурудзи, і млинок, на якому ми робили муку з кукурудзяної крупки. Мамалига на воді — то був делікатес. Де брали? Міняли і купували в селах. З тих пір я пам'ятаю назви — Аули, Пушкарівка, Кринички, Мішурин Ріг. У підвальчику замерзла картопля. Мати відрубувала якусь кількість сокирою, з розмірлої ми знімали шкірку, перетирали на тертушці і з того були деруни на кукурудзяній муці. З тих пір я деруни не люблю. На яєчка, виміняні в селах, міняли в «школі» у шміців мило, на це діло ходили мої брати; таксу обміну не пам'ятаю» [49, арк. 1].

У пошуках продуктів міські жителі вирушали зі своїм жалюгідним майном до найближчих сіл, ризикуючи власним життям. Тих, кому пощастило виміняти продукти, при поверненні до міста затримували патрулі польової жандармерії. Вони відбирали всі надлишки понад норму, встановлену місцевою владою. Так, у наказі начальника гарнізону СС і поліції від 10 січня 1942 р. зазначалося, що «команді захисної поліції доручено проводити вуличні і дорожні перевірки, конфісковані продукти повин-

ні здаватися сільськогосподарському начальнику з випискою квитанції про отримання» [7, арк. 178].

Не дивлячись на всі заборони та залякування, стабілізувати ситуацію з продуктами харчування та товарами широкого вжитку не вдавалося. Про це свідчить той факт, що Кам'янська міська управа запровадила мінімальне постачання жителів міста продовольством за картками. Зокрема, в газеті «Кам'янські вісті» від 19 лютого 1942 р. повідомлялося, що «від 22 лютого кожний громадянин буде отримувати хліб за хлібними картками, котру щонеділі буде відмічати Управа праці. Всім безробітним, інвалідам, багатосімейним необхідно з'явитися негайно за хлібними картками в Управу праці. Хто хоч один раз не з'явиться для реєстрації біржової картки, у нього буде відібрана хлібна картка. Одержуючи хліб, всі працюючі повинні разом з хлібною картою пред'являти посвідчення про місце праці. Хто проявить особливу старанність в роботі, в майбутньому буде отримувати більше 300 г хліба» [24]. Продуктові картки мали право отримувати працівники підприємств, установ, організацій та держгоспів міста, а також тимчасові робітники та робітники інших об'єднань, які мали ліцензії, затверджені міським комісаром. Списки робітників потрапляли до Міськторгу міської управи, який закріплював їх за тим чи іншим магазином або кооперативом й мав право скасувати видачу хлібних карток. Приміром, якщо інвалід не з'являвся на перереєстрацію, то позбавлявся права на одержання хліба та продуктів по забірних документах [35].

Мешканка Кам'янського Віра Молчанова (Плигач) згадувала, що влаштувалася на роботу — видачу хлібних карток завдяки знайомству з фольксдойче Францем Байтлером, начальником торговельного відділу міської управи: «Видавала картки в хлібному магазині (ріг вулиць Пеліна і Пушкінської), потім — в продуктовому на розі вул. Сировця (тоді — Штейнера) і Москворецької. Видавалися картки на хліб, пшоно, в основному, за списками, складеними головами вуличних комітетів, працюючим та їх утриманням...» [48, арк. 1].

Основним продовольчим продуктом залишався хліб. Норми, встановлені за картовою системою, були диференційованими, але не могли повною мірою забезпечити фізіологічні потреби людини в їжі, асортимент якої під час всього окупаційного періоду складався з кількох позицій. Так, дружина учасника комуністичного підпілля Івана Трикіла — Уляна свідчила, що під час окупації вони разом із чоловіком «матеріально жили дуже погано, отримували 1200 г хліба на просяному лущпинні (на родину. — Авт.), смажили буряк і робили з нього повидло, з ним пили чай, пісний борщ не завжди був» [50, арк. 45].

Перебуваючи в скрутному становищі, кам'янчани вдавалися до несанкціонованої торгівлі, бартеру, навіть крадіжок, що суворо каралось окупантами. Так, кам'янчанка Єлизавета Клімова була засуджена німецьким судом до трьох років тюремного ув'язнення за переховування краденого:

«Під час обшуку у неї були знайдені кілька частин шкіряних рукавичок, що були вкрадені на воєнному складі в м. Кам'янське. Це суворе покарання звинуваченої потрібне для того, щоб надалі абсолютно запобігти крадіжці військового майна та щоб це стало прикладом для інших, аби застерегти їх від подібних намірів» [28]. 1 грудня 1942 р. Агафія Метлаш та Єфросинія Козавчук, які працювали на військовому складі й вкрали шерстяні кашне і джемperi, призначені для фронту, були засуджені на смерть [30]. Поряд із крадіжками, викликаними скрутним становищем та злиднями, таємна поліція Кам'янського виявляла професійних злодіїв. Тільки у 1941 р. було заарештовано понад 15 осіб, які систематично обкрадали квартири мешканців міста й під час обшуків знайдено багато крадених речей [20].

Серед мешканців Кам'янського траплялися постраждалі через вживання деревесного спирту, який виготовляли з викраденої сировини на лакофарбовому заводі в Діївці [34].

Німці встановили суворий контроль у житловій сфері, уповноваживши відділ міської управи вирішувати питання такого характеру, залишивши крапці помешкання для власних потреб. У квартирах, призначених для пересічних містян, були відсутні елементарні побутові зручності (водогін, електроенергія, центральне опалення тощо). Непридатність житла доповнювалась відсутністю меблів, постільної білизни, які були знищені внаслідок пожеж чи вибухів. Лише деякі категорії городян користувалися перевагами в отриманні квартир (функціонери окупаційної адміністрації, фахівці, які приїжджали за викликом — лікарі, інженери тощо). Траплялися випадки, коли мешканці міст самовільно займали квартири, залишені евакуйованими, користувалися їхнім майном, а потім зверталися до міських управ із проханнями видати ордери. Тому Кам'янська міська управа 16 вересня 1941 р. видала постанову про негайне звільнення таких квартир під страхом покарання [42].

Як писала газета «Кам'янські вісті», у вересні 1941 р. у Кам'янському була відбудована міська електромережа, місто отримало електрострум, відновлено роботу водогону й каналізації, пущено трамвай. Постанова Кам'янської міської управи від 22 січня 1942 р. свідчила, що з 24 січня 1942 р. відновлювалося енергопостачання: високовольтна мережа (160 кіловольт) Кам'янське—Дніпропетровськ ставилася під напругу [22]. Але упродовж окупації в місті постійно відчувався брак електроенергії, тому освітлення приміщень жорстко регламентувалося: дозволялось користуватись лише однією лампою в одній кімнаті [42]. 1 серпня 1942 р. по всій окрузі Дніпропетровськ за несанкціоноване користування струмом встановлено штраф в десятикратному розмірі [42].

Від жовтня 1941 р. населення Кам'янського та навколишніх сіл мали можливість переправлятися через Дніпро налагодженою переправою або човнами. Власники останніх перевозили людей у встановлений час

з одного берега на інший за таксою, не вищою від 2 крб. з особи з багажем 32 кг [34]. Складніше було пересуватися залізницею, бо потрібно було отримувати дозвіл у міській управі, який візувався німецькою владою. Оскільки нацисти не були зацікавлені в пересуванні населення, люди це робили практично напівлегально [54, арк. 50].

Офіційно навчання в школах рейхскомісаріату «Україна» розпочалося 1 лютого 1942 р. [45]. Наступним наказом від 13 серпня 1942 р. навчання місцевого населення дозволялося тільки в народній школі з чотирма класами і технікумі.

За розпорядженням штатдтскомісара Кам'янського 3 лютого 1942 р. відновлювалися заняття в школах міста та району [23, с. 2]. Батьки, які відмовлялися реєструвати дітей, після 1 вересня, згідно з постановою допоміжної управи, притягувалися до відповідальності як порушники закону про загальнообов'язкове чотирирічне навчання. До початку навчального року у серпні 1942 р. у місті налічувалося 16 початкових шкіл, 100 класів, укомплектованих вчителями [27, с. 2]. Комплектування шкіл педагогічними кадрами відділом освіти Кам'янської міської управи здійснювалося з огляду на соціально-політичну активність педагогів за часів радянської влади. Таким чином у місті роботу не отримали 114 вчителів, з них: 42 з вищою освітою й 28 зі стажем роботи понад десять років [4, арк. 24, 49]. Погіршували умови навчання брак приміщень, палива, підручників, навчального приладдя тощо.

Відділом освіти Кам'янської управи були розроблені обов'язки вчителя початкової школи, на яких покладалося: «...дати дітям міцні конкретні знання, прищепити їм практичні навички, привчити їх до сумлінної праці, виховати в них відданість батьківщині і любов до батьків, повагу до вихователів і до старших, пошану до релігійних почуттів, любов до рідного краю і дружні почуття до великого Німецького Народу, що визволив країну спід більшовицької неволі. В процесі своєї роботи вчитель мусить прагнути до того, щоб виховати людину, здатну усвідомити нерозривний зв'язок усіх українців як суспільства, пов'язаного спільною долею, людину, готову віддати свої сили для розвитку і добробуту України за керівництвом Великонімецьчини» [27]. Своїм змістом цей документ швидше нагадував пропагандистські гасла, ніж посадові інструкції. Проте очевидно, що вчитель, як вірець і провідник нацистських ідеологічних програм, мав виховувати дітей — майбутню робочу силу в дусі лояльності до німецької влади, дисциплінованості і чіткості виконання поставлених завдань.

У звіті про відрядження до Кам'янського та Верхньодніпровського районів зроблено висновки, що «значна кількість учителів це ті, які одержали своє виховання і освіту при радянській владі. Хоч і немає підстав для обвинувачення цих вчителів у співчутті більшовизму, а чимало з них і зазнало репресій, все ж над роботою цих вчителів мусить бути встановлений

пильний догляд та провадитись систематична допомога... Чимала кількість вчителів не підготовлена для викладання таких дисциплін як гімнастика і ручна праця, тому необхідно надіслати по районах фахівців інструкторів для того, щоб налагодити цю справу» [5, арк. 44–46 зв.].

Для навчання дітей німецьких родин у Кам'янському відкрилася німецька школа [15, с. 2]. Батьки німецької національності зобов'язувалися навчати своїх дітей виключно в німецьких школах. З 25 жовтня організовувалися курси з вивчення німецької мови, відкриті 3 листопада 1941 р. [16, с. 2]. Також у місті продовжувало діяти фельдшерсько-акушерське училище [52]. 15 листопада 1941 р. розпочалися заняття в Кам'янській акушерській школі, оплата за навчання становила 250 крб. [17]. Планувалося 1 грудня 1941 р. розпочати заняття в Кам'янському металургійному інституті, але незабаром він був закритий [18].

Дітячі Кам'янської міської управи докладали багато зусиль для відродження національно-культурного життя. У жовтні 1941 р. розпочав роботу Кам'янський драматичний театр імені Тараса Шевченка. Там було створено драматичну трупу, капелу бандуристів та групу солістів [19]. Керівництво театру планувало організувати симфонічний оркестр та хорову українську капелу. Як писала газета «Кам'янські вісті», за десять місяців існування театру поставлено десять п'єс українських драматургів, декілька водевілів, організовано концерти [26]. 11 грудня 1942 р. театр ім. Шевченка у Кам'янському поставив п'єсу «Марко Отава», автором якої став вчитель Олекса Сеник. Ця п'єса висвітлювала життя українського села в контексті розкуркулення та голодомору 1932–1933 рр.

8 січня 1942 р. в театрі імені Шевченка міська «Просвіта» організувала лекцію «Життя й діяльність Богдана Хмельницького» [21]. 10 березня 1943 р. там пройшло урочисте святкування роковин Тараса Шевченка [33].

Багато заходів проводилось у Німецькому домі, які відвідували переважно німці, фольксдойче, представники міського самоврядування. 19 жовтня 1941 р. там відбувся концерт добродійності місцевої співачки Олександри Васкані, дохід з якого в сумі 1357 крб. переказано міській управі на благодійні цілі [16]. 23 липня 1943 р. у Німецькому домі пройшов військовий концерт у виконанні двох симфонічних оркестрів авіачастин під керівництвом музикмайстра п. Ляунгардта [39].

У травні 1942 р. відкрито Український будинок, в якому розмістилися кімната-читальня з часописами українською та вірменською мовами, шахами, шашками й більярдом, діяли українська хорова капела, драматичний самодіяльний та літературно-творчий гуртки.

За часів окупації у Кам'янському працювали два кінотеатри, де демонстрували переважно пропагандистське кіно. Газета «Кам'янські вісті» писала, що цивільне населення «...вперше мало змогу познайомитись з високохудожніми творами західноєвропейського і передусім великонімецького кіномистецтва. За рік кінотеатр нараховує більше 150 тисяч відвідувань.

За цей час було продемонстровано 52 найрізноманітніші художні кінокартини та більше ніж 50 номерів кінохроніки» [37].

Нацистська окупація України призвела до глибокої соціальної кризи, яка, зокрема, проявилася у поширенні сирітства, жебрацтва, появи біженців, поставила на межу виживання інвалідів та осіб похилого віку — найбільш незахищених категорій населення.

В окупованому Кам'янському з метою допомоги нужденним за ініціативи міської управи були організовані органи самопомоги населення. Так, товариство «Жіноча служба Україні» з дозволу штадтскомісара провела серед мешканців будинків і між робітниками установ тиждень зимової допомоги сиротам і вбогим людям міста та сіл Романкового і Тритузного. Для збору коштів був виданий підписний лист із печаткою міської управи, з яким обходили будинки та установи [29]. При Жіночій службі працював драматичний гурток, курси машиністок-друкарок.

Комітет самопомоги імені Шевченка, до якого мав право вступити кожен працюючий мешканець міста, якому виповнилося 18 років, передбачав організовувати збір пожертв серед населення, забезпечувати нужденних грошовою, харчовою або речовою допомогою, відкрити їдальні для бідних й притулки для сиріт, старих й інвалідів, організувати підприємства для надання роботи й заробітку бідним мешканцям. Джерелами допомоги нужденним були вступні та членські внески, які складали від 5 до 10 крб., відрахування від інших грошових надходжень і навіть лотерея, для проведення якої міською управою надано корову та свиней [33]. Для створення харчової бази для нужденних Комітетом оброблено та засіяно 10 га землі. Заснований у березні 1943 р., упродовж наступних трьох місяців Комітет самопомоги Кам'янського надав грошову допомогу 219 особам, видав бідним більше 26 тис. талонів на обіди, 16 тонн картоплі, 200 кг мила й навіть забезпечив 3 особи черевиками на дерев'яній підозві. На кошти комітету за підтримки міської управи утримувався Будинок інвалідів тощо [38]. Звісно, що за умов регламентації будь-якої громадської активності, обмеженості фінансових ресурсів, можливості надання допомоги були досить скромними.

Отже, з початком нацистської окупації Кам'янського та введенням «нового порядку» повсякденне життя пересічних мешканців міста кардинально змінилося через репресивні та обмежувальні заходи влади. Проведений облік населення на початку окупації засвідчив, що майже сто тисяч пересічних кам'янчан залишилися сам на сам із ворогом та проблемою виживання в складних умовах воєнного часу. Основною повинністю більшості містян була робота на промислових підприємствах та громадських господарствах, яка приносила мінімальний дохід. Їхній матеріальний рівень визначався як приналежністю до певної групи оплати праці, так і вартістю мінімального продуктового кошика. Забезпечення населення нормованими продуктами за картковою системою велось нерегулярно, з численними обмеженнями. Щоб вижити, кам'янчани вдавалися до забо-

ронених за часів окупації дій: бартеру, спекуляції, товарного обміну в селах, навіть крадіжок, попри загрозу ув'язнення чи смертної кари. Діячі Кам'янської міської управи намагалися організувати в місті мережу освітніх закладів, відроджувати національно-культурне життя та створювати органи самодопомоги населення з метою підтримки нужденних. Через обмеження та заборони окупаційної влади ці заходи були несистемними і в цілому на ситуацію не впливали.

Бібліографічні посилання:

1. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-19. Оп. 8. Спр. 92.
2. Там само. Спр. 93.
3. Там само. Ф. Р-2276. Оп. 1. Спр. 22.
4. Там само. Ф. Р-2443. Оп. 1. Спр. 32.
5. Там само. Ф. Р-2443. Оп. 1. Спр. 71.
6. Там само. Ф. Р-2443. Оп. 1. Спр. 85.
7. Там само. Ф. 2567. Оп. 1. Спр. 1.
8. Там само. Ф. Р-4042. Оп. 1. Спр. 13.
9. Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень—грудень 1941 р.). // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / Інститут історії України НАН України. Київ, 2007. Вип. 11. С. 107—116.
10. Кам'янські вісті. 1941. 4 вересня. № 1.
11. Там само. 1941. 7 вересня. № 2.
12. Там само. 1941. 14 вересня. № 4.
13. Там само. 1941. 2 жовтня. № 13.
14. Там само. 1941. 9 жовтня. № 15.
15. Там само. 1941. 16 жовтня. № 18.
16. Там само. 1941. 21 жовтня. № 20.
17. Там само. 1941. 13 листопада. № 30.
18. Там само. 1941. 20 листопада. № 34.
19. Там само. 1941. 29 листопада. № 38.
20. Там само. 1941. 27 грудня. № 49.
21. Там само. 1942. 6 січня. № 2 (51).
22. Там само. 1942. 24 січня. № 10 (60).
23. Там само. 1942. 3 лютого № 14 (64).
24. Там само. 1942. 19 лютого № 21 (71).
25. Там само. 1942. 14 травня № 56 (106).
26. Там само. 1942. 11 серпня № 94 (114).
27. Там само. 1942. 27 серпня № 101 (151).
28. Там само. 1942. 3 вересня № 104 (154).
29. Там само. 1942. 28 листопада № 141 (191).
30. Там само. 1942. 3 грудня. № 143 (193).
31. Там само. 1943. 4 лютого. № 14 (218).
32. Там само. 1943. 9 березня. № 28 (232).
33. Там само. 1943. 23 березня. № 34 (238).
34. Там само. 1943. 6 квітня. № 40 (244).

35. Там само. 1943. 18 травня. № 57 (261).
36. Там само. 1943. 12 червня. № 68 (272).
37. Там само. 1943. 24 червня. № 72 (276).
38. Там само. 1943. 17 липня. № 82 (286).
39. Там само. 1943. 31 серпня. № 101 (305).
40. Кривий Ріг: лихоліття 1941—1945 рр. / В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич, Ю. Ю. Фасольняк. Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015. 515 с.
41. Кульчицький С. Чому треба вивчати повсякденне життя. // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14—15 трав. 2010 р. / М-во освіти і науки України, Ін-т історії України НАН України [та ін.]; [упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко; редкол.: В. П. Коцур (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
42. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939—1944): за матеріалами україномовної преси. Львів: Львів. націон. наук. бібліот. ім. В. Стефаника, 2010. 328 с.
43. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941—1944 рр.: монографія; за наук. ред. К. П. Двірної. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
44. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки). // Історія повсякденності: теорія та практика... С. 11—18.
45. Лобода М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941—1944 рр.) // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 64—75.
46. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941—1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.
47. Рожкова Л. Повсякденне життя у роки нацистської окупації за спогадами сумчан // Сіверщина в історії України: 36. наук. пр. Київ: Глухів, 2018. Вип. 11. С. 337—341.
48. Спогади про Кам'янське—Дніпродзержинськ і свою родину Молчанової (Плигач) Віри Йосипівни / МІМК (Музей історії міста Кам'янське). 3 арк.
49. Спогади Сергієнка Андрія Івановича про окупацію / МІМК. 3 арк.
50. Спогади Трикіло У. П. Отчеты, дела, письма о работе Днепродзержинской подпольной организации. 25 августа 1943 р. — 5 апреля 1946 р. / МІМК. Спр. 3. 163 арк.
51. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип. 15. С. 374—381.
52. Фишбейн П. К. Днепродзержинск в годы войны // Панорама Азота. 1997. 19 серпня. № 28.
53. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 360.
54. Там само. Оп. 5. Спр. 22.
55. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941—1944. Київ, 2010. 80 с.

Наукове видання

СПАДЩИНА

Збірник наукових статей і документів

ВИПУСК
/ 5

Упорядник Юзбашева Нонна Леонідівна

Верстка та художнє оформлення Ю. М. Малієнка
yury_malienko@ua.fm

Формат 60х90 $\frac{1}{16}$.
Ум. друк. арк. 18,75.

ISBN 978–617–952–780–7